

Enes Ratkušić

ZABORAVLJENI
GOVOR
PROBUĐENIH



ZABORAVLJENI GOVOR PROBUĐENIH

Izdavač: Autor

Lektor: Isnam Taljić

Korektor: Suada Ratkušić

Rezenzenti: Tvrтко Kulenović
Kasim Korjenić

Naslovna strana: Ibrahim Novalić

DTP: Safet Demirović

Štampa: IC štamparija Mostar

Za štampariju: Ibro Rahimić

Tiraž: 1500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821 .163.4 (497. 6) - 31

RATKUŠIĆ, Enes

Zaboravljeni govor probuđenih / Enes Ratkušić.

- Mostar : autor, 2000. - 254 str. ; 21 cm

COBISS / BIH-ID 7590662

Rješenjem Federalnog ministarstva za obrazovanje, nauku, kulturu i sport, broj: 03-15-1263/2000, od 21. 03. 2000. god., knjiga "*Zaboravljeni govor probuđenih*" je oslobođena plaćanja poreza na promet.

Enes Ratkušić

**ZABORAVLJENI
GOVOR
PROBUĐENIH**

Mostar, mart 2000. god.

SADRŽAJ

I.....	8
II.....	18
III.....	24
IV.....	29
V.....	36
VI.....	41
VII.....	49
VIII.....	57
IX.....	62
X.....	68
XI.....	74
XII.....	81
XIII.....	86
XIV.....	91
XV.....	96
XVI.....	100
XVII.....	105
XVIII.....	110
XIX.....	115
XX.....	121
XXI.....	125

XXII	129
XXIII.....	134
XXIV.....	138
XXV	142
XXVI.....	147
XXVII.....	152
XXVIII.....	156
XXIX.....	161
XXX	166
XXXI.....	171
XXXII.....	176
XXXIII.....	182
XXXIV.....	189
XXXV	193
XXXVI.....	199
XXXVII	203
XXXVIII.....	208
XXXIX.....	213
XL	218
XLI.....	224
XLII.....	227
XLIII	231
XLIV.....	237

Ova knjiga štampana je zahvaljujući pomoći prijatelja kojima se iskreno zahvaljujem.

Autor

I

Ne sjećam se zbog čega sam tog zimskog dana bio u Čapljini. Ni zašto sam se vraćao u najnezgodnije vrijeme. Najnezgodnije, kažem, jer sam uletio u gužvu - autobus je bio prepun radnika koji su se vraćali s posla. Znam samo da sam baš tog popodneva o svemu počeo razmišljati na način kako do tada nisam. Kad sve saberem i oduzmem, zapravo, do tada i nisam razmišljao. Jesam gledao i slušao, jesam i čitao, ali razmišljao nisam.

Gledajući oko sebe, baš toga dana neposredno sam se uvjerio da je Asim upravo. Često bi mi govorio da pravu misao ne zanima ono što svi vide i čuju, nego ono što se iza toga što svi vide i čuju vješto prikriva. Govorio bi da pravu misao interesira ono što se ni najbistrijem oku ne otkriva i što ni najosjetljivije uho nije u stanju osjetiti.

Nisam mislio, kažem, ali nešto, kad-tad, mora pokrenuti ljudsku pamet. Moju je pokrenuo gotovo bezazlen događaj. Opet, teško je odgovoriti na pitanje pokrene li nešto svačiju pamet. Na prvi pogled, čini se da većina ljudi niti misli, niti nalazi potrebu da misli. Pri sadašnjoj pameti, bliži sam razmišljanju da većina ljudi ipak misli i prosuđuje na način kako i sam mislim i prosuđujem. Samo je pitanje koliko jedna misao dozvoljava drugoj da vidi šta to ona radi i čime se bavi. Jedna pristup ne dozvoljava iz straha, druga iz ljubomore, treća iz bojazni da pred drugima ne ispadne nelogična ili glupa, četvrta umisli da - zbog uzvišene misije - treba umovati u najvećoj tajnosti. I, tako, bojeći se jedna druge, svaka za sebe drži da ona misli dok druge dangube. Zato, svaka - misleći na taj način o drugim - olahko zaključuje da po svijetu hoda više onih koji ne misle negoli onih koji misle.

Sve je to tako, jer postoji više razloga zbog kojih je misao potrebno skrivati. Više, u svakom slučaju, negoli otvoreno pokazivati. I,

dok god to tako bude, nikad nećemo biti načisto kojih ljudi u svijetu ima više, onih koji misle ili onih koji ne misle, a malo je izgleda da bi takvo vrijeme moglo doći. Prije bi se moglo reći da neće jer je svako vrijeme nepovoljno za istinsku misao.

Dojam da malo ko misli, koji je, sigurno, lažan, stekao sam baš toga dana, pritiješnjen ljudskim tijelima u prepunom autobusu, koji se iz Čapljine kretao prema Stocu. A zašto je bio lažan? Čudio sam se nepomičnosti ljudi oko sebe, nijednog trenutka ne pomišljajući na vlastitu nepomičnost. Čudio sam se da niko nije reagirao, a ni sam nisam pomislio da nešto učinim. Prisjećajući se svega, logičnije je, onda, zaključiti kako su svi dobro promislili da im je najbolje ponašati se onako kako su se ponašali. A ponašali su se tako da se njihovo držanje ne bi moglo ni nazvati ponašanjem. Taman kao i moje.

Oko pedeset godina mogao je imati čovjek koji je pjevao koliko ga grlo nosi. Bila je to neočekivana parodija na pjesmu, gotovo himnu, bez koje se ništa značajno, ali i beznačajno, tih godina ne bi počinjalo ni završavalo:

"Nema hljeba, nema brašna, zemljo moja siromašna,

Jugoslavijoooo, Jugoslavijo!

Nisi mala, nisi ružna, al' si cilom svitu dužna,

Jugoslavijooooo, Jugoslavijo!

Starci plaču - nema lika, dica plaču - nema mlika,

Jugoslavijooooo, Jugoslavijo!"

Bio sam zaprepašten. Upočetku - pjesmom, nekoliko trenutaka kasnije - više ponašanjem saputnika nego neobičnim stihovima koji su izlazili iz grla nepoznatog čovjeka. Pomislio sam da će pjevača neko barem dobro izružiti, možda čak i izudarati. Ali, niko se nije osvrtao na očito sprdanje na račun države i nezaobilazne patriotske pjesme. Niti se ko nasmijao, ni načomrdio, pa čak ni pomjerio. Šta više, niko nije obraćao pažnju na čudnog pjevača. Ponašali su se kao da ništa nisu ni čuli ni vidjeli. Izgledalo je kao da je u autobusu sve mrtvo osim nepoznatog pjevača, koji je neobičnim skladom zvukova davao znake

života, i vozača, koji je morao biti živ s obzirom da se autobus kretao.

Zbog čega bi me ti ljudi, opet, podsjećali na mrtvace i otkud meni pravo da o njima tako sudim kad se ni sam nisam potrudio da izgledam drukčije? Odakle još meni - koji sam, pravo govoreći, isto tako, podsjećao na običnog mrtvacu - pravo da njih mrtvacima nazivam? S druge strane, svaka pojedinačna glava u autobusu sebe je mogla svrstati u živo stvorenje, a sve druge proglasiti mrtvacima, tražeći baš od njih da dokažu kako su živi, pri tome i ne nalazeći za shodno provjeriti vlastitu životnost.

Događaj ispričah daidži Ibrahimu. Pažljivo me saslušao, mudro pošuti, a onda mi tiho reče:

"Najbolje je prišutiti se u takvim slučajevima. Ko zna ko je taj čovjek i zbog čega je pjevao? Još si ti zelen, Ramize. Vidiš, šta ako je tog čovjeka neko, po zadatku, spremio da pjeva kako bi vidio hoće li mu se neko pridružiti ili ga osokoliti da nastavi? O tome nisi razmišljao. I, šta bi bilo? Dođu drugovi i - hamzigahop, u bajbuk! Ne znaš ti njih, i zato se okani belaja..."

"Dobro, daidža, a šta da je neko na njega nasrnuo ili ga upozorio da to ne valja?"

"Ne znam, ali najbolje je šutjeti. Jezik je, u takvim slučajevima, najbolje držati za zubima. Ako su svi izabrali šutnju, onda je to najbolji znak da su ispravno postupili. Ne razbijaj ti glavu s tim, nego ti trstine pripremi, pa ćemo mi malo do mlinice. Čuo sam da je podustva izašla..."

Te 1983. godine sve ružičaste slike života izbljedjele su u mojim očima. Ne zato što su sami događaji bili posebno ružniji i užasniji, mada donekle i jesu. Više je to bilo zato što ja tu ružnoću ranije nisam prepoznavao. Događaji koji su mi dolazili ususret sve više su me uvjeravali da svijet u kome živim i nije toliko lijep, kako mi se to ranije pričinjalo, dok sam spavao svoj tvrdi kameni san u velikoj

nekropoli kamenjara. Te godine konačno sam se oprostio od svoje usnule prošlosti izlazeći u svijet budnih, svijet probuđenih, raskamenjenih spavača.

Zbivanja koja će uslijediti opredijelila su moje interesiranje za one skrivene suštine kojima se samo snagom misli moglo primaknuti. Svijest je sve više tragala za odgovorom. Zašto? Počeo sam se zanimati za ono što je običnom svijetu izmicalo uljepšavajući mu život. Nastojeći da što dublje uđem u logiku svega što se zbivalo pred mojim očima, shvatio sam da misliti znači ne prihvatati uočavajući da bi to morala biti glavna osobina istinskog mišljenja, koje ništa ne prihvata zdravo za gotovo prije nego što pretrese i pročešlja prema nekim, svojim mjerama.

Brzo sam se navikao na još jednu veoma važnu stvar. Ko hoće misliti, oprez mora uzeti za najvjernijeg saputnika. Drukčije rečeno, jezik, treba podvrgnuti strogoj kontroli. To pameti, upočetku, smeta, ali se poslije navikne, pa se čak i sama počinje osjećati sigurnijom.

Kome sam smio ispričati kako su uhapsili hodžu, iako su ga hapsili da je cijela mahala mogla lijepo vidjeti kako se privlače i stežu obruč oko Fejzine kuće, u kojoj je hodža stanovao? Ništa nisu radili slučajno. Trebalo je cijeloj mahali staviti do znanja da hvataju krupnu zvjerku, opasnog državnog neprijatelja, teroristu. Sračunato su nastojali da što više ljudi jasno vidi šta rade, kako bi se strah prislonio uz svakoga, jer strah je najbolji zaštitnik od poročnih misli i djela. Znali su da će se priča, od usta do usta, proširiti i da će se strah prilijepiti za svakog. Više za one koji nisu imali prilike gledati hodžino hapšenje, nego za one pred čijim očima se sve zbivalo. Pričama se mnogo toga doda ili oduzme, svejedno, pa, što god da se dogodilo, uvijek izgleda strašnije nego što jest.

Strahujući jedni od drugih, svi su pričali kako su se policajci privlačili Fejzinoj kući i kako su bili naoružani. I, to je bilo poželjno pričati. Ali, ko je smio reći kako je sve, na kraju, ispalo smiješno, jer su nakon stezanja obruča, svih tih silnih puzanja preko bašči, veranja i preskakanja zidova, hodžu zatekli kako sjedi i čita knjigu?! A, svi su to znali, jer Fejzo Alagić, kod kojeg je hodža stanovao, nije šutio nego je

svakom koga je god sreo, u povjerenju, ispričao šta je bilo. Taman kao i Maše Bilalović, kad se htio ženiti. Koga god je sreo, rekao bi mu: "ženim se, nemoj nikom kazati!", i tako su svi znali, a Maše kao podkrijuć pošao po mladu. Slično je bilo i s hodžinim hapšenjem: svi su znali, a niko nije znao.

Kako su ga zatekli, to je u priči valjalo izbjegavati. To se ne bi dopalo onima koji su te noći izigrali hrabre diverzante, posebno ne njihovim šefovima. A njima ako se nešto ne dopadne, eto ih. Svejedno je, onda, kako će te zateći, s knjigom ili s puškom. Na knjigu se lahko nakalemi puška, na pušku još lakše knjiga. Svijet, uostalom, uvijek biva uskraćen za posljednji čin. To je ono što ostane tajna i kad to nije.

Hodžu sam, prateći televizijski dnevnik, vidio mjesec dana po hapšenju, u društvu sa još desetak uhapšenih. Primijetio sam da majka sakriva suze, daidža Ibrahim je glumio ravnodušnost, dok je Hakija, moj stariji brat, svima redom koji su o njima govorili kao o neprijateljima, istina tiho, da neko izvan zidova kuće ne bi čuo, psovao komunističku majku.

Mustafini, u komšiluku, opet su sve to drukčije doživljavali. Nadaleko se čulo njihovo navijanje:

"Treba ih pobiti, majku im jebem njihovu! Šta hoće!? Kakav sud, njih odmah treba objesiti!", derao se Mustafa, burno podržavan od cijelog porodičnog navijačkog tima, da se mahala razlijegala.

"Čuješ li, Mustafu daidža?", upita ga Hakija, ne skidajući pogled sa televizijskog prijemnika.

"Ne galami on, moj Hakija, radi mahale. Zna on u koju hramlje. Svjesno je to govno od čovjeka da u Komitetu odzvanja sve što se u mahali čuje! Boji se, zar, garib da ga ne degradiraju sa mjesta glavnog magacina, serem mu se na pos'o! Samo, ne zaboravi, Hakija, da oni tamo, u Komitetu, ne čuju samo Mustafinu galamu nego i našu šutnju! Bojim se da se ona tamo ne razliježe jače od Mustafine dreke! Ali, popamti: nije im duga vijeka! Jer, kad pas pobijesni, nije mu daleko do

krepancije! A oni su pobjesnili..."

Daidžina objašnjenja su mi još snažnije otvarala vidike, stavljajući mi do znanja da je istina svijeta u kome živim negdje iza onoga što je mojim očima dopušteno da vide. Istina je negdje tamo, izvan bašče kamenih cvjetova, skrivena iza rahatluka, koji zbog toga i nije rahatluk nego patnja, na koju se valjalo navikavati, jer se za bolje nije znalo, niti je bilo poželjno znati.

Ipak, sve su to bile tek iskrice koje su mi, poput osinjih žaoka, samo dražile dušu, goneći me da o svemu razmišljam na način drukčiji od onog uobičajenog. Sve je to bilo nedovoljno da bih mogao dublje prodrijeti u one skrivene suštine svijeta u kome živim. Tek kad je, nakon tih malih iskri, koje su mi nejasno osvijetljavale strmu stazu života, bljesnula svjetlost munje, ta staza - kojom sam se počeo verati - učinila mi se neuporedivo jasnijom.

Iz Omera su sijevale munje.

Dogodilo se to krajem septembra iste godine. Omera sam zatekao u bašči ispred novoizgrađenog hotela. Bio je sam. S kafom i cigaretama.

Odmah sam primijetio da nešto nije uredu. Osjetio sam to u njegovom rasutom pogledu, kojim je obuhvatao sve, ali unutar zjenica nije primao ništa. Njegovu priču neću zaboraviti dok sam živ. Mada je govorio isuviše tiho, činilo mi se da od njegovih riječi ječi čitava kotlina.

Omer je godinama čekao na zaposlenje. Obećavali mu, pričali priče, a od posla ništa nije bivalo. Ali, čekanje ga nije ubeshrabrivalo. Nije se stidio raditi bilo šta, samo da ocu ne bude na teretu. Uvažavao je čak i objašnjenja onih koji su mu godinama lagali i obmanjivali ga.

Toga dana saznao je da njegov problem nije u tome što za njega nema radnog mjesta, što su preduzeća prezasićena... I spričao mi je sve o susretu sa direktorom preduzeća u kome mu se ukazala šansa da se zaposli. Tamo su ga uputili, ali ne da bi dobio posao. Neko mu je

konačno morao reći? Direktor mu je, namjerno ili nehotice, u to Omer nije bio siguran, rekao gdje leži problem. Konačno je saznao istinu.

"Upoznali su me sa tvojim slučajem", kaže mi taj mazlum, kome je sve neko drugi rekao, jer on sam, po svojoj pameti, niti šta zna, niti smije reći. Garib je to. Prnut ne smije bez saglasnosti iz Komiteta. Ali, zato i jest direktor. "Za tebe bi se", veli mi, "moglo naći mjesto. Samo, ima tu jedan problem..." Pitam, kakav, a on će zbunjeno: "Znaš, meni su tamo rekli... ti jelde ne piješ?" Ne pijem, odgovorim bez razmišljanja, ne shvatajući, u prvi mah, šta hoće. U trenutku sam, Boga mi, pomislio da mu neko u preduzeću, radi pića, pravi kakve probleme i remeti radnu atmosferu. Brzo sam se razuvjerio. Jer, ovo je zemlja kojoj trebaju pijani, a ne trijezni ljudi. "Ne piješ! Znao sam", reče mi i, kao da je želio čuti te riječi, zastade na trenutak, pa nastavi: "E, vidiš, tu je problem! To znači,... znaš i sam...", i ništa više nije rekao, niti je nalazio za potrebu. A i zašto bi mi više bilo šta govorio, kad mi se samo kaže. Ne pijem, znači religiozan, znači opasan, znači neprijatelj, znači protiv društva, socijalizma, jednakosti, bratstva i jedinstva, samo zato jer ne pijem. Sve sam to, moj Ramize, nekako mirno, gotovo bezosjećajno, primio, ali kad sam izašao iz zgrade i krenuo pored harema, ovamo, obuzeo me osjećaj prezira prema svemu. Znam, pomislit ćeš da sam poludio, ako to već nisi pomislio... A šta bi drugo i mogao pomisliti kad ne razumiješ ono što ja razumijem, kad još ne shvataš ono što sam ja konačno shvatio, kad nisi doživio ono što sam ja doživio, kad tako duboko nisi zaronio koliko sam ja zaronio, kad te nisu stiskali koliko su mene stiskali, kad te ne uhode kako uhode mene, kad ne znaš ono što ja znam, šta bi drugo mogao pomisliti? Gorom dabogda sve izgorjelo, sve ovo što vidiš oko sebe! Samo da mi je dočekati da vidim kako sve gorom gori, kako se sve ruši, kako sve utemelj nestaje sa lica zemlje, sretnijeg čovjeka na svijetu ne bi bilo od mene! Samo da im lica vidim zgrčena, izbezumljena od straha, majku im garipsku!"

Podosta vremena će proći dok obruči nisu popustili, kako oni koje je kovala vlast da steže ljude, tako i oni koje su ljudi sami kovali sebi a po sebi, stežući ih oko vlastitih glava i jezika, da im se slučajno

kakva samoubilačka misao ne bi otisnula u neželjenom pravcu.

Niko bolje od Roja Medvedova nije opisao to stanje u kome smo živjeli. Zapamtio sam doslovno tu rečenicu, za sva vremena:

"Ne misli, ako si mislio - ne govori, ako si govorio - ne piši, ako si napisao - ne potpisuj, ako si potpisao - poriči."

Ta rečenica ponajbolje objašnjava sav teret života toga vremena. Svaki prijateljski savjet mogao se, u tom vremenu, svesti na slijedećih par riječi: "Pazi šta pričaš!"

Potrajat će to užasno stanje nekoliko godina. Jedan događaj me upozorio da se nešto ipak promijenilo. Za ljudsku svijest, koja se bila začahurila, praveći masu neprobojnih omotača, sumnjajući u sigurnost svakog, iznova tražeći deblji i neprobojniji, promjena će predstavljati veliko iznenađenje. Svaku promjenu začahurena misao mogla je dočekati samo s nevjericom. Moglo se čak podosta toga i promijeniti, a da misao naoružana oprezom i ne primijeti dolazak novog. Ta misao, jednostavno, teško je mogla i povjerovati u samu mogućnost bilo kakve promjene.

Umotana misao vjerovala je samo bolje umotanoj, razmotanoj nikako. Ona razmotana i nije misao. Razmotana je navikla slušati, umotana - ne slušati, zbog čega jedna drugu nikad nije ni podnosila, niti se one mogu podnositi. Zato je misao u promjene i mogla povjerovati tek kad se ona, još bolje umotana od nje same, kroz te omotače odvažila pustiti misao, koju, inače, ne bi pustila.

Dobro sam znao koliko je Džemina misao bila umotana i koliko je taj čovjek bio oprezan. U njegovom društvu nije se smjelo ni šaptati, jer je šapat, po svojoj prirodi, sumnjiv. Zato se u njegovom društvu svaka rečenica izgovarala glasno i razgovijetno. Kako bi se drukčije mogao i ponašati čovjek koji je iz onog rata izašao kao kapetan partizanske vojske, kojeg su - samo nekoliko godina poslije - njegovi poslali na robiju. Na Goli otok. Da razbija kamen i prebacuje ga s jedne na drugu gomilu. Objasnjenje, kao i za svakog drugog: Bio za Staljina.

Ja sam čuo drukčiju priču.

Džemo je na robiju otišao zato što su njegove oči vidjele ono što bi, i za njih i za Džemu, bilo bolje da nisu. Šta se dogodilo? Milan nije predao nakit, koji su zajedno, kao oficiri Udbe, u akciji eksproprijacije eksproprijatora, odnosno pljačke bogatih ljudi, oduzeli jednom imućnijem Bošnjaku, negdje u okolini Travnika, gdje su bili na službi. Džemo je, sasvim slučajno, saznao da je Milan zlato prisvojio, Milan da je Džemo saznao, i opasnije je bilo što je Džemo saznao za krađu, nego što je Milan pokrao zlato.

Nakon povratka sa robije, Džemo se pretvorio u pravu tvrđavu. Opasao se zidovima, u čiju su unutrašnjost samo rijetki imali priliku zaviriti. Ne samo zato što se Džemo, sam od sebe, pretvorio u tvrđavu, nego zato što su se drugi ustručavali opsada takvih vrsta. Od blaga iz te tvrđave znatiželjnika je samo mogla zaboljeti glava. Drugi dijelovi tijela bi prošli još gore; zavisno od količine iznijetog blaga. Sama tvrđava bi vjerovatno prošla najgore; gore od njenih osvajača. To su bili razlozi zbog kojih tvrđavu niko nije ni napadao, niti je sama tvrđava imala neke posebne potrebe za odbranom.

Znao sam da je hava promijenila baš zahvaljujući toj tvrđavi. Džemo je najednom prestao biti tvrđava, a ako on više nije nalazio potrebu da bude to što je bio, onda se nešto moralo izmijeniti.

"Kad si rođen?", upitao ga je mladi činovnik okružen gomilom brižljivo uvezanih fascikla.

"Davno! Davno, momak. I orlu bi, na ovom vaktu, dokundisalo ovoliko živjeti."

"Dobro, Džemo, ali Vi znate da ja moram upisati datum. Naravno, ako hoćete da Vam ovo završim", kaza činovnik kroz dobrodušan smijeh, koji je, po mom sudu, izražavao poštovanje.

"Evo tebi lična, pa prepisi, da se ne usefim."

Vraćajući mu ličnu kartu, mladić se ponovo obrati Džemi. Falio mu je još jedan podatak:

"Šta si ti, Džemo, bio za vrijeme rata?"

"Kenjac, eto šta! Slobodno piši."

Prisutni se nisu mogli suzdržati. Počeli su se smijuljiti.

Džemo to primjeti. I sam se nasmija, pa reče:

"Kapetan, piši, da ne zadržavam ljude."

Nagla promjena ponašanja čovjeka u čijem se društvu, koliko još do jučer, nije smjelo ni šaptati, niti govoriti bilo šta što se tiče politike, bila je najbolji dokaz da se nešto događa. On je najbolje znao kad je vrijeme da progovori bez straha od opasnih posljedica. Namirisao je novo vrijeme. I nije se prevario.

Neće se dugo četati na dolazak novog vremena. Ali, slast slobode potrajala je isuviše kratko. Mi samo jedan belaj znamo zamijeniti drugim. Mi ne znamo živjeti bez belaja.

Ništa se posebno u ovoj lijepoj čaršiji, nije događalo u godinama koje će uslijediti, po čemu bi se ona mogla razlikovati od drugih. Običan svijet sastavljao je kraj s krajem i tuhinjao. Za one druge došlo je njihovo vrijeme, vrijeme bespoštedne pljačke. Grabež vakat.

"Dabogda da izdobri", govorili su stariji.

I nije izdobrilo. Niti je moglo izdobriti.

II

Slučajno sam u gradu susreo Asima Žeguljića, mada, iskreno govoreći, u slučaj ne vjerujem. Ni profesorska objašnjenja me u to nisu razuvjerila. Još na studijama sam imao prilike slušati profesora koji se napinjao da nas uvjeri kako se slučaj javlja na presjeku između dviju nužnosti. Sjećam se i primjera. Nužnost je da voz krene u toliko i toliko sati iz Beograda prema Baru. Nužnost je, opet, da neki čovjek, u određeno vrijeme, krene u pravcu pruge, a slučajnost je da ga voz pregazi na nekom mjestu u momentu prelaska preko tračnica. Čovjek, dakle, slučajno zaglavi na presjeku između tih dviju nužnosti.

Objašnjenja me nisu impresionirala, niti su me uvjerila u postojanje slučaja. Shvatio sam da takva objašnjenja imaju namjeru da opravdaju Marxovu teoriju o skretanju atoma sa precizno utvrđenih putanja kojima se, inače, kreću. Slučaj, zapravo, ima iz svijeta isključiti Boga kao kreatora reda i sveopće harmonije. Prema toj teoriji, slučaj, to skretanje atoma, postaje važniji od utvrđenih putanja, značajniji od kosmičkog reda. Nered, drugim riječima, postaje važniji od reda. Afirmacijom slučaja valjalo je, zapravo, opravdati proletersku revoluciju, koju je zagovarao taj filozof.

Asim je bio izuzetno obrazovan i načitan čovjek, bistrog orlovskog pogleda i brze misli. Cijeli život je, što bi se reklo, pišao uz vjetar, zbijao masne šale na račun vlasti i živio nekim svojim životom, kakav samo rijetki izaberu kao način življenja. Prezirao je popuzane i poltrone i držao do vlastitog dostojanstva.

Držao sam do njegovog mišljenja kao do malo čijeg. Kao vrstan logičar, koji je izuzetno brzo nalazio objašnjenja za brojne probleme koji su većini ljudi izgledali do te mjere složeni da bi najradije odustajali od traženja rješenja, Asim je izazivao divljenje svih koji su

mislili vlastitom glavom, ali i prezir onih drugih, kojima je svaka misaona radnja bila strana.

Pristup Asimu, bolje rečeno njegovim stavovima i pogledima, naročito onim političkim, imao je vrlo uzak krug ljudi, s obzirom da je on, u velikom broju njih, prepoznao policijske doušnike ili hoštaplere, spodobе sumnjive moralne reputacije.

Nije se u njegovom slučaju radilo o bolesti, paranoji, kako je nazivaju psiholozi, odnosno psihijatri. Na nesreću onih koji su u tim vremenima mislili, bila je to surova realnost i valjalo je biti oprezan. Ljudi su od malehna odgajani da prijavljuju sve što im se učini sumnjivim, sve što bi moglo ugroziti krvavo stečenu slobodu, kako su to ondašnje vlasti objašnjavale tražeći u svakom čovjeku odanog građanina, koji bezuvjetno prihvata sve što se čini ili namjerava činiti. Ispravno ili naopako, svejedno. Budnost je tretirana kao najpoželjniji kvalitet, koji je trebao izgrađivati svaki pojedinac, nalazeći se u vučijem okruženju kapitalističkog neprijatelja i snaga unutrašnje subverzije, koje je trebalo pravovremeno uočiti. U korijenu je trebalo sasijecati svaku pojavu koja bi ugrožavala stabilnost socijalističke zajednice. Samozaštitom su to nazivali.

Bilo mi je drago što ga vidim. Mučilo me je pitanje rata, o čemu se već uveliko govorilo. Rat mi je izgledao sve izvjesniji, ma koliko nisam nalazio potvrde u mišljenjima ljudi sa kojima sam često razgovarao. Uvijek se u tim raspravama nalazio razlog više u korist mira. Ali, ti razlozi me nisu naročito uveseljavali. Rano sam uočio ljudsku sklonost da vlastite misli prilagođavaju željama, ne dozvoljavajući nesreći, ratu pogotovo, bilo kakvo primicanje. Ni meni nije bilo do tog primicanja, ali mi se ta sablast, činila sve izvjesnijom i realnijom, ma koliko joj se opirao mislima, ma koliko i sam tražio razloge protiv.

Htio sam čuti šta o svemu misli Asim.

"Rata će biti, u to nema sumnje", otpoče bez razmišljanja, "i to pitanje više ni po čemu ne može biti diskutabino. Ima hiljadu godina da su naše komšije bacili oko na ovu zemlju. Iako su na Bosni dosta puta

zube polomili, i opet će ako Bog da, nasrnut će oni iznova. Gledat će da je presijeku po pola. U to, moj Ramize, nema sumnje. Samo ih svijet može spriječiti, ali taj svijet, koji bi nam mogao pomoći, na našu nesreću, čini mi se, uživa u takvim utakmicama."

"Šta nam je, onda, činiti?", zabrinuto ga upitah, iznenađen mirnoćom njegovih razmišljanja o zlu koje dolazi.

"Problem je što, na nesreću, samo nas zanima opstanak ove zemlje! Pričat će i drugi da ih zanima, pa će čak govoriti da ih interesira više nego nas, pogotovo ako im planovi propadnu. Belaj je što mi u svojoj zemlji imamo toliko njenih neprijatelja da ćemo je, koliko vidim, sami morati braniti. Ali, tu, opet, ima jedan veliki problem. Ko će nas voditi? Tu je situacija gadna. Evo, ko će ovdje organizirati odbranu?"

"Pa, zar ljudi, koji su od pamtivijeka ovdje, koji vole ovaj grad, nisu kadri nešto učiniti?", uletih s pitanjem.

"Teško, Boga mi, da će nešto uraditi oni na koje ti misliš. Vidim da pogrešno razumiješ tu ljubav. Još si ti zelen, moj Ramize. Lažu oni da vole ovaj grad. Najviše tih čija su usta puna ovog grada, obični su neposobnjakovići kad su u pitanju velike stvari ili istinski problemi. Oni se nikada nisu ni suočavali s velikim problemima. Jer, da su bili sposobni i da su zaista voljeli ovaj grad, ti danas ovu čaršiju ne bi mogao pregledati. Šta se sve Stocu nudilo da ima i šta je mogao imati?! Ali, jok! Sve su odbijali oni koji su se ovdje pitali. Gledali su da Stolac ostane mali kako bi oni u njemu bili veliki. E, sad ti sračunaj koliko takvi ljudi mogu voljeti grad i koliko o njemu mogu voditi računa. To su ti, bolan, ljudi koji su i škole pozavršavali pod roditeljskom prismotrom. Znam ih ja dobro. Po sticanju diplome, oni bi, prvo, prekidali svaku vezu s knjigom, smatrajući, valjda, da su toliko znanja nagomilali da u svijetu za njih više nema nikakvih tajni. Naučili bi toliko koliko im je potrebno da u radnom vremenu dobro pahaju, a čim s posla - pravo u kupalje, gdje bi se, tamo, uz karte i tavlu, uvlačili u prkno Savi Miliću. I, ko bi se dublje zavukao, držao bi da mu je ljepše, da je uspješniji, sigurniji, bolji, pa čak i pametniji. Podobniji, da ti ne govorim. Ta sorta, od koje ti sad nešto očekuješ, sve aktivnosti svela je na premještanje prkna s jedne na drugu fotelju. U tome se sastojala

cjelokupna filozofija njihovog posranog života. I stavove o sportu usklađivali su sa Savinim ćeifom. Da ti ne duljim o tome kakvi su to ljudi. A Savo se, kao da ga sad gledam, smijulji i zadovoljno klima glavom, dajući hvaldžiji do znanja da ga je čuo i da će ga imati u vidu kad se bude pravio novi raspored. Godilo mu kad mu balije titraju muda. Vazda bio viši zahvaljujući tim mazlumima koji nisu uvažavali nikakav cilj osim te stolice. E, mogu li ti i takvi ljudi sad voditi narod? Jasno je da ne mogu. I to protiv Save! Ja, ja, ne čudi se, protiv Save. Jer, ne zaboravi da će Savo i k'o Savo biti s one strane! Dođe li do kakva belaja, a doći će sigurno, svi ti o kojima pričaš i na koje, k'o, nešto računaš, na vakat će izvući guzice. Narod se ni uhavizat neće, a oni će biti daleko, na sigurnom."

"Ti, Asime, govoriš o onima koji su se ranije pitali. Dobro. Ali, zar novi neće biti ustanju nešto uraditi?"

"Ne znam kako je u drugim dijelovima Bosne, ali ovdje ti ni od novih neće biti velike koristi. Osim ako ne dođu sebi. Ne znaju, brate. Znaš i sam da sam i ja donedavno u svemu tome bio, ali ne mogu više, pa ne mogu. Odmah sam vidio da tu stvari ne idu naoposlen. Kad se u Čapljini biralo rukovodstvo Stranke, mene su, nisam ti o tome pričao, pozvali da prisustvujem. Tad sam vidio da mnoge stvari idu naopako. Opet ti kažem, ne znam šta je u Bosni, ali ovdje, dabogda."

"Nisi mi o tome pričao..."

"Ama, od bruke nisam mogao ni pričati. Šta ću ti pričati? Došlo nešto ljudi, onih pravih, jer je, da ti pravo kažem, tad trebalo i hrabrosti za to. Ovi su još držali vlast, pasavali se ljudi. Trebalo je izabrati rukovodstvo Stranke... I, da ti ne duljim, došao jedan ugledan čovjek iz vrha. Podosta je zbog te borbe za naša prava u zatvoru odlež'o, ne treba dušu griješiti. Hajde, velim, reći će nam nešto pametno. Ništa! Ja više budalaština, za svoga vakta, nisam čuo, i to za samo sat dva, koliko smo sastančili."

"Kako?", iznenađeno ga upitah.

"Kako, veliš? Nije sastanak, što, ono, kažu, ni počeo, a on prisutne stade pitati ima li koga od ove, ima li koga od one begovske

porodice. Vjeruj mi da sam se toliko neugodno osjećao da se to ne može opisati. Zamisli, molim te, on došao s ciljem da se za predsjednika izabere neko iz kakve begovske familije. Ti ljudi u vrhu, na našu veliku nesreću, misle da su potomci nekadašnjih plemića, koji su, za turskog vakta, krv propišavali dok bi stekli plemićki status, po rođenju za Bosnu, za vjeru i šta ti ja znam, a ne zna, jadnik, da među njima danas, da izvineš, nema čovjeka kome je ona stvar u ispravnom stanju. Sve su to, i sam znaš, mehkoguzi. Nema tu muška za iladža. Nekad bilo, sad se spominjalo. Nema. Satralo ih vrijeme. E, kad se i on uvjeri da nema onih koje traži, jer će oni doći kasnije, kad bude sigurno da stara vlast pada, izabraše nekog bez begovskog porijekla. Boljeg dina mi od svih onih za koje se zanimao. Znam ga, petlja čojek."

"Ma, je li moguće da je to bio kriterij za izbor predsjednika?"

"Jest. Baš kriterij. Vjeruj mi da sebi nisam mogao doći za nekoliko dana. Pa, oni su gori od one gospode iz Njemačke kojima je pedigree ćuke važniji od čovjeka... Eto, davim te, ali palo mi je napamet nešto kad se to biralo. Moram ti ispričati. Sjetio sam se jedne Švabice dok sam još bio student. S ljetovanja. Šćer joj se smuca sa svakim. Nema ko nije. Ne pita je li od soja i plemićkoga roda. Samo nek je muško, bujrum. Ali, zato se njenoj kćeri nije smjelo primaknuti svako pašče, nego samo ono s pedigreeom. Ja, ja, treba se tu znati i ko mu je bio dedo, ne budi primjereno, i nena, ne samo babo i majka. E, tu su ti ga, čini mi se, i ovi naši. Kažem ti, mrka kapa. Ne možeš petericu sastaviti da se nešto dogovore, da se slože i kažu da je nešto tako i ne može biti drukčije. Ne možeš! Evo, pođi ti sad, sve nek su džaba te puške što Stranka nabavlja, kome je smiješ dati? Od stotinu njih kojima bi ih uručio, sedamdeset bi te sutradan prijavilo u miliciju. A Vlado, recimo, da sad svojim podijeli, kao što i dijeli, ko bi ga prijavio? Niko! Eto, zato se oni mogu naoružavati i spremati za rat, a mi ne možemo. Nemamo svijest o vlastitom položaju. Nas su navikli na logiku da nam je u poslušnosti spas. A nemamo ni autoriteta. U koga god upri prstom, da je najbolji, neko će mu mahanu naći. Ako ne nađe njemu, reći će da mu znaju dedu rahmetli k'o gazapa, i gotovo. Te 'vaki je te 'naki je, i onda se tu nakalemi... Helem, ne valja i gotovo. A evo im se i stari kadrovi pridružuju. Žalosna nam majka."

"Koji stari?"

"Komunisti. Ne misliš, valjda, da su oni izvan vlasti? Izgubili su na izborima i sad se novoj vlasti valja priklanjati. Njima je vlast ostala u lezetu, a i privući se najbolje znaju. Ne možeš ni povjerovati kako se oni znaju umeluniti. Oni će iz Komiteta pravo u prvi saf. Vidjet ćeš ti kad mimote budu prolazili. Čuj, prolazili. Prolaze, znaš i sam."

"Ima li tu kakvog rješenja? Ti vidiš sve crno i beterno, da beternije ne može."

"Pravo da ti kažem, ne znam. Bit će otpora, i to žestoka. Ovaj svijet, koga sad niko ništa niti pita, niti ga igdje zove, on će braniti i ovaj grad i zemlju. Među njima treba tražiti ljude spremne da zaustave ove koljače koji se spremaju da nas unište. I nas i ovu zemlju."

"Slažem se s tobom. Ako je čaršija, hoću reći ljudi koji se pitaju, kao što veliš, toliko iskvarena, i nema ljudi na koje bi se ovaj narod mogao osloniti, ima li u Dubravama svijeta koji se može pokrenuti?"

"Nekad bilo, sad se spominjalo. Zvizni mu, Habibe! Stanje ti je dolje, ima jedno deset godina, pa i više, slično ovom u čaršiji. Ljudi su se preko noći obogatili i pobijesnili. Jučer mi Rašid priča da su samo trojica u jednoj mahali kupili puške. I to oni najslabije stojeći! A oni što sami ne znaju koliko imaju para, kažu da im je skupo! Da si im dotjerao vještačkog đubriva i onih otrova za štetočine, kojima su zemlju zagadili da te strah jamije kad na tepu pođeš, kupili bi i koliko im treba i ne treba. Sačuvaj nas, Bože, gradskog fakinluka i seoske filozofije," zamišljeno završi vadeći novu cigaretu.

Nakon svega, nisam nalazio za shodno da ga bilo šta više pitam. Sve mi je bilo toliko jasno da me baš ta jasnoća najviše počela plašiti. Više bih volio da mi štošta nije jasno. Barem bih bio rahat poput mase za koju se ništa neobično nije događalo.

III

Sve je u čaršiji bilo drukčije. Selo znatno ranije i neposrednije doživljava buduće događaje. Ranije, jer bi se ono što bi prošlo - poduže u pamćenju zadržavalo. Ne treba se tome ni čuditi. Sela u svim ratovima počinju goijeti prije gradova, a sam kraj rata se, opet, na selu stvarno dogodi kasnije. Škripari nisu nakon onog rata hodali po čaršijama, nego po brdima. Na selu sve prije počinje, a kasnije završava. Kad se u čaršiji počne govoriti o ratu, na selu se već s puškama hoda. U gradu se sve promjene odvijaju brže, staro se brzo zabacuje, zbog čega se ono dolazeće - ako je još i nepredviđeno - teško uočava.

Nije da se o mogućem ratu nije govorilo, ali, kad sam te večeri došao na Pješivac, činilo mi se da je rat već počeo. Jest da se u čaršiji pričalo, ali je sve ostalo po starom što se života tiče. Ljudi su šetali, ulice su bile pune, u kafićima je treštala muzika. Sa strane gledajući, sve je izgledalo normalno, pa je i samoj pameti ostajalo malo prostora da mislima batali takav rahatluk.

Ko zna bih li te večeri i krenuo na Pješivac da sam znao na šta ću naići. A naišao sam na ono što do tada, uživo, nisam imao prilike vidjeti. Na barikadu. Istina, nešto drukčiju nego što bi trebala biti, da ne kažem primitivniju. Kamen na putu! Valjalo je zaustaviti auto. I, čim sam stao, iza drveta je izletio čovjek s puškom u ruci.

Razmišljajući o tom susretu, na karte se nisam ni obazirao, dok Vahid nije dreknuo:

"Bacider tu kartu, Ramize, gorom dabogda izgorjela! Šta si blehn'o k'o tele u šarena vrata? Tebe je igrati!"

Njegova galama me vratila u stvarnost. Duboko sam povukao

dim, nervozno ugasio cigaretu i odsutno mu odgovorio, obraćajući se svima:

"Ama, pravo da vam kažem, nešto mi večeras i nije do igre. Na pameti mi je samo kako ću nazad. Eto, nisam vam pričao. Večeras me na ulazu u mahalau zaustaviše dvojica. Osmo i Ivan. Njih dvojicu sam vidio. Je li ih bilo više, ne znam. Osmo se zametnuo puščetinom i stoji po strani, dok Ivan, k'o, vrši kontrolu. Nisam primijetio da je Ivan naoružan. Morao sam im pokazati ličnu kartu, iako me znaju k'o sami sebe."

"Stražare, je li? Čudnih li jehudija, majko moja! Allahselamet! Nemaju drugog posla. I mene su zvali da im se večeras pridružim. Misle, zar, da sam i ja pomahnit'o. Nego, bacider ti tu kartu, da mi nastavimo...", ljutito odbrusi Vahid.

"Blago tebi, Vahide, s takvom pameti!", najednom progovori stari Ahmet-aga, Vahidov otac, pridižući se s kauča. "Nisi večeras treb'o vraćati ljude s vrata. Da je i naopako, ne izostaj od ostalog svijeta!"

"Neću, babo. Neka stražari kome se ne da spavati", ljutito uzvratu Vahid. "Ne znaš ti kakvi na pos'o dolaze? Zakotušili k'o prebijene mačke. Samo zvjeraju gdje će se u pogonu skloniti, da skinu s očiju, i sad bi", nastavi okrećući se prema nama, "da im se i ja pridružim. Sad bi on da i ja po noći dreždim i od nekakvog izmišljenog neprijatelja čuvam selo, pa zorzorile na pos'o, a da popodne kopam, orem i tegarim k'o magare. Nemam drugog posla!", reče, pa, okrećući se prema Ahmetagi, nastavi: "Imaš li ti, babo, pojes', imaš. Popit, imaš. Je li ti toplo, jes'. Sve ti na vakat. Ako ti san neće na oči, bujrum s njima, pa stražari koliko god hoćeš! Samo, ja neću!"

"Ne bih se ja, Vahide, baš s tobom složio", umješa se Bajro, koji je slušao razgovor. "Čuo si šta je Ramiz vidio? Osmo naoružan, a Ivan goloruk, ako sam dobro razumio. Je li tako, Ramize?"

"Tako je", kratko odgovorih, ne nalazeći za shodno pojašnjavati susret koji sam imao te večeri.

Bajru je okuražio moj odgovor:

"Eto, da znate, kad već o tome pričamo, i ja sam sinoć stražario. Drežd'o, što bi ti rekao, Vahide. I, znaš li šta sam primijetio? Isto što i Ramiz večeras, pa mi nešto, pravo da vam kažem, zafitilja. Svaki se naš, ko se god kakve pušetine dokop'o, zatrtlačio k'o pijevac. Ko ti je ko on?! Tijesna im testa, a oni hodaju mahajućih šaka. Oni, k'o biva, nemaju! Nisu naoružani. Meni tu nešto, da vam iskreno kažem, žestoko smrdi."

"Ja sam, Boga mi, od Zejne čula da su komšije preksinoć istovarili pun kamion", iznenada se u razgovor umiješa Vahidova supruga Aiša.

Vahid je planuo. Zajazio se do te mjere da mu se sva krv stuštila u lice. Bujicu riječi koja je uslijedila, čak, nije mogao izgovoriti sjedeći, nego se pridigao, nadnoseći sa nad nju poput kakvog strašila. Sreća njena pa smo mi tu bili. Ko zna bi li se na njegovoj galami završilo?

"Imaš li ti, Aiša, prešnjeg posla od Zejninih naprdivanja i mahalskih tračeva besposlenih ženeturina?!", dreknu Vahid. "Nijedne više! Trebali bi se još i sa komšijama zavaditi!", galamio je, a onda, dajući poseban ton rečenici koju će izgovoriti, naglasi: "Neke snage, uvjeravam vas, na tome sračunato rade."

"Da nisu subverzivne?", prekinu ga Bajro. "Sad si pres'o; što jes', jes'!", reče mu. "Diplaš, Boga mi, k'o na partijskom. Samo si još treb'o dodati da je riječ o sprezi unutrašnjeg i spoljašnjeg neprijatelja, da je zakazala samozaštita, svijest radnih ljudi i građana! Slušaj, goloruki sigurno nisu, a ako nisu, reci ti meni, onda, zašto kriju oružje, ako ga mi ne krijemo, ako još zajedno stražarimo? I ja sam čuo da je kamion istovaren. I, odmah da ti kažem, nije mi to pričala Zejna, niti ženturine iz tvoje mahale, nego čovjek koji nema običaj lagati. I, još nešto da ti kažem, Vahide! Hajdemo sad zajedno do birtije. Ako iko njihov tamo bude, ovuda me presijeci. Samo naši tamo dangalače i revu do nekih doba. Ja ti kažem da svaki njihov čovjek ima zadatak. Ako je i u kafani, po zadatku je."

"De, ne prećeruj, tako ti Boga!", odgovori mu Vahid. "Tebi je sve šuhveli. Da vjetar nenadno puhne, tebi bi bilo nešto politički

sumnjivo."

"Prodali Hamzi-begovo zlato, pa se naoružavaju. Ne piše nam se dobro. Daj Bože da griješim", opet se, s kauča, javi stari Ahmet-aga.

Nisam razabirao o čemu govori, ali Vahid očito jest.

"Tako ti Boga, babo, ne bulazni! Navrh mi je glave tvoga Hamzi-bega i njegovog zlata!", zgranu se Vahid.

"Ko je Hamzi-beg, Vahide, i kakve bi on veze mogao imati sa oružjem?", znatiželjno upitah okrećući se prema njemu.

"O'klen ja znam? Znam samo da je to bio nekakav beg koji je ovdje živio za turskog vakt. Ni za trag se, odavno, ne zna kuli u kojoj je on živio. Bila je, kažu, negdje tamo gdje se u Balavaca skreće, a u babe ti je on i njegovo zlato uzrok svakom belaju. Da đavo u Veleži nogu slomije, svet bi mu, po babinom tumačenju, bilo Hamzi-begovo zlato."

Najednom svi, kao po komandi, ušutješe. Vahid sijeća očima na Aišu. Prožderao bi je da nije ljudi. Ja gledam u pravcu starog Ahmet-age. Dobro znam da starac nije pomatušio, a, opet, nikako mi se logičnim nije činilo da bi nekakav beg, koji je umro još prije sto godina, mogao imati bilo kakve veze s kamionom oružja, koji su Vahidove komšije istovarili prije koju večer. Budem li išta dedu pokušao priupitati, znam da bi Vahid planuo kao grom. Bolje sačekati kakvu zgodniju priliku, kad ovaj tahijasuz ne bude u kući, pomislih i ustadoh.

Zaustavio sam se tek pred seoskom birtijom. Baš me je, nakon Bajrine priče, zanimalo ko bi mogao biti unutra. Iznutra je dopirala pjesma. Dernjava! Pjevajući koliko ih grlo nosi, za stolom sjede Safet, Ibro, Sejo i Muriz, momci koje sam iz viđenja poznavao. Zdravo za zdravo, što bi se reklo. Ni primjetili nisu da je neko ušao.

Osim četverice već podobro pijanih momaka i gazde, naslonjenog na naopako okrenutu stolicu, u kafani je, u polumračnom ćošku, sjedio samo Stojan Čokić. Bili smo ista generacija, ali, pošto nismo išli u isti razred, nikad nismo razgovarali. Na pozdravu se obično sve završavalo. Odavno ga nisam viđao. Stojan je poslije srednje škole

otišao u Hrvatsku. Vozio je za neku firmu. Tamo se i oženio i navraćao sve rjeđe. Odtoga dana sam ga viđao sve češće.

Kupio sam cigarete i brzo se, uz klimanje glave, udaljio. Pjesma nije prestajala:

"Čaše, flaše, to su knjige našeee,
A birtije, to su gimnazijeee..."

IV

S Boškom sam često znao odsjesti. Mišljenja su nam se umnogome podudarala. Nije to bilo slučajno. Naše druženje i počelo je u vremenu kad su najbolje prolazili oni koji su izbjegavali misliti i iznositi vlastite stavove. To je našem jaranstvu davalo poseban pečat. Bilo je to vrijeme u kome se svaka vlastitost i spremnost na samostalno mišljenje tretirala kao neka vrsta opasnosti. I kao vid neprijateljskog djelovanja, posebno u malim sredinama, gdje se sve zna i nema tajni. Bilo je to vrijeme u kome su se stomak i guzica nametali kao najsuptilniji dijelovi ljudskog tijela.

Ono što sam pred Boškom bio slobodan reći, ne bi ni pred rođenim bratom. Posebno nas je zbližavalo uvjerenje, suprotno vladajućem ideološkom, da je Bog u osnovi svekolikog reda u kosmosu, dok u čovjeku treba tražiti uzročnika nereda. Vjerovatno smo zbog sličnih uvjerenja najviše i razgovarali o religiji. Ali, bile su to apstraktne, metafizičke rasprave, karakteristične za intelektualce koji su, ponekad i iz razumljivih razloga, uvijeno, u nerazumljivoj formi, iznosili gledišta o ovim ali i drugim, ništa manje važnijim problemima. Upravo zato, iznenadila me je previše konkretna tema koju je nametnuo Boško. Sjedili smo u kafiću pored tepe. U Stocu su se, posebno u večernjim satima, kad se grad oslobađao viška buke, jasno mogle čuti detonacije i tutnjava artiljerije sa dubrovačkog ratišta. Rat je uveliko bjesnio u Hrvatskoj.

"Jedna me stvar zanima u vašoj vjeri, a, eto, nikad ništa te o tome ne upitah. Zanima me ima li u vašoj vjeri oprosta; mislim, kao institucije?", upitao me nakon što nam je konobar, pozdravljajući stare mušterije, donio kafe.

"Ima. Naravno da ima", kratko sam odgovorio, ne sluteći da će

ovo pitanje otvoriti jedan od najneugodnijih razgovora koje sam ikad s nekim vodio. "Govorio sam ti da među Božijim osobinama milost zauzima najveće mjesto. Ne kažemo mi bez razloga: U ime Allaha Milostivog Samilosnog. Ne trebam ti, valjda, to posebno pojašnjavati", rekao sam mu, misleći da sam bio dovoljno jasan.

Nije bio zadovoljan odgovorom.

"Nisam te to pitao. Jasno mi je to što ti govoriš. Mene zanima kako je to u vašoj vjeri praktički regulirano. Kako ta ustanova funkcionira, to me zanima."

"Vidiš, Boško", rekao sam mu, "nema tu ništa komplicirano. Uzme se abdest, klanja poseban namaz, a može i poslije nekog od pet dnevnih, i na kraju se od Boga, Koji je, opet, beskrajno Milostiv, zatraži oprost ako si štogod zgriješio. A svak je, bezbeli, griješan. Ta, nismo sveci! A ko ne bi bio u ovakvom okruženju?!", dodadoh, neprimjetno pokazujući na dvije zgodne djevojke koje su sjedile nedaleko od nas. "Nije se tu lahko saulisati, a? Šta ti veliš?"

"Dobro, Ramize, ne detaljiši. Ni Aristotel ti nije ravan dok se žene ne spomenu. Čim na tu temu dođeš, ti iz najviših akademskih visina, ćorhovlaja, u kupleraj... Mene, da ti iskreno kažem, zanima kakva ovlaštenja ima hodža. Može li on štogod učiniti?"

On je pitao najozbiljnije, a ja sam okrenuo na sprdnju. Ali, onu ozbiljnu. Jer, ozbiljnu stvar ponekad, kad je priča tvrda i kad se ispred sebe ima nedokazan sagovornik, treba i okrenuti u prividno neozbiljne vode. Zato sam i odgovorio na pomalo neozbiljan način. Kako bih mu drukčije mogao i odgovoriti kad je pitanje, samo po sebi, za moja shvatanja i bilo neozbiljno. Čuj, može li hodža štogod oprostiti?!

"Može, koliko i ja", odgovorih.

"Kako to: Koliko i ti?!", reče iznenađeno. "Jesi li ti pri pameti? Znam da ti je kenjčiluk drag, ali ovo nije neozbiljna tema da bi se tako mogao šegačiti."

"Slušaj", rekoh ozbiljnijim tonom, "hodža, odnosno imam, jer je to pravilnije, predstavlja osobu koja predvodi džemat, dakle, više ljudi

koji su se odlučili obratiti Bogu, i svako ga, od vjernika, u tome, pod uvjetom da zna izgovoriti riječi namaza i da ga džemat poznaje i prihvata kao vjernika, može zamijeniti, pa da sve bude valjano. Što se oprosta tiče, on je isključivo u Božijim rukama, a na nama je da mu se iskrenim pokajanjem obraćamo."

"Direktno?", iznenađeno me upita.

"Direktno, dakako", uzvratih, ne nalazeći za shodno da mu više bilo šta pojašnjavam. Ali, ne propustih da i ja njega, kad se rasprava već zametnula, upitam:

"Nećeš, valjda, reći da kod vas svećenici mogu opraštati grijehе?"

"Naravno da mogu!", odgovori bez razmišljanja.

Bio sam iznenađen. Ne samo odgovorom. Više, čini mi se, brzinom. Odgovorio je bez razmišljanja. Ali, bio sam znatiželjan:

"Dobro, a šta to dugo može oprostiti?"

"Sve!", spremno odgovori, kao da je samo čekao na to pitanje.

"Je li ti to ozbiljno?"

"Najozbiljnije."

Bio sam zatečen. Činilo mi se da nisam dobro čuo.

"Sigurno misliš na neke sitnije grijehе? Ako šta nehotice ukradeš... slažeš...", rekoh umujućim tonom, misleći da to Boškovo "sve" i nije baš sve, kako to on reče. Ali, on je, na moje zaprepaštenje, bio neumoljiv:

"Ne! Svećenik sve može oprostiti ukoliko je pokajanje iskreno!"

"I ako ubiješ čovjeka?!"

"Rekao sam ti, sve!"

"Kako to sve, pobogu?! Jesi li ti pri svojoj?"

"E vidiš, kod nas je bitno drukčije sa institucijom oprosta. Crkva predstavlja Božiju vlast na zemlji. Ona posreduje između čovjeka i

Boga. Čovjek se, po našem zakonu, ne može direktno obraćati Bogu kao kod vas. Svećenici su tu da posreduju. Preko njih se taj odnos odvija. Oni su Božija vlast na zemlji i njima se, shodno tome, upućuju i pokajanja. Na vjerniku je samo da se iskreno ispovidi i pokaje."

"I oni baš sve grijehе mogu oprostiti?", nisam sakrivao čuđenje.

"Sve!", ponovi, smatrajući valjda da je bio dovoljno ubjedljiv i jasan.

Nakon njegovih objašnjenja, osmijeh se potpuno izgubi sa mog lica. Inekako bih se mogao pomiriti sa činjenicom da mi je ovo pričao kakav mazlum. Nije mi u glavu išlo da bi u tako nešto, protivno ljudskom razumu, mogao povjerovati Boško. Zato se i odlučih da ga još štošta upitam. Počeo sam s vidljivo naglašenom ironijom, što je Bošku uvijek smetalao:

"Boga mi, Boško, u vas će, po tom učenju, u raju biti velike gužve! Iskreno da ti kažem, ja bih, ako je to baš tako kao što ti pričaš, radije išao u pakao! Barem bih se tamo imao gdje raskomotiti. Velim, ne bi mi bilo tijesno."

"Kako to misliš? Ti, čini mi se, opet okrećeš na šprdnju."

"Kako? To bih ja tebe trebao pitati. Postoji li u vas uopće pakao, ili ćete svi, kućile-mićile, u raj?"

"Kako da ne postoji!", odgovori uvrijeđeno. "Naravno da postoji."

"Uredu, nemoj se ljutiti... Mene zanima ko će kod vas u pakao, ako vam dumo baš sve može oprostiti..."

"Ko se ne ispovidi!", odgovori.

Spremno dočekah:

"Dakle, samo Ivan Zorin i Ante, sa ovih terena! Koliko ja znam, samo oni kod dume ne navraćaju. Ako sam te dobro shvatio, čovjek može cijelog života činiti dobra djela i - ako se samo kojim slučajem ne ispovidi - završiti u paklu zbog nekih sitnih grijehа?"

"Tako je. Crkva se ne može i ne smije zaobilaziti!"

"Uredu, ne može se zaobilaziti... Ali, svaki razbojnik, pa čak i najveći zločinac, prema tumačenju koje si mi predočio, ukoliko se redovno ispovijeda, ide pravo u raj."

"Ako se iskreno pokaje."

"E, mašallah vam bilo!", prokomentirah, pa nastavih:

"Vidiš li ti u tome ikakve logike: Bolji čovjek u pakao, gori u raj!? I to samo zato što je s dumom sravnao račune!"

"A zbog čega ti u svemu tražiš logiku? Logiku treba tražiti u nauci. Zar se uskrsnuće, proživljenje i niz drugih stvari o kojima govori religija, mogu logički pojašnjavati?", gotovo da uskliknu Boško.

"Donekle si upravu, barem kad je u pitanju traženje logike u svemu. Ali, zar ti svi zakoni, koje ti nazva naučnim, nisu u svojoj suštini Božijom voljom određeni? Zar ih mi samo ne otkrivamo? Zar oni ne postoje nezavisno od naše volje? Kao da se, Boga mi, voda u kadi nije podizala prije Arhimeda, do njegovog otkrića, i zar svi zakoni, otkriveni i neotkriveni, nisu stvar čiste logike? Poslije otkrića, naravno, ne prije. Kakvog smisla ima vjerovati da je Bog prirodi podario logiku, a nama nešto što se u logiku ne da uklopiti? Da budem iskren, meni uopće nije jasno zbog čega si ti takav kakav jesi."

"Na šta misliš?", znatiželjno me upita.

"Ja te poznajem kao fina i moralna čovjeka", rekoh mirno.

"I... šta hoćeš time da kažeš!?"

"Ja ne mogu shvatiti zbog čega si ti, ako doista vjeruješ u sve ono što mi napriča, takav kakvog te ja poznajem, ako te uopće i poznajem. Držiš do riječi, pošten si, moralan, pouzdan..."

"Nije mi jasno", uzvratilo zbunjeno. "Zbog čega ne bih bio?! Vjera me uči da takav budem."

"Jest, vidiš, ali ti omogućava da budeš i drukčiji. Možeš biti sve suprotno od onoga što jesi, pa da, opet, sve bude uredu. Suština nije u

tome kakav si, nego kakav odnos imaš sa svećenikom. A ti, koliko znam, s dumom ne stojiš loše! Znaš li ti šta bih ja bio, kad bi vjerovao u ono u šta ti vjeruješ, ako vjeruješ, naravno, jer ja više s tim nisam baš načisto?!"

"Šta?", znatiželjno dočeka moje pitanje.

"Prvo, seksualni manijak! Malo bi koja ispred mene kutarisala. Onda, lopov, varalica, mafijaš, avanturist, petljanac..., sve što je naopako. Samo bih se bojao da me milicija ne uhvati i ne prekine mi životne radosti. Krajem sedmice bih otišao do crkve, pao ničice pred dumu, obećao da neću više, a od ponedjeljka bih okrenuo po starom. Ima li u tome nešto loše? Nema! I tako do smrti, a onda pravo u raj, bezbeli. Rahatluku nigdje kraja nema!"

Boško se samo nasmija. Ništa ne odgovori. Nije to, međutim, bio smijeh na koji sam se navikao. Moje uši su u njegovom smijehu osjetile čudnu, meni dosad nepoznatu frekvenciju.

Te večeri zadugo nisam mogao zaspati. Prisjećao sam se dana kad bih se, samo pred Boškom i Asimom, o svemu smio izlajati. I od najbližih sam ponekad sakrivao ono što bih njima govorio iz punih usta, bez straha od posljedica. Ali, ako je sve baš onako kako Boško ispriča, ne piše nam se dobro!

U glavu mi nisu ulazila njegova objašnjenja prema kojima bi neko ko je Svemogući dopustio običnim ili neobičnim smrtnicima, svejedno, da umjesto njega presuđuju, kažnjavaju, opraštaju, pišu preporučena pisma za oprost, kao da Bog, jarabi estagfirullah, nema vremena za zemaljske stvari. Vremena nedostaje samo onima koji su nesavršeni, to je bar jasno. Ljudima, dakle. Bogu nikako, jer on je savršen. Ako do nebuloza da je Bog, tobe jarabi, prenio ovlaštenja na svakog seoskog svećenika drži Boško, šta li o tome tek misle drugi, običan svijet, masa? Na šta se sve ona može pokrenuti i šta li je sve, sa svećeničkim blagoslovom, kadra uraditi? Jer, konačno, ako na nas i puške okrenu, oni će smatrati da su Bogu ugodno djelo napravili, ako im to tako objasne oni kojima beskrajno vjeruju. A kako je okrenulo, teško je da će proći bez pucnjave, razmišljao sam sklopljenih očiju

pokušavajúci zaspati.

V

Svašta čovjeku na besposlici može naumpasti. Prebirajući po sjećanjima, sjetio sam se Ahmet-age i one večeri: spominjanja Hamzibega i njegovog zlata. Poželio sam čuti tu priču. Samo, valjalo je prvo dokučiti koja je Vahid smjena. Sa starcem bi valjalo popričati kad on nije tu, jer on svaki razgovor pokvari. Rođak mi je, drag mi je, ali sam se uvjerio da nije za pametna razgovora. Saznao sam da Vahid u petak radi u drugoj smjeni. Taman, mislim, Ahmet-aga će doći na džumu. Tu ću ga naći. Tako je i bilo.

"Merhaba, Ahmet-aga. Eto te, Boga mi, k'o mladić", reko pružajući ruku starom dedi na izlazu iz džamije. "Kako si?"

Drago mu bi kad me ugleda.

"Merhaba, dijete. Što te nema? Slabo nam dođeš. Prije si nekako više navrać'o. A kako sam, pitaš? He, gore nego lani, a bolje nego dogodine, što bi pusti Ahmet Šuko s Ošanjića govorio. Im'o ih je on za zapisati. E, i ja sam ti tu negdje, moj Ramize. Ne more se k'o nekad, ali, fala Bogu, nije meni dvadeset i pet, k'o tebi."

"Hajde, Ahmete, nemoj tako. Mašallah, dobro izgledaš. Još ćeš ti poživiti. Je li Vahid doma?", priupitah praveći se da ne znam.

"Vahid je druga smjena, i ja računam da je već naveg'o prema čaršiji. Šta si se Vahida dopovez'o, k'o da se kahva, Boga mi, bez njega ne more popiti. Hajde, zalit će nama Aiša... Čuješ, ovo tebi zborim, sin mi je, ali, dina mi, pametnija mi je snaha hiljadu puta od njega. Eto, pravo da ti kažem, draže mi se s nevjestom sabrati nego s njim. Džaba što je moje dijete. Ama, što se on čojeku u ćeif zna posrat, malo ko zna. Hajdemo."

Samo sam i čekao na poziv, ali starcu nisam htio stavljati do znanja. Računao sam da će tako lakše otpočeti razgovor o onome što me

zanimalo, pa i mučilo. Htio sam na miru, bez Vahidovog prisustva, čuti priču o Hamzi-begu, kojeg je stari Ahmet-aga spominjao one večeri.

Razgovarali smo o svemu i svačemu u hladovini velike šandude, ispod koje je Vahid napravio sto sa dvije drvene klupe. Čekao sam zgodnu priliku ne bi li Ahmet-aga započeo priču o Hamzi-begu. Vahid mi je govorio da on o Hamzi-begu vazda smoči, pa sam očekivao da se dedo i neće mnogo zabaviti a da ga ne spomene. Ali, kako je razgovor o stvarima koje me ovoga puta nisu osobito zanimale potrajao, odlučio sam biti malo direktniji:

"Boga ti, Ahmet-aga, da te nešto upitam", otpočeh nastojeći izgledati što ravnodušnjim. "Kad sam prošli put bio kod vas, ti spominjao nekog Hamzi-bega i njegovo zlato. Kad smo o onom kamionu oružja govorili, zbog čega je Vahid galamio na Aišu, sjećaš se? Boga mi, i na te se, onda, nekako dobro nakostriješio kad si spomenuo Hamzi-bega, pa meni, nekako, da ti pravo kažem, bi neugodno da te o svemu te večeri priupitam."

"E, moj sinko... Fala Bogu dragome da se nađe neko koga to zanima. Ima pedeset godina kako ja o tome priču počinjem i niko se ne strpi da je do kraja sasluša."

"Baš niko, Ahmet-aga? Nije moguće!?"

"Niko, a da ja znam. O nama to puno govori, moj Ramize. Mi ovdje, u ovoj zemlji, otkako nas je Bog dao, malo-malo, pa iz početka. Poslije svakog rata nama bi rekli da je, za naše dobro, najbolje zaboraviti sve što je bilo, kako bi se, k'o, moglo iznova krenuti naoposlen. I njima bi to rekli. Samo se oni toga ne bi držali. Moglo im biti. I, čim mi sve zaboravimo i zamacimo, oni poput nas, pa opet iz početka. I, tako, tešu nas i, Boga mi, tesat će dok pameti ne dođemo. Im'o sam ja prilike slušati kako oni čuvaju to svoje. Jedne prilike, još ja tu, k'o musliman, sjedim, ima deset godina, kod Mitra se, na sijelu, svetac im je neki bio, razvezala priča o Maji Vujoviću, razbojniku, koji je nekad harao po gornjem kraju. Priča Vaso o njemu kao o junaku i sve blehnulo u njega, još Vaso u Partiji, ali padaju li muslimanske glave, padaju. A u nas, što god progovori, okani se, nemoj, ne zadiri, ne traži

sobom belaja... A oni su te razbojнике i u knjige provukli, pa našа djeca o njima uče k'o o herojima i boricima za nekakvu slobodu. Do unazad dvadesetak godina, nisi u čitavoj školi im'o tri učitelja iz Stoca. Upitaj starije, sve Crnogorci. K'o biva, oni pismeniji! Dali im éage i spremili ih nama, da nam mozak ispiraju. Sve je to, dijete, sračunato bilo. Sijaset bih ti toga, ja, koji nisam kakve škole završio, mogao navesti. Ti si, Ramize, iš'o i, fala Bogu, završio te škole, pa poslušaj što ću ti pričati i uporedi s onim što si naučio, pa onda, kad sve to dobro promisliš i izvagaš, dođi i reci, ti si, Ahmete, kenjac, ako nije 'vako k'o što ti zborim... Vaso i ko Vaso, kad priča, svi šute i slušaju, a ja pedeset godina, čim počni, svak šuti. Te, to je prošlo, te more ko čut', te ne kvari djecu. A, ono, opet, vidim, sprema se belaj. Mi smo dovoljno zaboravili da s nama mogu okladati kako hoće. Spremaju se oni, Ramize, i 'vamo, nemoj misliti da ne spremaju. Samo, ko će to Vahidu kazati? Evo, opet, da je Vahid jedan, pa naletosum, nego je Vahida puno. Ali, neka, ulit će se kenjcu voda u uši. Samo se bojim da ne bude kasno. A oružje jesu rastovarili i podijelili među se. Svi su oni naoružani, samo mule i ne pokazuju k'o naši. Naš, mačkulu¹ kad nabavi, zatrtači se k'o pijevac. Ali, da ti ne duljim, ti si školovan čo'jek, pa ćeš o tome sam promisliti... Da se mi vratimo na ono što tebe kopora.

Duga je to priča. Dogodilo se to prije prvog rata, a upamti da sve što je sad i što će biti, bilo je i prije. Druga je stvar što mi gledamo da sve zaboravimo. I još kažemo: Radi dobra i boljeg sutra! Ti si, sigurno, Ramize, iz historije učio kad je i kako je 'vamo došla Austrija. Bilo je to 1878. godine, to znaš. Turci odobrili, oni došli. Ali, nije to baš išlo glat, k'o što su mislili. Bilo je u dosta mjesta otpora i borbe. Ali, da ti ne duljim, jer si ti o tome sigurno čit'o i znaš bolje nego ja. Samo, ovo što ću ti ispričati, nije u knjigama zapisano. Kad su se Austrijanci pomolili niz Dubrave, desilo se nešto što niko nije očekiv'o. Ovdje su, kod nas, na Pješivcu, bili dva brata, Hamzi-beg i Mustaj-beg. Rizvanbegovići. Narod ih je, posebno Hamzi-bega, zapamtio k'o fine ljude. Hamzi-beg je do kmetova drž'o k'o da su mu rod rođeni. Do latina, ja-ja, naših komšija. I, gdje, ono, stadoh? Ja, Mustaj-beg je, za razliku od brata, bio

¹ prangija

plahe naravi. Htio se Austrijancima suprostaviti, borbu otvoriti. "Okani se Mujo, to je muluć", govorio mu je Hamzi-beg, i uspio ga je, kažu, saulisati. Hamzi-beg je naredio da se na Austrijance ni kojim slučajem ne otvara vatra. K'o mudar i razborit čojek, on je procijenio njihovu snagu i, mada ih nije miris'o, odmah je bio načisto da im se ne treba suprostavljati, nego ih pustiti da prođu, da idu kud su naumili. Bilo mu je jasno da sa ono malo ljudi, pedesetak vojnika, protiv njih na hiljade, ništa neće biti ustanju učiniti. Samo je mogao biti helać, a i Turska je potpisala da dođu, i tome se valjalo pokoriti. Ali, Hamzi-beg, a ni Mustaj-beg, koji se bio ohladio od borbe, nisu ni slutili šta im se iza leđa sprema. Jerko, Hamzi-begov kmet, koga je on pazio kao najrođenijeg, dograbio je pušku, pripuc'o na Austrijance iz pravca kule, i odmah zamak'o u šumu."

"Čuj, Jerko!? Nisu, valjda, oni bili protiv njihovog dolaska?", začuđeno upitah.

"Ma, jok, dijete. De će krst na krst?! Nego, slušaj, pa će ti sve biti jasno. Nije Jerko zapuc'o da naškodi Austrijancima. Poslušaj šta će biti... Krenu Austrijanci prema Hamzi-begovoj kuli, s namjerom da je opkole i obračunaju se sa pobunjenicima. Oni, bezbeli, nisu znali ko je na njih zapuc'o. Znali su samo iz kog pravca, a pucanj je doš'o iz pravca kule. Hamzi-beg i Mustaj-beg su odmah bili načisto da im bilo kakva objašnjenja neće piti vode. Zato su se i odlučili da, ako ništa drugo, herojski poginu. Njihova vojska bi premalehna da bi se takvoj sili mogla jače suprostaviti, pa borba ne potraja dugo. Austrijanci su brzo došli i do same kule. Ubit će oni tu i Hamzi-bega, koji se borio k'o pravi ratnik. Ali nije se samo on junački držao. Pao je ispred žene, koja je uzela njegov revolver. Ubit će ona austrijskog oficira i dvojicu vojnika, a onda se, kad je ispražnjen šaržer Hamzi-begovog revolvera, sa dvoje male djece u naručju, bacila u vatru, koja je već bila zahvatila kulu. Nije htjela živa u ruke, u ropstvo. Bojala se da joj djecu ne ubiju na njezine oči, a nju ne obečaste. Zamisli, u vatru...", zamišljeno izusti Ahmet-aga. "S djecom u naručju... Kakva je to žena bila?!"

"Ma, zar je to tako bilo Ahmet-aga?! Šta mi napriča? Čuj, u vatru!?", rekoh iznenađen nevjerovatnom pričom.

"Tako je to bilo, moj Ramize. I, da ti nastavim... Čim su Austrijanci završili pos'o, doš'o je Jerko i njegovi. On je dobro znao gdje je Hamzi-begovo zlato. Ništa, vele, Hamzi-beg od njih ni skriv'o nije, pa im zlato i nije bilo teško naći... Je li ti sad, moj Ramize, jasno zašto je Jerko na Austrijance pripuc'o?"

"Ne može jasnije biti. Sve mi je jasno."

"Poslije se to zlato", nastavi Ahmet-aga, "godinama dijelilo u krugu Jerkine familije. Doteklo je i onima koji su došli nakon Jerkine smrti. I do danas, moreš misliti; na nos im, da Bog da, skočilo. Nisu to oni, vele, ni sakrivali. Eno ti Đure živa. Taj Jerko mu je bio đed. Vazda bi, otkako ga znam, prije Hamzi-begu rahmet nazv'o, nego bi pokoj ćaci spomen'o! Eto ko je komšije naoruž'o, moj Ramize. E, de ti to reci Vahidu i k'o Vahidu", kaza Ahmet-aga, otpuhnu, pa nastavi: "Samo im Hamza ne vjeruje. Jedino mu ne valja to što sve otvoreno priča. 'Znam ih ja dobro', veli mi nekidan. Kad god sam im degenek dao, im'o sam piće. Cilindre goniti na njima', kaže. 'Jesam li ustukn'o, oni poput mene'... Ja, ne rekoh ti šta bi s Mustaj-begom... I njegova je sudbina zanimljiva. On je ost'o živ u onoj bitki. Jedni pripovijedaju da su ga, nakon pada Stoca, ufatili latini, jahali na njemu i izivljavali se do Poprati i tu ga ubili. Drugi, opet, kažu da je Mustaj-beg pobjeg'o u brdo, na kruševsku stranu, gdje se sklonio neko vrijeme. Nakon nekog vakta, odlučio se doći u Stolac. Austrija je, bezbeli, već bila zapasala vlast. Toma Krakić ga je, pričaju, savjetov'o da ide u Mostar. K'o, tamo mu je sigurnije. Nagovorio ga je da od Austrijanaca, kad u Risovaču dođe, traži konja. Biva, on je beg, pa njemu moraju dati. 'Gdje će beg pješke?', rek'o mu Toma, navodeći ga na belaj. Što je najgore, Mustaj-beg ga je posluš'o... I, tako, Mustaj-beg govorio jedno, austrijski vojnik drugo. Niti je austrijski vojnik znao šta Mustaj-beg govori, niti je Mustaj-beg znao šta vojnik priča. Kako je Mustaj-beg govorio jačim glasom, ovaj shvatio da mu prijeti, pa za pušku. Znaš šta je bilo, da ti ne pričam... Eto na šta ga je latin naveo."

VI

Razmišljao sam o zemlja koja, nakon svega što se posljednjih nekoliko mjeseci zbivalo, i nije više bila zemlja, o državi koja više ni po čemu nije bila država. Da budem iskren, poodavno sam bio načisto da zemlja u kojoj sam rođen i u kojoj sam živio, nikad država ni bila nije. U potpunosti sam se slagao s Asimom. Omer je imao slično mišljenje. 'Čim ti kažu', govorio bi Omer, 'da se u preduzeću uvodi dežura, znaj da se predsjednik ili na žitko posr'o ili mu se povećao broj leukocita. U kojoj god zemlji stabilnost države zavisi od predsjednikovog zdravstvenog kartona, možeš je posrat', govorio bi. Dijelio sam njegovo mišljenje. Da je država bila, ne bi se ni počela raspadati čim je Jozo umro. Jadna ti je i žalosna država koja je sigurna dok je njen predsjednik u snazi. Čim ostari, i dođe mu vakat mrijeti, s njim, biva, u grob treba i država.

Činilo mi se da sam u tih mjesec dva-dana - nakon kojih ću uslijediti burni događaji - o svijetu saznao više nego svih proteklih godina zajedno. Bio je sve bliži i neizbježniji rat o kome su svi govorkali.

Tih dana sam prvi put čuo za Ramu Šutu. I to od Mense Borčića, sa kojim bih često odsjedio. Menso mi je dolazio kao neka vrsta rekreacije. Mnogo sam čitao, pa su me odmarali neobavezni razgovori sa njim. U neku ruku, i razvijali su mi maštu, jer on je bio pun priča o neobičnim pojavama koje je svijet sve više zaboravljao i prihvatao kao praznovjerje.

Mene se, mada sam ih i sam u dobroj mjeri smatrao

praznovjerjem, posebno doimala njegova uvjerenost u njihovu istinitost. Znao ih je toliko da bi satima, bez prestanka, mogao govoriti. Činilo mi se, ipak, da Menso pretjeruje, i to je bio razlog zbog kojeg sam najčešće gledao kroz njega, misleći na nešto drugo.

U povjerenju mi je, prije nego što sam iz njegovih usta čuo pripovijest o Rami, ispričao još jednu. 'Njegova izvanja nevjesta je', kaže mi, 'vještica! Prije desetak godina, na djelu je uhvatio njegov amidža. Nekoliko konja u selu', kaže on, 'među kojima je bio i amidžin, zaklao je vuk, i nikome ništa nije bilo jasno, jer niko u selu nije zapamtio da su se ikada vukovi približavali, a kamoli još stoku napadali. I, amidža se', veli on, 'odlučio pričuvati'. Do pola noći ništa se neobično nije zbivalo. Konji su mirno pasli, amidžu Mensinog je čak počeo obuzimati san, ali ga je iz drijemeža trznulo frktanje konja. A onda je imao šta vidjeti. Ispred konja, koji su se propinjali i frktali, pokraj ograde je stajala žena! Njegova nevjesta! Izvanja, za prvim rođakom njegovim. Očima nije mogao vjerovati. Na njegovo zaprepaštenje, ona je najprije skinula svu odjeću, a onda, kad je ostala potpuno gola, počela se valjati u prašini. Valjajući se, više to nije bila ona, nego vuk, koji je, u velikom skoku, preskočio ogradu i ustremio se na ždrijepca. U tom momentu, amidža je, u velikom strahu, povukao obarač lovačke puške. Njevjesta se ponovo vratila u svoj prvobitni oblik. Nije imala kad ni odjeću pokupiti, nego je, onako, gola-golcata, otrčala u pravcu sela. Amidža je skupio odjeću i sutradan joj je odnio u kuću. I ubio bi je, sigurno, da je njen muž nije zaštitio... Svim i svačim mi se Menso kleo da je to živa istina.

Ne bih mogao reći da sam upotpunosti bio imun na Mensine tvrdnje. Nisam pripadao soju ljudi koji bi sve što bi imalo veze sa nadnaravnim unaprijed odbacivao. Šta više, prezirao sam ljude koji ni u šta nisu vjerovali dok se vlastitim očima ne uvjere. Nisam svaku vaniskustvenu pojavu trpao u praznovjerje. Ni radiotalase, otkako znam za se, nisam vidio, pa, ipak, glupo mi se čini da bih zato trebao poricati njihovo postojanje.

Od posljednjeg susreta Mensu sam počeo prihvatati znatno

ozbiljnije. Nakon priče o Rami Šuti. Uvjerio me je da je taj čovjek govorio o onome što me zanimalo, ali, moram priznati, tek od susreta sa Alijom, koji mi je potvrdio Mensinu priču. Razmišljanja o susretu sa Alijom, čovjekom koji je ponajbolje upamtio Ramine pripovijesti, prekinuo mi je Hasin ulazak. Samo što je sjeo, Haso otpoče:

"Čini mi se Ramize, da će četnici uskoro na Stolac. Jučer sam bio na sastanku Izvršnog odbora Stranke. Organizacija je, koliko sam mogao vidjeti, slaba. Eto, sastanak počeše raspravom o članarini. Jedan skoči, pa reče da bi im se najradije posr'o na sve to što skupe. Imao je pravo. Četnici samo što nisu šljegli, a oni naprdivaju o članarini. Dođe do svađe. Samo, što, nisu za vratove. Da Bog mili sačuva. Jedni su da se radi na zajedničkoj odbrani, mislim, sa Hrvatima, drugi su protiv. Jedni su da se zapuca, drugi - protiv. Rukovodstvo, opet, priča da je sve spremno i da nema razloga za paniku i sekiraciju. Planovi su, k'o biva, gotovi i samo se čeka da četnici udare, pa da dobiju po nosu. Odabrana je delegacija da sa Hrvatima razgovara o zajedničkoj odbrani."

"Misliš li da će nešto moći postići?"

"Nema druge. To je jedino rješenje. I nama i njima. Oni moraju s nama. Ne misliš, valjda, da će se četnicima sami suprostaviti? Nemaju oni ni snage ni petlje za to. Da im nije naših Bošnjaka, ni u Hrvatskoj im ne bi bilo toplo. Znaš li ti koliko naših, evo Mostaraca, brani Dubrovnik? Ih ima više nego njih! Naši brane Dubrovnik, a njihovi mladići puše travu. Čuo si neku večer, na dnevniku, onoga šta priča?"

"Ne mislim da će se oni suprostaviti četnicima, moj Haso. Čak i ako se postigne taj dogovor o zajedničkoj odbrani. Oni će pobjeći čim četnici navale. Ta, imali su generalnu probu bježanja, i sam znaš. Samo se bojim da šta ne naprave, pa da četnici na nama iskale sav bijes. Najgore će biti ako se o svemu dogovore."

"Boga ti, Ramize, odakle ti ta priča? Ti si, koliko ja znam, do jučer bio najviši zagovornik zajedničke borbe, a sad: te, pobjeći će, te napraviti će nam neku zamku, te nije im vjerovat...", začuđeno će Haso.

"Vidim", odgovorih mu ne smatrajući da poblize trebam objašnjavati vlastite sumnje.

"Da u grahe nisi počeo bacati? Ne bi me začudilo! Pričaju, Boga mi, u mahali da glave sa knjige ne dižeš. Malo ti, zar, bilo dok si studirao u Sarajevu?", zajedljivo će Haso. "Okani se pretjeranog čitanja. Može se na zlo okrenuti, pa šta onda? Ne znaš šta je bilo sa Samirom, onim momkom iz Mostara, što bi preko ljeta, u vrijeme raspusta, ovamo dolazio. Kod Merime. Ti se, k'o biva, ne sjećaš, a i ti si se muh'o oko nje?"

"Znam Samira, a šta je s njim bilo neznam."

"Kažu da je skren'o. I on je, pričaju, vazda u knjigu buljio. Njegov mi rođak, nekidan, priča da je podobro popustio na žvcima. Zamisli, tvrdi da u hodniku kuće viđa španskog konkvistadora, koji mu se još i smije i koji, k'o biva, odmah, čim neko od ukućana otvori vrata, nestane. I Samir se još iščuđava kako mu niko ne vjeruje. Da Bog mili sačuva. Otrеси od sebe!"

"Ne bih ja, Haso, olahko donosio zaključke o nečijem ludilu!"

"Nećeš, valjda, reći da ti vjeruješ kako je ovdje moguće, i to u zaključanoj kući, vidjeti nekakvog konkvistadora, a da ga niko drugi ne primijeti?"

"Ne bih ja o tome sada, Haso. Ostavimo taj slučaj sa Samirom. Ko zna o čemu se tu radi. Samo, molim te, nemoj donositi krive zaključke o knjizi i učenju. Iz knjiga se mnogo šta može saznati."

"Jesi li i one zaključke, kako Hrvati neće s nama, iz knjiga izveo?", opet će Haso.

"Jesam, baš iz knjiga", odgovorih mu.

"De, ne prdoklači, sad si baš pretjerao. Gdje si to mogao pročitati?"

"Da ti iskreno kažem, ponešto sam, zaista, kao zaključak, izveo iz onoga što sam pročitao, a ponešto sam čuo i od ljudi."

"Od ljudi?"

"Ja, od ljudi. Onih starijih, koji imaju iskustva. Koji su na vlastitoj koži osjetili te njihove prevare ili su imali toliko pameti da od

onih još starijih štošta čuju i zapamte. Za razliku od nas, koji ne znamo šta je jučer bilo. Ja sam, Haso, vjerovao u zajedničku saradnju, i političku i vojnu, i svaku drugu, dok nisu napravili Herceg-Bosnu. A ti dobro znaš, i iz knjiga se jasno može vidjeti, da je to banovina. Velika Hrvatska, nema šta drugo biti. Pogledaj granice, provjeri u knjigama, pa će ti sve biti jasno. Uvrstili su u Herceg-Bosnu sve gradove koje je banovina obuhvatala. Jasno je šta hoće. A da bi to ostvarili, morat će upotrijebiti silu, jer je mi tu banovinu nećemo prihvatiti, je li tako? Ti, valjda, znaš šta bi mi u takvoj državi bili? Hrvati islamske vjeroispovijesti, za početak, kasnije ni to, a pošto nećemo, morat će nas na to silom natjerati..."

"Ode ti predaleko, Ramize. I ja sam o Herceg-Bosni, u početku, imao slično mišljenje. Pričao sam o tome nadugo i naširoko sa Perinin Ivanom. On kaže da su Herceg-Bosnu napravili kao kulturnu zajednicu, kako bi organizirano zaštitili nacionalne interese. Jes' da joj se granice podudaraju s banovinom, ali su im ciljevi bitno drukčiji. Nije to banovina, Ramize!"

"Nije govno nego se pas posr'o! Šta će biti nego banovina, moj Haso! Nije do prve prilike, a čim se ukaže, bit će banovina! Ne budi naivan. A i stari ljudi su o tome govorili. Evlije."

"Evlije! Daj, Boga ti, ne naprdivaj. Jesu, taman su evlije o Herceg-Bosni govorili. Nisu imali drugog posla."

"E, vidiš, jesu! Ja sam od ljudi slušao."

"Ama, gdje će preda te svi ti koji nešto znaju? Kako koji na me ne ovarisa? Kud baš svi preda te?"

"Ne idu oni preda me, nego ja idem pred njih."

"Vidi, vidi... pa šta vele", upita Haso sa vidljivo naglašenom ironijom.

"Tebi to koristi nema pričati", odgovorih, stavljajući mu do znanja da je isuviše ozbiljno sve ono što sam do sada izgovorio da bih na sprdnju mogao okretati priču.

Haso uoči moju opravdanu ljutnju, ali se brzo pribra,

pronalazeći najbolji način da me odobrovolji na nastavak razgovora. Znao je on kako se to radi. Odrasli smo zajedno. Znao je moju žicu, gdje sam slab. Bio je svjestan da će mu upaliti. I uspjelo mu je, kao i mnogo puta do tada. Počeo je glumiti uvrijeđenog čovjeka:

"Što to meni koristi nema pričati? Ja, k'o biva, mahnit! Ne mogu shvatiti. Nisam dovoljno načitan, pa slabo kopčam, a?"

"Ni u jednom trenutku tako nešto nisam pomislio. Ne radi se o tvojoj nemogućnosti da shvatiš ono o čemu ja govorim. Za to i nisu potrebne posebne škole. Oholost, moj Haso, koja se oko nas sprema kao pirevina, najveća je prepreka da dublje uđemo u probleme. Posebno u ove o kojima danas govorimo."

"Dobro, hajde. Evo, ja sam spreman slušati to što su tvoje uši čule a moje nisu."

"Jesi li ti ikad čuo za Ramu s Gubavice?"

"Šutu? Dašta sam nego čuo. Pričaju da je svašta znao. Samo, nisam slušao da je on nešto o ovom vaktu govorio. A i tu ti je, čini mi se, kad se nešto dogodi, e onda kažu: Jes' Ramo i o tome prič'o. Pripovijedaju da je govorio kako će iznad Gubavice biti isprepletene žice i da će preko tih žica dolaziti svjetlo u fenjere, kad niko nije znao šta je struja, da će ljudi blehnuti u nekakvu kutiju i gledati šta se događa u svijetu, kad niko nije znao šta je televizija. Ali, da je o struji govorio, pričali su tek kad je došla struja, a o toj kutiji kad je došla televizija. Ja bih volio da o nečemu o čemu je on govorio čujem prije nego što to dođe, nego vazda kad se dogodi: E, jes' Ramo prič'o..."

"E, vidiš, i ja sam ti, radi toga, na sve to nekako sumnjičavo gledao, pa me zanimalo je li on šta pričao o onome što se još nije dogodilo."

"I?", znatiželjno me prekide.

"Jest."

"De, zbori, da i to čujem", nestrpljivo će.

Potanko sam mu ispričao o tome da sam prije nekoliko dana sjedio sa Alijom, koji je, kao dječak, sa Ramom rahmetli provodio dosta vremena. Slušao je Ramina pripovijedanja i mnogo toga upamtio.

Hasi se posebno interesantnim učinio kraj moje priče.

Alija mi je ispričao da je Ramo često govorio kako će partizani vladati duže od četrdeset godina, ali da će se poslije toga opet zaratiti. Stalno je, govoreći o tom budućem ratu, ponavljao:

"Srbi će poludjeti, Muslimani će biti k'o pijani, a Hrvati će ih iznenaditi!"

"Koga će iznenaditi?", prekide me Haso.

"Nas, da koga bi, i mogu ti reći da me te njegove riječi najviše plaše i nagone na razmišljanje."

Kako je priča Hasu dojmila, odlučio sam nastaviti. Ispričao sam mu što sam čuo a Ramo govorio: da će, kad rat jamije maha, narodne glavešine vazda negdje u svijet ići da se dogovore, ali kad god se vrate da će puške ponovo zapucati. Stalno će se, prema Raminim viđenjima, dogovarati, a nikad se dogovoriti neće. Alija je zapamtio i Ramine riječi da će Srbi toliko stradati u tom ratu da će biti mjesta, gradova i sela, a da u njima neće imati k'o šipka pozobati. Što se nas tiče, govorio je da će teže biti kraj bukova nego dračeva i lozova panja. Biva, Bosna bi mogla stradati više nego Hercegovina.

"Ima li tome kraja, moj Ramize ili će to trajati do Kijametskog dana?", nestrpljivo, s novim pitanjem, uskoči Haso.

"Alija kaže da je Ramo pripovijedao da će se uspostaviti nekakvo primirje. Ali, neće zadugo. 'Govorio je', veli Alija, 'da će opet - doći do velikog sukoba. Tri će se vojske sukobiti na Bišću. Krv će se velika proliti, a onda će doći nekakvi ljudi u bijelom, silna vojska iz pravca Neuma koja će zavesti takav red da će narodi morati živjeti jedni pored drugih, kao vuk pored kože, a da niko nikome ništa nažao neće smjeti učiniti'. Ali, opet, biva, selameta neće biti sve dok Kina ne prođe ispod Rima!"

Zadugo smo, nakon što sam završio o Raminoj priči, šutili

uronjeni u misli. Potrajalo je tako dobrih pola sata, sve dok u sobu nije ušla moja majka.

"Nisam vas htjela prekidati, djeco. Mora da je o curama bilo riječi. Ali, zauhar bi vam bilo nešto prezalogajiti. Hoćete li u kuhinju ili da vam ovdje prenesem?"

"Ovdje ćemo, majko."

VII

Na čudan način dočekan je četnički ulazak u Stolac. Svi su se bojali, ali strah niko nije pokazivao. Četnike je, opet, to odsustvo straha najviše zabrinjavalo. Osjećali su se nesigurnim na svakom koraku. Sticao se dojam da su se plašili i vlastitih sjenki. Strah su pojačavale vijesti koje su, najčešće, sami četnici izmišljali, nastojeći doći do podataka o skrivenom oružju.

Da je bilo uzeti zaozbiljno sve njihove priče i analize, mi u Stocu bismo se komotno mogli računati kao vojna sila. A sve je, uistinu, bilo drukčije. Pogdjekoja puška ili pištolj i nešto bombi ručne izrade, bilo je svo naoružanje koje smo posjedovali.

Hrvati su - bez ispaljenog metka i glavom bez obzira - pobjegli preko Bregave. Od strašnog otpora - koji su, navodno, pripremali - nije bilo ništa. Niko ni metka na četnike nije opalio. Nisu znali, ili nisu htjeli, minirati ni mostić na Radimlji. Ali, niko više nije ni mislio o Hrvatima koji su pobjegli spašavajući guzice.

Bila je strašna ta prva noć kad se čekalo na ulazak vojske koja je sebe nazivala Jugoslavenskom narodnom armijom. Nisu bili zabrinuti samo ašićare mahniti, a takvih, koliko ja znam, nije bilo. Ludila je nestalo i iz najluđih glava. Pričalo se da će te noći u Stolac upasti "Beli orlovi", koji su već došli iznad Stoca, koljači o kojima se sa strahom govorilo.

Proturale su se i priče kako ih nastoje spriječiti ugledni Srbi, koji kane zaštititi stolačke Bošnjake. I jedno i drugo je, najvjerovatnije, bila laž. Srbi su tu izmišljotinu proturali kako bi u ljude utjerali strah i osujetili svaki mogući pokušaj otpora. S druge strane, htjeli su kod naroda stvoriti što pozitivniju sliku o srpskom rukovodstvu.

Šta ako uđu, motalo mi se po glavi. Niko im se neće suprostaviti. Mogu činiti šta im je volja. Ako i redom krenu klati, niko neće mrdnuti. Neće, jer nismo organizirani, a ne možemo ni biti, kad se kod većine država najdalje prostire do avlijskih vrata. Lahko ću ja za sebe, ali šta s djecom? Bratovu djecu sam posebno volio. Kako ih zaštititi? Evo, i stati u njihovu zaštitu, opet sam, i opet će stradati, kako god okreni, i ja i oni.

Po prvi put sam se nalazio u bezizlaznoj situaciji. Ranije sam, suočavajući se s problemima, bar u mislima nalazio neki izlaz. Sada to više ni mislima nije uspijevalo. Fizički okovi bili su jači od snage mojih misli. To mi je, naprosto, paralo grudi, uvodeći me u depresivno stanje, u kakvom se nikad nisam nalazio.

Grad je te večeri bio gotovo pust, mada je skoro svaki kafić bio otvoren. Vlasnici su se pribojavali da ih zatvore. I to je bio način prikriivanja golemog straha koji se bio uvukao u ljude, mada se vlasnici nisu dogovarali o tome hoće li zatvoriti kafane ili ih držati otvorenim. Bio je to neobjašnjivi išaret koji je dolazio u svaku pojedinačnu svijest. Njih što se tiče, najsretniji bi bili da kafane nisu ni imali.

Nekim čudnim pokretima i izrazima lica, ljudi su jedni od drugih tražili odgovore na pitanja koja su se svodila na jedno jedino: Kako izbjeći nesreću sa kojom se već živjelo? Ali, nijedan odgovor nije bio dovoljno ubjedljiv. Nijedan se nije doživljavao kao siguran oslonac, garancija da bi se zlo posigurno moglo izbjeći.

Čaršija je već sutradan bila puna vojske. Ali, sve je, nekako, izgledalo normalno. Jer, ljudi u uniformama nisu bili sa strane, nego oni domaći. Ipak, rijetko ko je s njima sjedio, osim ako na to nije bio primoran. Ko bi to čovjeku s puškom odbio poziv na piće? Ali, takvi pozivi bili su prava rijetkost. Susreti su se obično završavali na pozdravu. I s jedne i s druge strane.

Stolac je u vrijeme četničke okupacije živio u čudnom stanju.

Njihov je bio dan, nama je ostajala noć. Čim bi sunce oborilo zapadu, vojska bi napuštala grad. Nije ih u noćnim satima bilo na gradskim ulicama. Osim ako ne bi prolazili u automobilima ili transporterima.

Situacija nije bila bitno drukčija ni po okolnim selima. Ali, za razliku od čaršije, u kojoj četnici nisu zalazili po kućama, zbog čega su svakoga dana sve manje doživljavani kao opasnost, po selima su odmah krenuli u premetačinu, traženje oružja, ispitivanje pojedinaca. Uslijedili su i pozivi za predaju naoružanja i tome slično.

Njihov strah od toga da smo naoružani bio je priličito izražen i vidljiv na svakom koraku. Ponegdje su, zahvaljujući nesmotrenosti, ponajviše naivnom uvjerenju da su četnici o svemu dobro obaviješteni, pojedinci i predali pogdjekoju puščicu, koju su nabavili odvajajući od vlastitih usta. Ali, je to bilo isuviše malo da bi se četnici mogli osjećati sigurnim, zbog čega su i ograničavali vlastito kretanje.

Pričalo se i to da su ugledni Bošnjaci Stoca svojim autoritetom uspjeli iznuditi nekakve garancije da se gradu i njegovim žiteljima ništa ne dogodi. Do te priče je - što je nevjerovatno - izvjestan broj ljudi držao zaozbiljno. Ipak, malo njih je u to baš u potpunosti bilo uvjeren. Šta to, uostalom, goloruk od do zuba naoružanog, u nekakvim pregovorima, može iznuditi? U takve priče nisu vjerovali ni oni što su u tim razgovorima učestvovali. Jedino da su baš dibidus skrenuli s pameti. Do njih su ozbiljno držali samo oni koji su naivno vjerovali da je snaga kumstva jača od svakog političkog projekta.

Od Omera sam čuo o događaju koji se zbio još prije Stare Jugoslavije, kad su oko Stoca harali komiti. Došli, tako, jednog dana, iznad Begovine, s namjerom da grad opljačkaju i spale. Helem, u gradu nije bilo sile koja im se mogla suprotstaviti. Nije se ostvario hajdučki naum... Tog jutra se u Rizvanbegovića našlo dijete i neko od starijih se dosjeti da bi baš to dijete moglo spasiti grad od hajdučkog zuluma! Što je zamišljeno, to i učinjeno. Otac djeteta se, sa novorođenčetom i sa još jednim uglednim čovjekom, uputio ravno u hajdučki tabor, do harambaše, s prijedlogom da ga on lično kumuje. Kako je harambaša

njihov prijedlog prihvatio, hajducima je preostalo da se povuku. Lukavstvo vrijedno pamćenja, ali opasan recept za vrijeme u kome su potpuno nestali i posljednji ostaci viteštva i ljudske riječi. Omera je najviše zabrinjavalo što je čovjek koji mu je ovu zgodu ispričao, bio najozbiljnije uvjeren da se tako nešto, u nekom drugom obliku, može ponoviti.

Mene je kopkalo ponašanje četnika. Znao sam, kao i drugi, šta su napravili u Bijeljini, Foči, šta čine po Sarajevu i cijeloj Bosni. Ubijaju, kolju, pale i siluju. Kakva li nas sudbina čeka i šta nam je činiti, pitanje je koje me mučilo u svakom trenutku. I ne samo mene, nego je svako za sebe, unutar vlastite glave, sakrivao to teretli pitanje, pokušavajući dokučiti odgovor.

Četničko ponašanje nisam mogao razjasniti. Još manje sam vjerovao u priču da su ih nekakvi naši prvaci svojom mudrošću i pameti mogli odvratiti od zločinačkih namjera. Ta priča mi se doimala isuviše naivnom da bih u nju mogao povjerovati.

Pričali su naši i da je sve spremno da ih dočekamo, pa niko jače i ne prde a kamo li iz puške da opali. Od savezništva sa Hrvatima, u koje su mnogi vjerovali, također, ne bi ništa.

Možda bi stari Ahmet-aga mogao nešto znati, razmišljao sam, tražeći odgovore na pitanja koja su me opsjedala.

Pregoneći misli po glavi, iz jednog ćoška u drugi, prisjećao sam se Ahmet-aginih priča. Poželio sam otići do njega. Ali, kako? Ako se i odlučim krenuti, šta reći policiji kad me zaustavi, a garant bi me zaustavili? Gdje idem i zašto idem, pitali bi me sigurno, čim bih stigao na Radimlju, gdje se nalazio njihov prvi punkt. Pa, onda na Maslinama, i ko zna gdje još. Pođem li kakvom stranputicom, a opaze me, doći ću u još goru situaciju. Pucali bi, šta bi drugo? Ubili bi me, a još gore bih prošao kad bi me promašili, pa uhvatili.

Iz Stoca je u vrijeme četničke okupacije bilo izaći veoma teško i malo se ko usuđivao krenuti u pravcu Dubrava. Kontrolirali su ko se

kreće. I, ko bi više puta vozikao na istoj relaciji, odmah bi postajao sumnjiv, pa su se ljudi ustručavali bespotrebnih evidentiranja srpske policije na punktovima, koje su uspostavili duž puta prema Čapljini. Pričalo se, također, da policajci na punktovima imaju spiskove svih uglednijih ljudi, koje bi, u slučaju kakvog belaja, odmah trebalo uhapsiti. A šta bi bilo s njima, to nikome nije trebalo posebno pojašnjavati.

Iz razmišljanja me trznu žestok udarac po ramenu i avazina kakvu je samo Vahid mogao imati.

"Đe si, Ramize?! Merhaba! Šta si se skupio k'o po dinara sira?! Ima li u tebi imalo gajreta?"

"Odakle ti, Vahide, tako ti Boga?! Zar hodaš?"

"A, što to ne bih hod'o?! Ta, nisam invalid! Ko mi brani?!" pobjedonosno je grmio.

"Pa, vidiš ovi...", nisam ni dovršio rečenicu, a on je nastavio kao da je samo na to čekao:

"Šta ovi i koji ovi? Šta ste se utrtili? Vojska k'o vojska. Jesu li koga ubili, nisu. Ne izmišljajte probleme tamo gdje ih nema. Ne treba ih izazivati i uredu. Evo, ja sam bez ikakvih problema doš'o. Pokaži ličnu i prođi!"

"Dobro, Vahide, uredu. Nego, reci mi kako su Ahmet-aga, Aiša i djeca", presijekoh Vahidovo junačenje.

"Dobro su. Jedu. Ne treba im salata. Metu li, metu. Ni komunalno preduzeće, u najbolji vakat, tako melo nije. A babe što se tiče, ne znam šta bih ti rek'o. Da je pomatušio, nije, ali mlati li, brate, mlati, ne bi ga svi sveci razumjeli. Ali, ja sam navik'o. On se navik'o da priča, ja da ga ne slušam, i ide nekako..."

"Vidiš, za razliku od tebe, ja bih ga dan i noć mogao slušati. On je, siguran budi, vrlo bistar i mudar čovjek. Ne govorim ja ovo zato što ti je otac, nego zato što sam imao prilike da ga slušam, i da se u sve to uvjerim."

"A, znam. Znao si ti navratiti i kad mene nema doma. Fino vam je bilo. Nema Vahida, nema galame. Nije im'o ko da vas bihuzur čini. Aiša vas hizmetila, a vi razvezali priču. Prdele zrele, opadale zelene, a? Je li tako? Zar nisam upravu?! Samo mi, da ti iskreno kažem, ne ide uglavu, kako si ti, k'o obrazovan čojek, s fakultetom, je li, u babi, koji od škole ima samo dva roditeljska sastanka, za koja sam mu rek'o tokom moje škole, naš'o takvog sagovornika, pa o njemu pričaš k'o o kakvu filozofu, ne budi primjereno! Ti bi ga, vidim ti na očima, k'o, nešto i sad im'o pitati, u vezi sa situacijom, a? Jelde da sam pogodio? Znam te, puško, kad si pištolj bila, he! Sad bi ti najradije pod šandudu, pa: Šta ti misliš Ahmet-aga o ovom, šta ti Ahmetaga misliš o onom? Bi li iš'o, a, samo reci! Vi mlatite, a ja ću Aiši narediti da vas gosti. Vi okom, ona skokom."

"Nećemo mi Aišu reziliti Vahide. Nama će dosta biti ibrik kahve i više ništa."

"E, tu te čekam. Vidiš kako sam pogodio da bi ti iš'o. Ima i u Vahidovoj blentavoj glavi nešto. Hajde, spremi se, pa da krenemo! Nemaš se, kad si s Vahidom, čega bojati!"

Nije mi bilo svejedno, ali sam ipak odlučio poći. Poći ću, pa šta Bog da. Nerviralo me samo što on nije pokazivao ni truni bilo kakve zabrinutosti.

Brzo smo krenuli u pravcu Dubrava.

Valjalo se, nakon samo desetak minuta vožnje, zaustaviti. Vojna policija je na Radimlji zaustavljala i kontrolirala svaki automobil. Stali smo prije mostića na Radimlji. Ispred nas je bilo nekoliko automobila. Četnik je, s puškom na gotovs, hodao oko parkiranih vozila, dok je drugi sve detaljno pretresao. U neposrednoj blizini puta, dvojica četnika pili su i dobacivali psovke. Ubrzo je i na nas došao red.

"Đe si ti, balijo, hod'o?!", izdera se spodoba u ljudskom obličju, dajući nam znak da iziđemo iz automobila.

"Poš'o sam kući", ljubazno mu je odgovorio Vahid, vidljivo nastojeći odobrovoljiti pijanu četničinu.

"Nisam te pito će ćeš, nego će si bio", ponovo će pijani četnik, još oštrijim i opasnijim tonom.

"Bio sam kod prijatelja... i, evo, sad ćemo kod mene", procijedi Vahid.

Osjetih da to, ni iz daleka, nije onaj neustrašivi Vahid, prema čijoj se priči ništa nenormalno nije događalo, niti bi se moglo događati.

"Vi se šetate, majku vam balijsku, dok mi ginemo, je li?!", ponovo se prodera četnik, podižući cijev puške prema našim glavama. "Samo čekate zgodnu priliku, pa da nam udarite sa leđa..."

"Neka, Jovo, pusti te ljude! Nisu oni od tog posla", umješa se, na našu sreću, jedan od one dvojice koji su sjedili po strani, polahko se pridružujući. "Pusti ljude nek idu za svojim poslom!"

"Hajde, kupite se, šta čekate," zagalamio je opet onaj prvi, zaustavljajući automobil, koji je pristizao.

Brzo smo ušli u auto i krenuli. Vahid je šutio. Bilo je očito da nešto slično nije očekivao. Jasno sam iščitavao naglu zabrinutost koja se ocrtavala na njegovom licu. On je u mislima već bio na slijedećem punktu, gdje se također valjalo zaustaviti. Na Maslinama. Šta ako nas i tamo na ovakav način dočekaju?

Srećom, na Maslinama je sve bilo drukčije.

"Ha, iz grada idete, je li? Šta ima novoga u čaršiji? Ima li jedna kutija cigara, momci? Da zapalimo! Eto, maloprije nam nestade...", bila su pitanja s kojima nas je na Maslinama dočekao uniformirani čovjek. Po njegovom držanju i uniformi, koja mu je, što bi se u narodu reklo, stajala k'o magaretu sedlo, moglo se vidjeti da je ta kutija cigareta bio jedini problem o kome je on mogao misliti. Vahid je to jedva dočekao:

"Kako da nema?!", reče zadovoljnim glasom. "Vazda je bilo i bit će. Evo! Čekaj! Daj i onoj dvojici po jednu!"

"E, baš si čojek! Falavi, će čuo i ne čuo! 'Ajd' uzdravlje!"

"Vidiš", otpoče Vahid čim smo krenuli, "nisu svi isti! Nađe se ekstrem, pa zasere!"

Ja sam šutio. Nisam komentirao naglu promjenu njegovog raspoloženja. Pale su mi napamet riječi starog Ahmet-age:

"Šta on pamrava u glavi ima, nema niko! Dosta će Bregava govana pronijeti dok Vahid pameti dođe!"

VIII

"Šta ima novo u čaršiji, moj Ramize? Kako s četnicima deverate? Ima li problema? Zalaze li po kućama?", obasuo me pitanjima Ahmet-aga čim smo se namjestili za stolom ispod velike šandude.

"Da se nešto posebno događa, ne događa. Po kućama ne zalaze. Čim se smrači, odoše iz čaršije. A kod vas? Drže li se ovdje straže kao u nas dolje?", upitao sam.

"Jok! Po danu ljudi rade k'o da se ništa ne događa, a po noći spavaju k'o u najmirniji vakat. Kako kome san na oči dolazi, ne znam, u glave se ne zavlačim, ali nema posebnog razloga da se stražari!"

"Ha, dođe ti, babo, na moju! Davno sam ja govorio da su to budalaštine!", jedva dočeka Vahid, koji je s nama odlučio kafenisati.

"Nisi ti na moju doš'o, Vahide. Ja velim da sada, kad smo ih 'vamo pušćali bez ispaljenog metka, straže više nemaju nikakvog smisla. Čuješ li šta Ramiz priča? U čaršiji drže straže. Ja, dok su se ranije okolo straže držale, doli se to ismijavalo. Tako je to. Dok im nisu prismrdili, i nisu se avertili. Sve dotad je bilo: Mimo moju, pa i u majkinu! Ali, sad je njihova guzica došla u pitanje, pa stražare. Sve nam je naopako."

"Kako to misliš da stražariti nema smisla. Ne misliš, valjda, da će se na ovome razminuti? Ne vjerujem da će četnici ostati mirni. Vidiš li šta rade od Sarajeva, po istočnoj Bosni da i ne govorim. Malo je falilo da i Aliju likvidiraju. U srcu me, da iskren budem, zaboli što kod nas nema onakvih heroja. Sarajlije su, Boga mi, odlučili da se ne daju. Ni četnicima, gore, nije toplo kad im se vrati istom mjerom. Da smo i mi bogdo zapucali, otvorili front, pa šta bi - bi!"

"E, da smo. Da mi je babi muda, bila bi đed. Nismo se navakat

spremali. Sad je kasno."

"Dobro, kasno je, ali šta nam je činiti ako krenu na nas? Poklat će nas k'o hajvan."

"Neće, ne sekiraj se", mirno, sa meni neshvatljivom samouvjerenosti, odgovori i nastavi: "Da su to mislili uraditi, ja i ti ovdje ne bi sjedili. Oni, po mom računu, ovdje nikakvog velebelaja ne misle činiti."

"Dedera mi to malo pojasni, dedo. Ja te, Boga mi, pravo da ti kažem, slabo kopčam", rekoh gledajući zbunjeno u starca, iznenađen njegovom pričom.

"Dogovor, dijete! Na to smrdi."

"Kakav dogovor? Ne vjeruješ, valjda, u ono što se po čaršiji trabuni kako su se neki naši, s četnicima dogovorili da od svakog nasilja poštede Stolac?"

"Bezbeli da ne vjerujem. Nisam pomahnit'o. Taman će nas četnici, radi njihova ljudstva, poštediti. Ali, zapamti, kad sve ovo prođe i četnici odu, svakom živom će pričati kako su oni od četničkog noža spasili Stolac. I bit će ih podosta koji će u te prdimahove vjerovati."

"Kakav je, onda, dogovor u pitanju, Ahmet-aga? Maloprije spominješ dogovor, a sad ga - nema?!"

"Nisu se oni dogovarali s nama, moj Ramize, ne budi dijete! S latinima će se oni dogovoriti, i ja računam da su se već dogovorili. Latini su ove terene davno zacrtali, još za Hamzi-begova vremena. Još onda su oni ovu Herceg-Bosnu, što je vazda spominju, namislili graditi. Pop Musić. Ali mu Austrija nedade. Upitaj majstora Rizvu. On bi ti o tome mog'o pričati dnn i godinu."

"Ali, kako? Ako su četnici ovo poklopili, kakvog interesa imaju da se odavde povuku?"

"E, moj Ramize. Kakvog, veliš. Pušćat će oni njima na drugom mjestu, gdje je njima važnije, a ovi će se odavle samo pokupiti i otići. Shvataš li? Ako ove terene Srbi napuste, slušaj radio, pa ćeš čuti da su

sa nekih drugih pobjegli Hrvati. Neće bezbeli reći da su pobjegli, nego se povukli, pale im linije i tako... Još je rano o tome govoriti. Samo, jedno ću ti reći: Gadno će biti kad oslobodioci dođu!"

"Pravo da ti kažem", reko mu nakon kraće šutnje, "i ja mislim da se dogovaraju, ali meni prisustvo ovih toliko smeta da jedva čekam kad će ti oslobodioci doći, pa kakvi god da budu. Da i njih vidim. Dodijala mi je ova neizvjesnost, a nerviraju me, da iskren budem, i naši kad pričaju kako je sve u redu."

"I jes' sve uredu za većinu, moj Ramize", motajući novu škiju, zaključujući starac.

"E, ta mi, vala, nije jasna, da je sve drugo", reko prihvatajući duhansku kutiju iz njegove ruke.

Pokaza mi rukom na Vahida, koji je nadomak kuće okopavao duhan.

"Znaš ga dobro. Boga ti, onako, promisli pa mi reci šta se to njemu promijenilo. Eto, upitaj, ga pa ćeš čuti šta će ti reći. Reći će da je sve normalno. Samo, eto, k'o, ne ide na pos'o, a sve ti je drugo ured. Tak'ijeh ti je najviše. To što tebe muči i nedostaje ti, većini, moj Ramize, i ne treba. Prisjeti se samo koliki je broj ljudi za Titina vaktu prič'o da nema slobode."

"Nisu smjeli", reko.

"A, jok, sinko! Jes' da se nije smjelo, znam, ali najveći broj ljudi i nije imao potrebe pričati da nema slobode. Samo mali broj ljudi ima potrebu za slobodom, mišljenjem i šta ti ja znam. Samo ljudi od pameti osjećaju da nema slobode kad je nema. Hablećinama ona i ne treba, jer je oni imaju koliko im treba. Ja sam se hiljadu puta s bratom svadio oko toga. On ti je bio partijaš, pa bih ga ja izokola češće potklipio, a on se zanjeprcaj, pa galama, svađa. Ama, ne treba ti pitati. Pa, pita on, k'o, šta kome fali. On bi ti, onda, meni, po ko zna koji put, počeo naklapati: Te, evo, moreš hodat' kud hoćeš, popit', pojes', te mirno spavat'... Helem, po njegovoj, čoljeku ti više ništa i ne treba. A i ne treba, ako ćemo pravo zboriti. Većini ne treba. Kome ti sloboda govora treba, nego onima koji

znaju govoriti? Što će sloboda mišljenja ljudima koji ne misle glavom, a većina ih ne misli? Većini, mimo jela, pića i spavanja, ništa više i ne treba od tih sloboda. I, zato, velim, ako ovi budu imalo pametni, okladat će s nama koliko god hoće. Ali, neće, jer se u njima nakupilo previše mržnje, a to je, opet, naša velika sreća koliko i nesreća!"

Nisam bio sasvim siguran kakvu to sreću Ahmet-aga pronalazi u dušmanskoj mržnji. Nisam tražio pojašnjenje. Pretpostavljao sam da je starac mislio kako nas ništa nije ustanju ujediniti osim dušmanske mržnje.

Selo je po zalasku sunca poprimilo znatno drukčiji izgled od onoga na koji sam se navikao. Čak ni svijetlost iz kuća vani nije dopirala. Ljudi su, kao po nekoj komandi, s prvim zagrljajem noći zamračili prozore, smatrajući i to nekom vrstom zaštite.

Te večeri starac se ponovo vratio Hamzi-begovoj sudbini. Pričao mi je o nekom Selimu Spahoviću, iz Rečica, koji je bio njegov vojnik i koji se nekim čudom spasio tog dana kad su Austijanci navalili na kulu.

Spahović se odmetnuo u komite. Taj život mu se poslije toliko uslašao da je nastavio komitovati i nakon odlaska Austrije. Prema Ahmet-aginoj priči, Selim je bio izuzetno hrabar. Bojao se samo žandara. Na jednom sijelu u Rečicama, gdje bi se krišom dovlačio obilazeći ženu i djecu, priznao je nekom hodži Numanu da se u životu samo jednom prepao. Ispričao mu je kako je, negdje nakon prelaska Bregave sa plijenom koji je nosio kući, u gluha doba noći ograisao na nekakvo kolo, u kome su, uz bučnu muziku, igrali momci i djevojke. Hodža mu je rekao da su to bili džini, jer niko drugi, u ta doba noći, u jednoj pustari, kanjonu Bregave, gdje žive duše nema ni usred bijela dana, nije mogao dernečiti, nego džini.

Hodža Numan, koji je zadivljeno slušao priče o njegovoj hrabrosti i dovitljivosti, pozvao je Spahovića da mu dođe na sijelo, govoreći mu da i on ima vojsku, pa je želio čuti i Selimovo mišljenje o njenoj snazi.

Selim je prihvatio hodžin poziv. Nakon sijela i eglena o svemu i svačemu, hodža ga je, prije nego što će ispratiti gosta, pozvao da vidi njegovu vojsku. Ušli su u nekakvu izbu, u kojoj se ništa, osim vreća sa žitom i nekih kaca, nije nalazilo. Hodža ga je upozorio da ga, ukoliko se slučajno prepadne njegove vojske, povuče za rukav, kako bi ih on mogao smiriti. Selimu ništa nije bilo jasno. Jer, kakve bi to vojske moglo biti u praznoj izbi?

Najednom je iz ćoška izletio miš i zaustavio se na sredini prostorije. Izletio je potom i drugi, iz drugog ćoška, a zatim treći, pa četvrti. Kad su se našli u grupi, na sredini izbe, najednom su počeli rasti! Bio je to prizor koji, bez obzira na hrabrost, Selima nije mogao ostaviti ravnodušnim.

Kad su miševi toliko narasli da su glavama i leđima počeli dodirivati ćemer, a klačarda sa zidova počela opadati, Selim je, prestrašen, povukao hodžu za rukav. Hodža je izgovorio par Selimu nerazumljivih riječi, i veliki miševi su ponovo poprimili normalan izgled, nakon čega su pobjegli u male rupe, iz kojih su i izašli. Selim je nakon toga hodži Numanu priznao da je njegova vojska bolja i jača.

Završavajući priču Ahmet-aga se nakašlja i reče:

"Eh, da mi je je sad stotinjak 'nakijeh k'o što je Selim bio! Ne bi nama trebalo Numanovih miševa."

IX

Kako je vrijeme odmicalo, sve je bilo nepodnošljivije i, što je još gore, neizvjesnije. Priče o vojsci koja se sprema osloboditi Stolac i Dubrave postajale su u sve češća tema razgovora. Gotovo da nije bilo kafanskoga stola ili sećije, a da se nije šaputalo o toj vojsci koja će protjerati četnike.

Ispređale su se predaje o njenoj hrabrosti, vojničkim vrlinama, opremljenosti i snazi. Govorilo se kako vojnici na jednom ramenu nose grb sa ljiljanima, na drugom šahovnicu i da se ne misle zaustavljati prije Drine.

Kako je vrijeme odmicalo, sve više se i slobodnije govorilo i o njihovim ratničkim poduhvatima. Te, pobili ondje onoliko, ondje onoliko četnika. Svi koji bi o tome pričali naglašavali su kako to govore u povjerenju, praveći se važnim i dobro obaviještenim. Biva, oni znaju, a kako, to nije važno. Helem, svako je bio u nekakvoj vezi s njima.

Kako niko, ma koliko se naprezao, izlaza više nije vidio iznutra, logično je da je spas tražen tamo, preko Neretve i Bregave, odakle su, petnaestak dana nakon četničke okupacije, počele dolijetati i prve granate. Ljude je posebno radovalo i hrabrilo to što se među tom vojskom nalazio veliki broj naših ljudi, koji su se, zajedno sa Hrvatima, nakon četnikog upada povukli na onu stranu Neretve.

Pričalo se i o nekakvom topu, koga su zvali "Karlo". Oni koji su se pravili bolje obaviještenim, u povjerenju su govorili da svakog jutra, u isto toba, jednu granatu iz tog topa, smještenog u Svitavi, pošalju na Nevesinje, zbog čega tamo Srbi žive u velikom strahu, iščekivajući gdje će pasti granata velike razorne moći.

Posljednji razgovor sa starim Ahmet-agom toliko me zbunio da više ništa nisam mogao povjerovati sa nekom sigurnosti. Ako će otići pas, a doći mu brat, kako on veli, šta će se to promijeniti?!

Počela me stezati čudna depresija. želio sam povjerovati u priče o vojsci koja se sprema udariti na četnike i goniti ih daleko odavde, jer sam njihovo prisustvo, ali i neizvjesnost, sve teže podnosio, ali, kad se sve sabere, one su mi se činile nestvarnim. Htio sam povjerovati u ono čemu se razum snažno opirao.

Prisjećao sam se razgovora sa Boškom, koji pobježe, a i ne nađe za shodno da me bar obavijesti, kad me već nije pozvao s njim - ako se, kao oslobodilac, mislio vraćati.

Ahmet-aga veli da će se oni dogovoriti sa Srbima. Naši se, opet, zavukli u mišije rupe i šute. Upitaš li ih nešto, kao da im se zdrav zub potegne. Samo pričaju kako će sve doći na svoje mjesto, a kako, to, k'o biva, nije za svačije uši. Kažu, zna ko treba znati.

Nisam nalazio odgovora ni na jedno pitanje. Iz glave mi nije izlazio strašan san. Blahnuo sam se zorom, oko tri po ponoći. Bio sam u goljoj vodi. Sanjao sam Jerku. Jasno sam vidio njegove zakrvavljene oči, pune pohlepe i užasne mržnje, koja je davala smisao svakom njegovom pokretu. Posmatrao sam ga kako, skriven iza velikog zida kule, sluša Hamzi-begovu naredbu da se ne otvara vatra na Austrijance. Vidio sam njegov nezadovoljni izraz lica. Očekivao je drukčiju naredbu. Ali, zapucat će on - kad već Hamzi-begu nije do borbe. Zlata se samo na taj način može dokopati... U snu sam vidio i Hamzibegovu herojsku smrt. Vidio sam i njegovu hrabru ženu, čuo njen krik i ciku djece, koja su nestajala u plamenu. Tek što su se austrijski vojnici udaljili sa zgarišta, iz obližnjeg šumarka pomolio se Jerko. Sa njim je, na moje zaprepaštenje - što ti je san - bio i Boško. Otkud on sa Jerkom? Zar je to moguće! Jest da mu dugo sve može oprostiti, ali ovo od Boška nisam očekivao. Previše je bezbožno da bi on u tome mogao učestvovati. Jerki nije trebalo mnogo da traži. Bilo je očito da je dobro znao gdje se nalazi Hamzi-begovo zlato. Odmah do zida kule, svega pola metra ispod zemlje, ukazao se veliki zemljani ćup... Ja sam se polahko počeo povlačiti, u namjeri da o svemu obavijestim Hamzi-begovu rodbinu.

Neka znaju šta se ovdje zaista dogodilo. Ali, primijetiše me. "Drži ga!", prodera se Jerko. Boško zgrabi pušku i zapuca u mom pravcu. Trčao sam koliko su me noge mogle nositi. Meci su fijukali pokraj moje glave. Zar Boško na mene da puca, čudio sam se trčeći što sam brže mogao... Iza krivine, na raskrsnici, ugledah veliki smrijek. Iza njega ću se skloniti! Ali, za samo nekoliko trenutaka bio je na raskrsnici, nadomak smrijeka, gdje sam se pritajio, zaklonjen njegovim velikim granama. "Jerkooo, o Jerkooo, nema ga, majku mu balijsku!", derao se Boško, razočaran što me nije uspio sustići i ubiti. Oči mu se, a ni pokret, nisu razlikovali od Jerkinih. Bio je žedan krvi. Osjećalo se to i u njegovom glasu. Samo što se okrenuo, iskoristio sam priliku i bacio se na njega. Nakon kratkotrajnog hrvanja, kad je moja cipela čvrsto pritisla njegova prsa i kad su njegove oči ugledale puščanu cijev, iz koje je svakog trenutka mogao izletjeti smrtonosni hitac, Boško je zacvilio: "Nemoj, Ramize, tako ti Jedinog Boga! Zar bi ti pucao na mene?! Zar te nije strah Boga?", govorio je molećivim glasom. U trenutku pomislih da ga poštedim. Što ti je naš merhamet?! Njegov molećivi glas me na to gonio. I, taman kad htjedoh skloniti pušku, jedva izbjegoh kamen koji je Boško zgrabio sa zemlje i uputio u pravcu moje glave. Više nisam razmišljao. Istog trenutka povukoh obarač. Odjeknu pucanj. Suknu jak mlaz krvi iz Boškovih grudi... Ne znam jesam li u tom trenutku bio zadovoljan ili nesretan. Znam samo da sam se sageo s namjerom da provjerim je li Boško zaista mrtav. I, samo što se približih njegovom nepomičnom tijelu, iz rupe na njegovim grudima, koju je napravio metak, suknu velika zmijurina i, otvorenih čeljusti, ustremi se na mene. U tom času - i probudih se sav prestrašen.

Podosta je još ostalo do svitanja. Na spavanje, nakon ovakvog sna, nisam ni pomišljao. Samo, je li to zaista bio samo san? Koliko u njemu ima istine? Sprema li se Boško na četnike ili na mene? Pitanja su se rojila dok sam gledao u neprozirno crnilo noći.

Nisam morao dugo čekati na odgovor. Za nekoliko dana, jednog jutra, začu se grmljavina topova.

Povlačenje četnika narod je dočekao sa velikim olakšanjem. Oni

koji su to doživjeli sa ushićenjem i latili se puške, da se to što prije dogodi, očekivali su da će ta nova vojska s pjesmom umarširati u Stolac. Očekivali su da oslobodiocima stegnu ruku i čvrsto ih zagrlje. Ništa se od toga ne dogodi.

Oni što zaista ozbiljno shvatiše da je vojsci do oslobodilačke borbe, izginuše poneseni najplemenitim idealima. Oslobodioci nisu gonili četnike, nego su po okolnim brdima čekali da sami odu. Vatra se razmjenjivala iz topova, kako bi sve bilo slično pravoj borbi, da podsjeća na rat...

Dogovor!

Dva dana nakon tog prelaska Neretve, u Stocu ne ostade nijedan četnik, a nova vojska se još uvijek ne usudi ući. Shvatih da je malo ko od njih ikad vidio živog četnika. Bojovnici, od kojih je narod očekivao mnogo više, za to vrijeme su - na bezopasnim terenima širom Dubrava, odakle su se četnici već udavno povukli - pokazujući silu, pljačkali i palili srpske kuće. Gorjelo je na sve strane. Stolac su, za pljačkaške i rušilačke hirove, ostavili kao poslasticu.

Umjesto ljiljana, na ramenima su im bile prišivene samo šahovnice, a na kapama se, kod većine bojovnika, isticalo slovo "U". Slike Ante Pavelića bile su na svakom automobilu kojim su se vozicali palikuće i pljačkaši.

Moj susret s Boškom bio je neobičan. Iskreno sam ga zagrlio, mada mi je ona zmijurina iz njegovih njedara, koju usnih, stalno bila pred očima.

Sa Boškom je bilo nekoliko vojnika. Neke od njih sam izviđenja poznavao.

Osjetih da je njegova želja za našim susretom neuporedivo veća nego što on to pokazuje. Samo je, pred pratiocima, sračunato prikrija. U takvom društvu i nije smio pokazivati radost zbog susreta sa balijom. Iz toga je, prema mojoj procjeni, proizlazila hladnoća sa kojom je Boško nastupio.

"Hoćemo li goniti četnike?", iskreno ga upitah, nakon što smo razmijenili nekoliko rečenica, uobičajenih prilikom ovakvog susreta.

Ne odgovori. Preduhitri ga jedan iz njegove pratnje:

"Mi smo ih dovoljno gonili, a vama, ako vam se gone, niko vam neće braniti!", reče brzo mladić iz njegovog društva, prije nego što je Boško uspio bilo šta kazati. "Samo da znate, ovo što smo mi oslobodili, to je naše i mi ćemo se ovdje pitati, a ako vi hoćete da se negdje pitate, za pušku, pa oslobađajte! Mi smo naše okolčili! Podosta ste sa nama ćosali, nema više!", osorno završi mladić.

Iz žutokljunca je izbijala strašnja mržnja. Nije je kanio prikriti.

Boško je prigušenim cerekanjem pokušavao ublažiti kolegine riječi, koje su me žestoko pogađale. Ali, svi njegovi pokušaji da priču, sa nekoliko osmijeha, okrene na neku vrstu šale, na mene nisu ostavljali poseban dojam. Ni Josipova reakcija, koji je žutokljuncu rekao da više ne sere, na mene nije djelovala umirujuće.

On samo govori što oni svi misle, grozničavo sam zaključivao, razmišljajući šta da kažem. U trenutku sam se prisjetio Ahmet-agine priče o Hamzi, koji bi govorio da pred njima ne bi smjelo biti uzmicanja.

"Slušaj, momče! ", okrenuo sam se prema mladiću: "Koliko si ti oslobodio, to ja pouzdano ne mogu reći. Samo, vrlo dobro znam da ovo gdje mi sada sjedimo sigurno nisi oslobodio. Ima nekoliko dana otkako su odavde četnici sami otišli, a ti si se tek danas usudio primaknuti. I ne samo ti, nego ste svi došli po njihovom odlasku. Nije bilo nikakve borbe da bi mogao pričati kao što pričaš!"

Umjesto bilo kakvog odgovora, začu se brzo repetiranje. Boško i Josip skočiše.

"Pustite me, da mu ja pokažem ko je ovo oslobodio, majku mu balijsku! S kim ja sjedim?!", derao se žutokljunac nakon što mu Josip ote pušku i zavrnu ruku.

Ništa mi nije bilo jasno. Ni u jednom trenutku nisam mogao pomisliti da će doći do puške. Osjetih da mi srce užurbano radi.

Boško me, nakon što Josip odvede onog, uze ispod ruke i upozori:

"Pazi šta pričaš, Ramize! Ne upuštaj se više u ovakve dijaloge! To ti je moj savjet, ako želiš sačuvati glavu! Zar ne vidiš da se svak zametnuo puščetinom? Od koje ti je da se prepireš?"

Šutio sam. Pokušavao sam se pribрати. Htio sam pred Boškom ostaviti dojam čovjeka koji se nije uplašio one spodobe u ljudskom obličju, koja je, bez ono malo puške, niko i ništa, i to će ostati dok je živ. Najviše me zabrinjavalo što je taj benevrek sad Boškovo društvo. Do jučer se takav čovjek ni primaknuti nije mogao društvu u kome smo se nas dvojica kretali.

Samo mi je jedna rečenica narednih dana odzvanjala u ušima. Rečenica zahvaljujući kojoj su disali svi diktatorski režimi u svijetu. Bio je to slijed riječi koji mi je podjednako parao razum i srce, rečenica za koju sam mislio da će, bar odavde, konačno nestati. Vjerovao sam da više nikad neću čuti ono: "Pazi šta pričaš!" I to iz Boškovih usta! Iz usta čovjeka koji je na hiljade rečenica znao izgovoriti da bi ljudima pojasnio sav besmisao tog slijeda riječi i da bi one koji su držali do tog slijeda riječi označio ljudskim otpadom, šljamom najgore vrste. A, evo, sad i on, pa: "Pazi šta pričaš!"

Hoće li ikad, Bože Svemogući, razmišljao sam, te strašne riječi neko konačno otjerati daleko odavde? Razmišljao sam gotovo poluglasno. Ima li iko snage da bar ljudskim mislima omogući da slobodno dišu? Pa, zar baš svaka vlast samo iznalazi načina kako će zauzdati misao? Zar je misao zaista toliko opasna da baš svaka vlast od nje strahuje?

X

Čiji god tabani nisu osjetili vrelinu asfalta, ne može govoriti o julskim viućinama u stolačkoj vali. Tako je, sa papučama nanizanim na ruke sve do iznad lakata, ljeti po Stocu hodao svaki dječak. Od benta, gdje su kupači na račun prolaznika zbijali neukusne, po ko zna koji put već prežvakane fazone, i ostvama kriomice lovili velike ugore, pa sve do Todorovića, oživio bi svaki vir i kapina, gdje bi se tražila zaštita od nenasnosnih vrućina.

Znala je vrelinu razdražiti i prosvijetliti podosta bistrih glava da promišljaju o svim blagodatima koja Svevišnji podari ovom gradu i njegovim stanovnicima, ali i iskušenjima i izazovima od kojih je život ovdje vijekovima satkan. Sve više je, kako je vrijeme prolazilo, nažalost, bilo onih kod kojih je ta vrelinu znala zajangijati samo u trbuhu, pred kojim su u stavu mirno stajali svi ostali dijelovi tijela, pa i sama glava, slijepo izvršavajući njegove zapovijedi.

Vjerovatno je zato i bilo malo glava koje su mogle proniknuti u sve ono što se spremalo i nad gradom nadvijalo. Glave, u kojima se nalazio jedan ili dva špila karata, zavisno od sklonosti prema nekoj od igara, obloženi fakinlukom kao najuzvišenijim izrazom duhovnosti, nisu ni mogle razabrati mogući slijed zbivanja. Isuviše je malo, u bašči kamenih cvjetova, bilo onih koji su prestali spavati teškim stjenovitim snom. Nedovoljno da bi njihova nijema upozorenja neko mogao čuti. Govor probuđenih, opet, nisu htjeli ni da slušaju.

Asim bi često govorio da je sve vrijedno već odavno umaklo iz čaršije. A šta je ostalo? Kenjčiluk i sprdnja kao stil života, kao njegov najuzvišeniji smisao. Svi koji su tu atmosferu pokušavali nadilaziti

pameću, morali su pobjeći iz ove čaršije, pa bi čaršija poslije pričala kako po cijeloj zemlji ima umnih glava koje su odavde ponikle.

Malo ko se, nakon što bi bjegunci u drugim sredinama stekli poštovanje kakvo zaslužuju umne glave, usuđivao otvoreno govoriti zašto su oni odavde odlazili i zbog čega umuju po svijetu, a ne tamo gdje su rođeni. A vrlo dobro se zna zašto su odlazili. S viškom pameti nisu se uklapali u kolotečinu u kojoj bi fakirinluk određivao način njihovog intelektualnog, duhovnog, pa čak i fizičkog postojanja.

Onaj ko se, i pored svih tih žalosnih ograničenja, iz ljubavi prema zavičaju odlučio ostati, morao bi bar nečim pokazati da prihvata okvire u kojima ima protezati vlastitu pamet i duh. Poželjno bi bilo da ga, nakon pretjeranog pokazivanja viška pameti, sutradan, ako ništa drugo, pronađu u kakvom jarku. Pijanog, naravno. Onda bi sve bilo uredno. Bio bi to najbolji test podobnosti za glave obdarene viškom pameti.

Ljudi su se utrkivali ko će više svoje zabaciti. I to samo mi. Uvjereni da Partija i Udba, neuzubillah, sve znaju, čuju i vide, Bošnjaci su cjelokupno ponašanje i život nastojali urediti po njihovim mjerilima i direktivama.

Slijepo vjerujući da Partija sve zna, Selim Muhić je čak, nakon što je sekretar partijske organizacije Ćuprija podnio izvještaj o djelovanju unutrašnjeg i spoljašnjeg neprijatelja, sam prijavio da je u njegovoj porodici počinjen neprijateljski akt.

Daidža Ibrahim je bio na tom sastanku. Dobro se sjećam kad je o tome pričao mom ocu rahmetli. Javljujući se za riječ, Selim je, ističući kako pred Partijom ništa ne treba kriti, obavijestio drugove da je njegova žena, dok je on bio na putu, bez njegovog znanja, počinila veliko nedjelo - osunetila djecu. Zatražio je od drugova da mu daju partijski savjet, da mu kažu šta mu je činiti. Treba li ženu ubiti ili u zatvor strpati? Oni su ga, onda, glasno hvaleći njegovu odanost partijskim ciljevima i interesima, ubijedili da ni slučajno šta ne poduzima. Biva, nije se dogodilo njegovom voljom, ali taj primjer

najbolje govori koliko svi trebaju biti budni, jer neprijatelj ne miruje.

Sva znanja koja su za ovaj grad imala nekog značaja bila su gotovo potpuno ispirila. U pamćenju se malo toga zadržavalo. Čak se i ono jučer počelo zaboravljati. Radi svjetlije budućnosti, govorili su. A ta svijetlija budućnost polahko se primicala i najedanput došla poput najcrnjeg mraka.

Svi stariji Stočani znali su ko je u prošlom ratu spasio grad i njegove stanovnike. Od gladi - Talijani, od četnika i partizana - Švabe! Pokrepali bi od gladi da nije bilo Talijana. Kolonela Atilia, komandanta grada, Stočani su dobro zapamtili... Poput orlova, četnici su, 23. septembra 1943. godine, samo čekali da se Talijani povuku iz Stoca. Razlike između četnika i partizana, u taj vakat, pričaju stariji, i nije bilo. Ni kasnije se nisu posebno razlikovali. Samo se nije smjelo pričati. Italija je kapitulirala i vojska dobila naredbu da napusti grad. Čaršija je samo čekala na koljače, ali stigao je spas! U grad su, oko pet sati ujutro, ušli Nijemci! Spasili grad od strašnog pokolja. Ko je to, kasnije, smio reći da su fašisti od antifašista spasili grad?!

Antifašista se narod s razlogom bojao. Znali su stanovnici Stoca dobro ko su oni, i koliko željno očekuju dan kad će nasrnuti na grad. Sa šapatom se, i u zidove sumnjajući, govorilo o danu koji će stanovnici grada uzeti za Dan oslobođenja...

Kasnije se prestalo i šaputati. Istina o tom događaju previše je stršila od laži, u koju je valjalo povjerovati i koja se imala slijediti. Šta je istina? Najviše stanovnika Stoca napustilo je čaršiju prije ulaska partizana, bježeći ispred oslobodilaca!

Nije bilo čovjeka od godina a da nije znao da su, odmah po ulasku u Stolac, partizani pobili i opljačkali sve mahom uglednije ljude. Mjesecima su 'setenja raznosili kosti pedesetero ljudi, čija su tijela jedne noći začeprkali pokraj radimljskog potoka. Prijeki sud! Zar Bukića, rahmetli, nisu ubili na pravdi Boga? Glave mu je došao Vaso Zečić, koji je, kao dijete, više vremena provodio u Bukićevoj, nego u svojoj kući. Znalo se kako su i starom Mujagi Alibašiću udbaši digli

zlato. Znali su da je i Mitar Bakota obješen samo zato što je smirom prolazio pored Muslimana. Spasio je Muslimane u Poplašićima i Todorovićima - da ih četnici ne pobiju. Zato su ga partizani objesili. Jest, bio je Mitar četnički komandant, ali ljudi pod njegovom komandom nisu ubijali. Ubijali su oni drugi, što su navakat kokarde zamijenili petokrakama. Mitra je trebalo ubiti, ne samo zato što je stao u zaštitu Muslimana, nego i zato što je previše znao. Previše o krvavoj prošlosti oslobodilaca.

Imao je, pričaju stariji, Mitar još jedan grijeh. Noguša ga optuži da joj je mačku u gaće ubacivao! A nije, kažu, nego je ona u gaćama očekivala mačka! Bacila partizanka Noguša na njega oko, ali je on ne htjede. Iz poniženja mu bilo s njom leći. I, eto, dođe mu glave čim joj zapade da se pita. Zadržtale su ruke onom garibu koga su partizani odredili da mu na glavu stavi omču, pa je to sam Mitar, odgurnuvši ga u stranu, uradio. Prije nego što će se njegovo tijelo zanjhati ispred dovedene mase, rekao im je da ga vješaju na pravdi Boga. Niko od prisutnih, odlazeći sa tog mjesta, više nije mislio da je Mitar bio zločinac. I orah se, na koji su ga objesili, nedugo iza toga osušio. Moralo se, kažu, šutiti. Je li baš moralo? Ko zna?

Ćajan nije šutio. "Ako ćete Mitru suditi, sudite i Vasi Zečiću!", pričaju da je govorio, i to ne u njedra, nego da svi čuju. Pokušali su ga privoliti da šuti dodijeljujući mu visok položaj u tadašnjoj vlasti. Nisu uspjeli. Nakon izvjesnog vremena Ćajan je podnio neopozivu ostavku. Sve što je imao reći, napisao je u jednoj rečenici:

"Dajem ostavku na mjesto načelnika stolačkog sreza, jer imam jednu kraću nogu, pa vas ne mogu pratiti u razvoju socijalizma".

Svi su znali da su partizani u Stocu porušili sve hareme, da su na njima podigli školu, silos... S posebnim su merakom na haremu sagradili javni zahod. I, sve je uvijek bilo u skladu sa urbanističkim planom, kad je bošnjačko trebalo rušiti. Sve se to znalo, ali se o svemu šutilo - radi svjetlije budućnosti.

Samo se Rasim Kusurović odvažio da Radovanu, vatrogascu, kaže da je za vrijeme rata palio, a sad gasi. Ali, to se Rasimu uzelo za

mahnitluk, mada je, svako to zna, govorio istinu.

U malom broju kuća su se prenosila ta znanja. Zato i nije bilo dovoljno ljudi da osmisle i organiziraju odbranu grada. Strpljivi su bili dušmani. Čekali su da ishlapi i ono malo znanja što se održalo. Znali su kad je vrijeme udariti.

"Eto smjene, dolazi. Vakati je da i mi dihnemo dušom", prekinu moja razmišljanja Hasina dernjava. "Hajde, kupi prnje!", kaže mi.

Uzeo sam pušku i već pripremljen ranac i brzo se našao na kamionu, iz koga su, samo prije koji minut, uz veliku galamu, iskočili vojnici koji će narednu sedmicu držati liniju.

Tek što sam, nakon kratkotrajne vožnje, iskočio i uputio se prema čaršiji, ispraćajući pogledom kamion koji se udaljavao, začuh zvuk na koji su se stanovnici ovog grada bili privikli, pa dobar broj njih nije ni zaklona tražio. Ni ja se, već poduže, nisam previše osvrtao na granate, ali sada to nije bila jedna. Činilo mi se da će grad biti srušen sa zemljom. Potrčao sam preko mosta u pravcu Gradske kafane.

"Ramize! Ramize! Ovamo, brže!", čuh glas i uletih unutra.

Nekoliko ljudi se tu sklonilo. Među njima sam ugledao i Asima.

"Majku im četničku, misle li prestajati?!", reče jedan.

"Gađaju džamiju!", dodade drugi. "Ali, još je ne pogodiše."

"Vidi onog! Je li on normalan? Pogledaj ga kako hoda, k'o da je na korzu! K'o da se ništa ne događa! Ja, budale!", uzbuđeno počeo komentirati vojnik koji se tu sklonio i gledao u čovjeka koji je dolazio iz pravca Uzinovića.

"Hej, ti! Hej, čuješ li?!", derao se vojnik koliko ga grlo nosi.

"Prni gluhi na uho, gluho ne čuje! Ono je Šaban. Njega ti, momak, ne treba zvati. On je davno ogluhnuo, a po svoj prilici mu ni vid nije najbolji. A v'oma se, ta znam ga k'o sebe, i ne boji", pojasniše vojniku prolaznikovo čudno ponašanje.

Granate su neprestalno padale dva debela sata, a onda utihnu. Ljudi se polahko, poput miševa, počеше izvlačiti iz obližnjih kuća i podruma.

Nekoliko trenutaka sam se zadržao sa Asimom. Zaželio sam se pametne besjede. Jer, gore, na brdu, ako ne okreneš na sprdnju i mahnitluk, nema ti mjesta u društvu. Dogovorili smo da se nađemo sutradan. Asim je toga dana trebao obaviti neki važan posao. I, taman kad sam mislio da ću krenuti kući, nečija ruka mi se spusti na rame. Stari tetak Salko! Očev tetak, ali, svejedno, smatrao sam ga kao svojim. Bio mi je posebno drag. Znao je toliko lijepo pripovijedati da sam ga satima mogao slušati bez prestanka. Dan i godinu, što bi se reklo.

"Hajde dijete, javi se kući, pa kod mene na večeru. Odavno te ja i Fata nismo vidjeli. Baš mi jutros govori kako te nema da navратиš. Ja smo ti i ona sami, k'o dva ćuka, znaš i sam. Dođi na večeru i konak. Tvoja je hrana..."

"Nije zar bamlja? Zar si je po ovom vaktu sadio, tetak?! Eto me, samo da koju progovorim sa svojimima. Uželio sam se malog Mustafe i Azre. Najviše se, da ti pravo kažem, zaželim bratove djece. Vazda nekako strahujem da im se šta ne dogodi, ne daj Bože..."

"Ne čudi se, moj Ramize. Ja i Fata svaku večer izučimo po nešto i molimo dragog Boga za sve vas gore, bez razlike. Jer, šta bismo da vas nije? Šta bi s nama bilo? Hajde, dođi večeras, čekamo te."

XI

Igrao bih se s bratovom djecom poput malog djeteta. Ponekad nismo imali mjere, pa bi se Hakija često umiješao.

To popodne djeca su bila posebno bučna, dok Hakija nije zagalamio. I na njih, a, Boga mi, i na mene.

"Djeco, pustite Ramiza da malo dihne dušom! Šta vršete po njemu? Kakav vas je bijes okupio?! A i ti, Ramize, kako ih samo možeš trpjeti? Malo ti umora gore, na liniji, pa sad još da i oni po tebi skaču..."

"Prihladi im po prknu, pa će se smiriti!", dodade Majda.

"Je li ta večera gotova, Majda? Ramiz je sigurno gladan... A vi, djeco, malo primirite, da ja kaiš ne izvlačim bez potrebe!", opet se oglasi Hakija.

"Neka djece, Hakija...", rekoh. "Oni meni dođu k'o odmor. Pusti ih. Vidiš da su me poželjeli."

"A, vidim... Da ti rebra polome, ti čehre ne bi promijenio. Imaš, brate, konjske živce! Ja sam, čini mi se, najrahatniji kad spavaju..."

"Bože im lijepo zdravlje. Daj Bože da se ovo što prije završi, pa da s mirom mogu izaći vani. Da se istrče i izigraju k'o što smo se mi igrali. Ne može krv mirovati. Mjesecima su k'o u zatvoru, a ti očekuješ da budu i mirni. Tako ti je to. A ti, Majda, ništa nemoj posebno spremati. Ja ću kod tetka na večeru. Obećao sam mu, pa ne bih volio slagati."

"I, eto te, bezbeli, u sitne sate, jer ćeš sa Salih-agom zasjesti. Bit će tu žešće priče... Dobro, moj Ramize, znaš gdje je ključ, i čuvaj se. Duša im je pred akšam koju ispaliti; nalet ih bilo."

Do akšama je ostalo još podosta, pa mi se i nije žurilo. Poželio sam prohodati gradom. Kao nekad pokraj Bregave. Iako se, zbog velike suše, naprosto vukla kroz grad, u mojim očima ništa nije mogla izgubiti od svoje ljepote. Satima bih znao uživati u njenom ljubičastozelenom sjaju.

Prolazeći pored Doma kulture, nasmijao sam se. Prisjetio sam se zgrade koju mi je, jedne prilike, ispričao konobar koji je tu radio.

Svakog jutra, u isto doba, u domsku kafanu, dolazio je Salko Čerković. Čim bi sjeo, pred njim bi se našla loza. Konobari su znali njegovu gibiru. Dvije, i kapak. Ali, nisu mogli ne primijetiti još nešto. To njegovo ponašanje, od trenutka kad bi sjeo, niko nije mogao objasniti, mada se svakodnevno ponavljalo. Čim bi konobar donio lozu, Salko bi iz džepa vadio kocku šećera, progutao je i tek bi onda niz grlo oborio rakiju.

Kad su ga, nakon što je to danima činio, znatiželjnici upitali zbog čega to čini, odgovorio im je:

"Ja prvo pojedem kreme šećera. I, čim šećer siđe u stomak, oko njega se iskupi na stotine onih malih hajvančića, bacila i bakterija, kako to zovu doktori. Duša im slatko. Skupe se na jedno mjesto, a onda ja skrenem lozu i jednim ih metkom likvidiram!"

U Behmenluku sam sreo Avdu Glavića. Poticao je iz ugledne trgovačke porodice. Dedo mu je po dosjetljivosti bio nadaleko poznat. Kad bi mu, u radnji, neka vrsta robe slabo išla, stari bi u prostoriji koja se nalazila iza dućana, navio sat i čekao da se što više mušterija iskupi. I, kad sat zazvoni, on uleti i počne se derati, kao da telefonom razgovara. Svi su ga jasno mogli čuti dok bi nabrajao robe, koje mu, zbog navodnog poskupljenja, ne trebaju slati, pa se, zabrinutog lica, vraćao u radnju. Potom bi se, od usta do usta, pročulo šta će sve poskupjeti, pa bi narod navalio i kupovao ono čega se on nikako nije mogao kutarisati.

Daidža Ibrahim mi je pričao kako je Mujaga jednom sazvao

sinove, da ih kori zato što se u gradu počelo pričati da Glavića nema u džamiji. Najstarijem sinu je kazao da bi on trebao na rani sabah. Sinu se to učinilo rano, a on mu je uz obavezno "šut' magarac jedan" obrazložio kako mu je najlakše na rani sabah, jer u to doba se i dovlači iz birtije. Samo mu je umiti se i - pravac u džamiju... Drugi se pobunio zašto je njega odredio na podne, a Mujaga će reći da on svakako spava to tada, pa mu je najlakše što ga je zapao taj vakat. Najmlađi, kojem je zapalo da u džamiji klanja akšam, upitat će oca, kad će on u džamiju, na što mu je odgovorio da će babo ići za bajram. Biva, dvaput godišnje.

Avdo je dobro igrao lopte i obišao svijet. Niko ga, kaže, kad se vratio u Stolac, nije prevario kao Sule Ovčić, koji se do smrti šegačio s drugima i sam sa sobom. Glavić, kako je davno utišao iz Stoca, zaboravio je Sulu, koji je zašao u godine, ali ga je zdravlje dobro služilo. Sule će ti njega, jednog dana, dok su sjedili ispred kafane Doma kulture, praveći se da se nije u stanju pridići sa stolice, zamoliti da ga odvede do klozeta. Umelunio se Sule, kao da kročiti ne može, pogurio se, dršće, strepi. Avdo priskoči, starca pod ruku, pa pravo u klozet.

"E, de, sinko, Bog ti zdravlje dao, dršću mi ruke, pa, ako ti nije neugodno, da mi otkopčaš dugmad."

Avdo mu otkopča šlic, izvadi mu, pa i pridržava onu stvar dok je Sule obavio nuždu, da bi, samo koji trenutak ranije polumrtvi starac, poput mladića, izletio u kafansku bašču, među ljude, koji su se valjali od smijeha.

"Niko me tako nije prevario", pričao je Avdo.

Život bez kenjčiluka i nije život. Toga ovdje nije falilo. Ali, kad kenjčiluk i sprdnja postanu sam život, obuzmu ga to te mjere da svaka ozbiljnost bježi iz njega, onda se život pretvara u skapavanje i smrt.

Kenjčiluk i sprdnja ovdje su bili potpuno progutali život, pretvarajući ga u smrt. Mrtvo tijelo samo je čekalo da konačno bude i sahranjeno.

Nakon kratkotrajne šetnje, zastao sam na starom mostiću, pokraj benta. Dugo sam posmatrao keljavce kako se praćakaju i uvlače ispod sige i kapine, koja se nadvijala nad vodom. Zapalio sam cigaretu.

Odbijajući dimove, prisjećao sam se dječaćkih dana. Tu bi se, oko ribolovca, znalo okupiti podosta znatiželjnih posmatrača. Satima bi sejrili.

Ovdje sam, gledajući starije i iskusnije ribare, najviše naučio. Pažljivo bi pratio svaki pokret čovjeka sa štapom u ruci, koji bi, sjedeći na zidu mosta, vještim pokretima zabacivao, izbjegavajući da mu se udica zakači za kapinu i grane diveća koje su se nadosile nad Bregavom.

Diveći se ribarskim vještinama, znao bih se toliko zanijeti da bih često i kući prikasnio. Ali, vrijedilo je. Kasnije sam i sam vješto vadio keljavce, ne samo pod starim mostom u gradu, nego i na Šefkinjoj mlinici, na Peralima, ispod smokve kod Buzaljкова kola, na Ciganjcu, Pizdinama, Sastavcima. Bez dozvole. Ali, i dobre pastrve iznad Centrale, kad se skupilo para da se dozvola izvadi.

Ko bi još poslušao Džemalićeve savjete, praznih ruku se ne bi vraćao kući.

"Hoćeš li keljavaca, prvo nafaćaj gusa. Samo, okani se onih plavih. Na nju neće, ali na zelene leti k'o mahnit", govorio bi Džemalić.

Bilo, pa prošlo, i ko zna kad opet', razmišljao sam zagledan u vodu, koja je polahko, kao da nastoji prikriti kretanje, oticala prema polju.

Svaki put Fatina bamlja bi mi se učinila ukusnijom. Tako je bilo i ovoga puta. Malo ko je tako znao pripremiti bamlju i buređžike, a i druga hrana joj je išla od ruke. Bez Fate nije bilo nikakvog mahalskog sobeta. Ona bi, uvijek nasmijana i vedre čehre, prihvatila pozive da sprema najukusnija jela, kako to i priliči za posebne dane. Svadba, sunet, Bajram... Ništa joj nije bilo teško.

Salko i Fata nisu imali djece, pa su me voljeli kao da sam

njihov. Radovali bi se svakom mom dolasku poput male djece. Njih dvoje su, opet, toliko voljeli i poštovali jedno drugo, da se o tome pričalo. Nikad ružna riječ, da neko zna, nije izgovorena u toj kući.

"Bog je tako odredio, a on najbolje zna", govorio bi Salko. "Ne daj Bože, kakva baksuzluka."

"Ramize, da ti prispem?", pita Fata, gledajući kako s apetitom dovršavam jelo.

"Dosta je. Lijepo me je stid koliko pojedoh, moja tetka", kažem nakon što sam potrao tanjir.

"Kakav stid, moj Ramize? Pa, ti si ovdje k'o u svojoj kući."

"Ama, kenjča", umiješa se Salko, "dedera ti njemu prispi!"

"A, jok", rekoh okrećući se prema tetki: "Dosta mi je za dva dni. Lijepo sam se, evo, naduo."

"Mlad si, neće ti nauditi", veli Salko. "Nego, reci ti meni kako je gore, na brdu. Rijetko se ko sa školom, koliko vidim, puške prihvatio. Jesi li se ti drugog posla mogao latiti?"

"Ma, nije tetak gore tako crno k'o što ljudi misle. Više je dosadno negoli opasno. Više me je, iskreno da ti kažem, strah zmija, nego četnika. Ima ih u onom kamenjaru koliko god hoćeš."

Svaka Salkina rečenica bi se, tokom razgovora te večeri, mogla protumačiti kao savjet. Briga za mene izvirala je iz svake riječi i njegovog dobrodušnog pogleda. Jasno se osjećalo. Nisam ja bez razloga tetka i tetku, od malih noga, volio kao svoje roditelje. Iz njih su zračili toplina i briga koje samo roditelji mogu imati.

"Ima li Latina s vama, gori, na liniji?", započeo je Salko nakon upozorenja koja mi je polagahno izgovorio.

"Slabo, da ti pravo kažem. U našoj jedinici, peterica. Dvojica su vazda tu, s nama, one druge gotovo i ne vidamo. Vazda se u nekakvu poslu nađu, pa tu ih čuj, tu ih vidi. Najčešće ih nema. Čujem da je tako i u drugim jedinicama. Na spisku, kad ga pogledaš, ima ih podosta, ali oni su, uglavnom, u komandi, po logistici i, šta ti ja znam, u nekakvim

službama..."

"Čuvajte se da vas ne navedu na kakav belaj. Znam ja njih dobro", kaza Salko i pruži mi duhankesu, nakon što je vješto smotao škiju i odbio nekoliko plavičastih dimova.

Salko je za prošlog rata bio u partizanima, ali ih, vele, nije mirisao. Često mi je, gotovo šapatom, nabrajao rukovodioce koji su drмали gradom, a za vrijeme rata bili su u četnicima. Svaki put bi me upozorio da to zadržim za sebe, da gdje ne izletim.

"Kad je Hrvatska, četeres' prve, došla...", poče Salko, "sve digoše u vojsku. Pamtim k'o da je jučer bilo. I mene mobilisaše. Pravac, Trebinje. Samo što smo zanoćili, ujutro nam podijeliše oružje. Kažu na Jasenu se, gore, prema Bileći, pojavili četnici. Treba ić'. Vidim, bit će belaja. Helem, ja sam se nekako izvuk'o. Nisam otiš'o. I, šta ti je bilo? Upali u četničku zasjedu. Sve što je Hrvata bilo, četnici skinuli do gaća i pustili, a Muslimane u žicu i pravo na jamu. Stotinu i jednog Muslimana... Ibro Rudić je tu pogin'o. Kad su ih doveli, u kolo se tu, kod jame, Srpkinja ufatile. Jednog po jednog su, žive, u jamu bacali, pa zatrpali. Ali, jedan je, ipak, kutaris'o... Vazda neko ostane. Ništa se ne može sakriti... Kad je doš'o red na nekog Bračkovića iz Trebinja, jedna Srpkinja se raskrivi: "Nećete kuma i Bog! Bacite li njega, i ja ću za njim u jamu!", vikala je... E, što je ona toliko kidisala da ga spasi, ne znam. Mora da je tu još nešto bilo osim kumstva! Bio je, pričaju, taj Bračković okoprčan kad su žene u pitanju. I, Boga mi, zahvaljujući toj ženi, on ostade. Prenoćio je kod kume i sutradan stig'o u Trebinje... Nađe mene i sve mi ispriča... I Vaso Grudar je bio na jami. A poslije rata je, možeš reć', bio glavni u Stocu... Tako je to bilo. Pazite se, zato, moj Ramize, da vas gdje na belaj ne navedu. Latini su to! Vidiš, i tad su oni s njima imali neku vezu. Nisu njih bez nekog razloga pustili, a naše pobili."

Na šta sam god pokušao skrenuti misli, nije mi uspijevalo te noći nakon sijela kod tetka Salke. Kako god okreni, Salkina priča mi se vraćala. Zamisli samo, razmišljao sam, Hrvate skinuli do gaća i pustili. Pustili!? To saznanje me užasavalo. Pa, oni, očigledno, između sebe i ne

ratuju. Ni ranije, a ni sad. Zamisli, molim te, da su ustaše pustili, a naše u jamu. Dogovor, dogovor... Upravu je Ahmet-aga.

XII

Prema silini četničkog napada, činilo se da položaje neće biti moguće održati. Tog dana, petnaestog augusta 1992., četnici su u ranu zoru napali iz svih pravaca. Prije nego što su nasrnuli pješadijom, granatama su prebrali sve položaje, a na sam Stolac nisu prestajali ispaljivati topovske projekte.

Moja jedinica nije se zadesila u smjeni, ali malo ko je toga dana ostao kod kuće. Ko je mogao ostati ravnodušan? Gotovo svi su pošli da pomognu kako bi se održali položaji. Samo sat i po nakon što je svakome bilo jasno da to nije uobičajeno granatiranje, sa povećom grupom boraca sam krenuo sam prema Basilijama.

Nastojali smo što prije stići. Znoj nam se slijevao niz lice, majice lijepile za tijela. Valjalo je izaći uza stranu. Ne kažu slučajno stari gradski šereti da mještani Basilija siniju vežu za šipak da se ne bi skotrljala niza stranu. Novi, opet, kažu da tu koza pase pod ručnom.

Prije prvih kuća, ispod jednog zapečka, pokraj koga je vodio krivudavi put, izdaleka smo primijetili vojnika. Šćućurio se ispod jednog zapečka. Upočetku smo mislili da je ranjen, ali nam je sve bilo jasno čim smo prišli. Bio je to onaj žutokljunac koji je, prilikom mog susreta sa Boškom, nakon žučne prepirke, repetirao automat na mene. Nije pokazivao ni trunke hasiluka. Drhtao je od straha i stresao se na svaki fijuk granate.

"Kidno, je li!? Izvuk'o prkno iz vatre?! A, garibu?", reče mu jedan.

Odgovora nije bilo. Nije bio u stanju pomjeriti ni automat, koji mu se nalazio u rukama, a kamoli ga upotrijebiti.

"Okanite ga se. Vidite da je i govno u njemu samrlo!", reče

drugi. "Od ovakvih gori ne bi ni bilo fajde. Mogu samo smetati."

Dvourumio sam se trebam li mu i ja šta reći. Pomislio sam da to ne bi imalo smisla. Ipak, nisam mogao izdržati:

"To si ti, Ivane, gori postavio odbranu, pa krenuo u grad da ti, slučajno, k'o ne preuzme vlast!? Ne sekiraj se. Svi tvoji, dolje, su na sigurnom!", dobacio sam mu i nastavio svojim putem.

Odgovor, naravno, nisam dobio. Ne bi ga dobio ni da sam na njega čekao. Ivanu se, od silnog straha, i jezik oduzeo.

"Hajde, Ramize! Znali smo mi ko će doći!", dočekaše grupu ljudi koja je pristizala sa mnom.

Vidljivo umorni borci osokoliše se našim dolaskom:

"Potprašite ih i vi malo, nek nisu rahat!"

Mjesec dana se pričalo o toj velikoj bitki. O hrabrosti stolačkih Bošnjaka govorilo se čak i u zapadnoj Hercegovini. Dovoljno je bilo u kafani reći da si iz Stoca, pa da sve bude na gazdin račun. Zamrla je i priča kako su stolački Bošnjaci s karanfilima dočekali četničke tenkove. Mada je to bila najobičnija izmišljotina, ta priča se bila toliko raširila da je i veliki broj Bošnjaka iz drugih mjesta, u Čapljini i Mostaru, u nju počeo vjerovati.

Ali, ne potraja u borbi izgrađeno zajedništvo. To što HVO stolačkoj armijskoj brigadi nije dozvoljavao pristup Stocu i Dubravama, dovoljno je govorilo o njihovim pravim namjerama. Pročula se i priča šta su bojovnici uradili u Prozoru. I to uz pomoć tenkova koje su posudili od četnika!

"Kažem vam, četnici su im posudili tenkove da nas zgaze", pričao nam je jedan Prozorčanin, koji je iz tog pakla jedva izvukao živu glavu, nakon čega se u Mostaru priključio Armiji BiH. "I, zapamtite", nastavio je tiho, vidljivo isprepadan, "krenut će oni i na vas! U to budite sigurni. Sve će zavisiti od vaše solidarnosti. Kod nas je nije bilo. Jablaničani su se, čast pojedincima, pravili da ne čuju i ne vide. Dok su

padale glave i mi u Ratnu bolnicu dovozili ranjenike, oni su sa reprezentacijom HVO-a igrali nogometnu utakmicu. Zapamtite, oni najviše računaju na odsustvo solidarnosti između nas. Ako je ne budete imali, skočit će vam za vrat uz vašu pomoć."

"Ne vjerujem!", odbrusi jedan iz našeg društva. "Mi se ovdje zajedno borimo i nemamo nikakvih posebnih problema s njima. Ako su to i napravili, nisu iz čistog mira. Niste ni vi Bosanci sjajni... Šta ti, Ramize, veliš!?"

"Nije tu lahko biti pametan. Ko zna šta je sve gori bilo... Ali, saznat ćemo. Jednoga dana će se sve znati. Nije Prozor preko bijela svijeta. Ništa se ne može sakriti", oprezno sam odgovorio.

"Vjeruj, svačemu se nadati od njih. Ta, i našim iz Armije ne daju 'amo. Dozla je da su četnici", reče Haso prekidajući priču.

Prozorčanin je bio upravo. Brzo smo se uvjerali da je govorio istinu. Haso i ja, već sutradan, samo nekoliko sati po izlasku na liniju. Nama je bilo jasno da je gola istina sve što je ispričao onaj iz Prozora, kojeg više nikad nismo vidjeli.

Šta se dogodilo?

Kad god bi izlazili na Komanje brdo, ja bih, bez obzira na opasnost, nastojao biti do samog kanjona. Bunker i su, naime, u tom dijelu bili najviše izloženi četničkim granatama i teškim mitraljezima iz hrgudske strane. Ali, samo odatle mogao sam posmatrati Bregavu, koja mi je odmarala oči i bistrila misli. Satima bih gledao kako se dolje, gdje je nekad vrvilo od mladosti, ništa, baš ništa, ne događa. Ali, i to ništavilo me činilo zadovoljnim, da ne kažem sretnim. Činilo mi se da taj ambijent i bez ljudi ima svoju punoću. Ta ljepota me se doimala dovoljnom sama sebi. Čak i bez uobičajene vreve, sve to dolje što je obuhvatao moj pogled, imalo je svoj puni smisao.

Pogled mi se često zaustavljao na dotrajaloj građevini s one strane begovske ćuprije, gdje se nekad nalazila krčma. "Kafana kod Mare", tako se zvala. Od starijih sam slušao kako je, u taj vakat, grupa

pjandura i gradskih lijenčina, koji bi povazan čamili u toj birtiji, stalno pozivala hodžu Žuju da im se pridruži, šegačeći se s pričama o njegovim posebnim sposobnostima, o kojima se u narodu govorilo sa strahopoštovanjem. Jedne prilike, kad su mu dojadila stalna dobacivanja "Hajde i ti s nama koju popi!", hodža im se pridruži i obrati se Mari:

"Hajde, Mare, nalij i meni šta i njima!"

Svi su u čudu gledali šta će biti.

Čim mu je Mara iz pletare natočila čašu, hodža nage i pola je isprazni, pozdravi ih i ode za svojim poslom.

Iznenadeni pijanci neko vrijeme nijemo su se posmatrali, ne vjerujući da se i hodži, za koga se govorilo da je derviš, da je vazda na postečiji, da može ovo, da može ono, moglo omaći da popije.

Drago im da su i njega u šejtansko kolo utjerali.

Ali, kako je hodža popio samo pola čaše, jedan od njih je zgrabi govoreći kako je vino šteta prolijevati. I, tek što je niz grlo oborio gutljaj, odgurnu čašu i prodera se na Maru:

"Mare, šta mu nasu?!"

"Krsta mi, šta i vama!", odgovorila je Mara. Iz iste pletare iz koje vi ločete, nalila sam i vama i njemu, ta jeste li ćoravi?!"

Onaj što se prihvatio hodžine čaše, u čudu svima kaza:

"U njegovoj čaši je himber!"

Mara mu nasula vino, hodža popio himber!

Kažu da ga više niko i nikad iz te kafane nije zvao na piće i da im je svaki njegov prolazak pokraj kafane kasnije ledio krv u žilama.

Toga dana, negdje oko podne, četnički topovi i minobacači započeli su tući po gradu. Po svim njegovim dijelovima. Mahale, Kukavac, Poplašići i Brade nalazili su se u dimu.

Najednom se sve utišalo.

Dim se nije ni razišao, kad smo ugledali tri kamiona, koji su se iz grada kretali prema Todorovićima, tamo gdje niko normalan ne bi pošao ni usnu.

"Vidiš li ti, Ramize, one kamione? Jesu li ti ljudi normalni? Znaju li oni gdje idu?", zabezeknuto je govorio Haso.

"Dodaj mi dvogled!", rekoh mirno.

Baš me je zanimalo kamo su se uputili ti kamioni. "Izgleda da su stali... Pa, ja. Ondje je minsko polje. Ja sam ih već vidio u zraku. Sreća da su se zaustavili!", s olakšanjem će Haso.

Nije shvatao o čemu se radi.

"Nije sreća nego naša nesreća! Da su bogdo otišli u zrak, moj Haso! Bolje bi bilo", uzvratilo sam.

"Jesi li ti pri sebi, Ramize?! Šta to pričaš?"

"Nikad prisebniji nisam bio i dobro znam šta govorim.

Uzmi dvogled pa će ti sve biti jasno!"

"Pa, oni skidaju mine! Meni tek sad ništa nije jasno..."

"Pogledaj malo naviše!", rekoh mu. "Vidiš li išta?"

"Pa, ono su četnici Ramize! I oni su nekakav kamion dovezli. Stoje, k'o da nekog čekaju..."

"Eno, kamioni polaze. Gledaj šta će se dogoditi," mirno sam usmjeravao zbunjenog Hasu.

"Rukuju se! Oni se rukuju!?"

"Daj, Haso, prestani, tako ti Boga! Ne naprdivaj više. Zar nisi shvatio o čemu se radi?!" Ijutito odbrusih. "Ta, vidiš da trguju! Ustaše će ponuditi svoju, četnici svoju robu. Završit će posao, vratiti mine na svoja mjesta, a nama udarati ublehe o zajedničkoj borbi protiv četnika. Nema ništa tajanstveno u svemu što vidiš, moj Haso. Je li ti sad jasno šta je bilo u Prozoru? A naši šute o Prozoru. K'o, biva, neće više! Naći će se kompromisno rješenje. Nama će takva rješenja i doći glave."

XIII

Još nisam bio završio smjenu kad je došao kurir i rekao mi da se trebam javiti u Zapovjedništvo Brigade. Nisam pitao zbog čega me traže i ko me traži. Niti sam, u tom trenutku, i razmišljao o pozivu. Samo mi je rekao da nema nikakvih smetnji, što se smjene tiče, i da mogu odmah krenuti. Tako sam i učinio.

U prostoriji, za stolom, sjedio je mlad čovjek, kratko ošišan, pravilnih crta lica. Nije mogao imati više od dvadeset i pet godina. Iznad njegove glave visio je veliki portret Ante Pavelića, dok je najveći dio zida prekrivala ogromna šahovnica, načičkana svakakvim bedževima i zastavicama, uglavnom ustaškim simbolima.

"Ja sam dobio poziv i na ulazu mi rekoše da se Vama trebam javiti", rekao sam nakon učtivog pozdrava.

"Sjedi!", reče mladić u uniformi, polahko se pridižući: "Ja sam Mladen Anković. Neću okolišati. Imamo veoma ružne podatke o tebi", reče oštro, pažljivo prateći kakvu će reakciju izazvati njegove riječi.

Sve mi je bilo jasno. Negdje sam nešto lanuo. Ali, gotovo je sada, pomislih. Kad prde, ne vrati! Valja se iz ovoga izvući... Shvatio sam i njegovu direktnost. Moj isljednik me, što bi se reklo, htio satjerati u tjesan klanac. Htio me odmah zaplašiti siromašnim rječnikom, karakterističnim za službe koje tajno čuvaju državu, plašeći, na taj način, svakoga ko se usuđuje govoriti, pa čak i misliti izvan kruto utvrđenih okvira u kojima se misao ljudska imala kretati.

Zvali su mene i ranije na informativne razgovore. Srećom, moj isljednik nije ništa znao o mojim prijašnjim iskustvima sa ovakom i sličnim službama. Zato je, valjda, dotični gospodin i bio iznenađen mojom reakcijom. Ni usnu nije mogao zamisliti da bi se neko usudio

prekinuti njegovu priču. I to u pola rečenice:

"Nikakve vi ružne podatke ne možete imati o meni. I ne samo vi, nego bilo ko. Osim ako ih možda niste iščeprkali iz Komiteta!" odrješito sam odgovorio. "Ako ste vi s njima raja, onda uredu!"

Zatečen drskošću, Anković je, poluotvorenih usta, zabezegnuto slušao kako to ja - koji sam ovdje, po svim pravilima, trebao već od straha napuniti gaće - govorim tako staloženo.

Ali, nije to bilo sve što sam imao reći:

"Nikad ništa ja, gospodine Ankoviću, dosada, hvala Bogu, ružno, u životu nisam uradio. Nikad ništa što bi drugom moglo napakostiti. Zato o meni nema, niti može biti, bilo kakvih ružnih podataka. Možete ih samo izmisliti!", rekao sam mu punih usta.

Ali, Anković se, nakon kratkotrajne zbunjenosti, pribrao i obratio mi se još drskijim tonom:

"Hrvati prave Herceg-Bosnu, Muslimani joj čuvaju granice. Nisi li to rekao prije nekoliko dana? Misliš da smo mi neobaviješteni!"

"Loše ste obaviješteni, gospodine. Ja to tako nisam rekao", odgovorih smirenim glasom.

"Nego kako?", brzo je, s novim pitanjem, uletio SIS-ovac, vidljivo zainteresiran za moj odgovor.

"Tom tvom obavještajcu reci da malo pročisti uši, jer je veoma važan posao koji radi", ironično odgovorih i nastavih:

"Ja sam rekao da Hrvati prave Herceg-Bosnu, a Bošnjaci joj čuvaju granice!"

"Koga ti zajebaješ!?! Zar to nije isto!?", sav zajapuren u licu, derao se SIS-ovac.

"Naravno da nije", smireno odgovorih. "Mi smo Bošnjaci, a najveći broj smo, uz to, hvala Bogu, i muslimani. Ali, ima ih pa nisu. Dakle, kao što vidiš, to nije isto..."

"Vi biste, izgleda, nacije k'o gaće mijenjali! Te Muslimani, te

Bošnjaci, te neopredijeljeni... Šta ste vi?!"

"Da smo mi sebi krojili gaće, sve bi bilo uredu", rekoše. "Neopredijeljeni nismo bili zato što smo mi tako htjeli, nego zato što ste to htjeli vi. Bolje rečeno, vi i Srbi. Tito nas prvo nazva Muslimanima, kad nas je, još četrdeset i prve, pozvao da se pridružimo njegovim partizanima. Kad je trebalo ginuti, kaže: 'Proglas Muslimanima'. Čim se rat završio, ostavi nam da se opredijelimo između Srba i Hrvata, a kako mi nismo ni jedno ni drugo, šta smo mogli uraditi, nego se izjasniti kao neopredijeljeni!? Sjetio nas se opet za dvadeset godina, kad mu je zafalilo nafte, a bijaše mu se uslašalo vozati... Kad god nas se sjetio, sjetio se radi sebe, a ne radi nas, i opet nam, k'o, dozvoli da budemo Muslimani, da ne pokvari hatur vlasnicima nafte, a zna se, valjda, ko su vlasnici nafte... Mi dobro znamo ko smo i šta smo. S druge strane, ni vi se, ovdje u Bosni, do unazad sedamdeset godina, a to je k'o jučer, niste izjašnjavali kao Hrvati! Ali, ostavimo to pitanje postrani. Reci ti meni zbog čega je ta moja izjava ocijenjena kao opasna? Pravite li vi, da se razumijemo gospodine, Herceg-Bosnu ili je ne pravite?"

"Pravimo, pa šta!? Naravno, pravimo!", brzo je, bez razmišljanja, odgovorio Anković.

"A-ha... Dakle, prvi dio moje izjave, zbog čega ste me ovdje pozvali, nedvosmisleno je tačan. Jesam li upravu?"

"Jesi!", procijedio je kroz zube.

"E, drugi dio te moje izjave, koji vam se, također, učinio opasnim", ironično sam rekao, "provjerite sami. Obidite linije, pa se uvjerite koliko Hrvata čuva te herceg-bosanske granice. Ako ih nahvatate toliko da mogu držati dva kilometra linije, spreman sam odgovarati za klevetu i neutemeljeno vrijeđanje. Samo, nećete ih po tim karaulama Herceg-Bosne naći. Oni su tamo gdje se oko konzerva ratuje."

I pored vidljivih nastojanja da ostane miran, Anković je naprosto pobijesnio na moje posljednje riječi. Napravio je nekoliko koraka po prostoriji.

Zaključio sam da je razgovoru kraj.

"S tobom nema nikakvog smisla razgovarati! Fino se s tobom ne može! A mislili smo ufino..."

Nisam mogao odšutjeti, nego sam, bez razmišljanja, postavio pitanje, koje ga je dokraja zbunilo.

"Vidi... kad mogu očekivati da počnete na taj drugi način?"

Anković je još jednom bio zatečen. Nije očekivao toliko drskosti od balije za samo dvadesetak minuta. Možda zato i nije ništa ni odgovorio. Samo mi rukom pokaza da mogu ići.

Ispred kuće iz koje sam izlazio, nekoliko bojovnika je o nečemu, živo raspravljalo. Zakratko sam zastao na stepeništu.

"Ja bi' mu pokazao, da meni padne šaka, majku mu balijsku! Golim rukama bi' ga zadavio!" derao se jedan.

Prepoznao sam ga. Ivan. Opasnost prošla, pa mu se junaštvo povratilo, a jezik razvezao.

Čim me ugledao, naglo je prestao s pričom, a lice mu zahvatilo blijedilo.

Poznavao sam i trojicu momaka iz njegovog društva. Od zla oca, a od gore majke, što bi se reklo. Predratni kokošari i lopovi, sad vojni policajci.

Bože dragi, mislim se, je li ikog drugog moglo zapasti da bude policajac? Opet, kad bolje promislim, i nije! Taj posao traži baš takvu sortu. Ko bi, osim lopova i razbojnika, ovako posranu vlast i mogao čuvati? Pasavati se milicije kakvu god vlast da čuva!

Davno sam slušao priču kako su za vrijeme Stare Jugoslavije dvojica džandara, preobučeni u civilna odijela, otišli u neko selo, u kome su nabasali na nekakvu babu. "Ima li, baba, u selu lopova?", pitat će oni nju, a baba im odgovorila: "Nema djeco, sve što je u selu bilo lopova, otišlo je il' u džandare ili u filance!"

Nije me pogodila istina da sam pod prismotrom. Nova vlast -

stare navike. Više me pogađalo što mi je Anković pristupio kao nekome ko još i ne zna ko je. Nisam mu ostao dužan. Odgovorio sam mu, ali šta će moj odgovor izmijeniti, i koga? Niti njegov odnos prema nama, ni - to me posebno žalostilo - naš odnos prema sebi.

Sve što sam mu rekao, sve je bilo istina. Ali, istina je bila i ono što sam sračunato izostavio, a izostavio sam našu krivicu, koja - koliko god se mi - pravdali nije mala.

Uoči rata, umalo se ne pobismo, između sebe - zbog imena. Jedni prizvaše ime koje nam jedino i odgovara i pristaje, jer Bošnjaci jesmo, drugi skočiše da ih dave. Muslimani, i nikako drukčije! Tjeskobnim im se učinilo ime Bošnjaci. Zasmatalo njihovoj kosmičkoj misiji! Ali, kad vidješe da neće ni ovo malo zemlje ostati - e, jesmo Bošnjaci! Danas bi, čini mi se, bili najrahatniji da je što manja...

XIV

Narednog dana sam zagledao svaku facu koja mi se približila. I ne samo facu, nego i priču, pokrete, ponašanje. Bio sam uvjeren da ću prepoznati cinkaroša. Još davno, osamdeset i treće, Mahmut Uzinčić mi je objasnio kako je najlakše uočiti tu sortu ljudi. Tačno sam se sjećao njegovih upustava koga se treba čuvati i pred kim jezik treba držati pod strogim nadzorom. Pred ljudima, kaže, koji isuviše slobodno pričaju, kritikuju državu i sve najgore govore o političarima i vlasti. Mahmut mi je, za moju informaciju, naveo nekoliko ljudi u čaršiji koji slobodno pričaju i laju na vlast, a uvijek nastradaju oni drugi, koji bi, osokoljeni njihovim kritikama i slobodoumnim zaključcima, pred njima počeli pričati šta misle... Ali, niko takav mi nije prišao tog dana, niti mi se bilo ko učinio sumnjivim.

Ne mora, opet, značiti da me neko namjerno prijavio. Mnogo je neopreznih ljudi koji, vodeći bezbrižan život, i ne znaju da njihova iskrenost često drugome može donijeti belaj, doći glave. Ali, najgori su oni koji imaju razvijen nagon da slušaju šta drugi priča i prenose tamo gdje treba. Ti su najopasniji. Posebno oni koji u tome nalaze uživanje, zadovoljstvo. Poznao sam takve ljude. Pogrešno je reći da se oni mijenjaju i prilagođavaju svim mogućim promjenama. Ni govora. Nemaju se oni rašta mijenjati. Mijenjaju se samo sistemi, oni nikako. Njima odgovara svaki sistem i država. Svaki sistem liječi njihovu bolest. Službe sigurnosti su jedine ambulante u koje oni svraćaju i odakle rahat izlaze.

Nisam li u razgovoru sa Ankovićem morao biti malo oprezniji, taktičniji, što bi se reklo, pitao sam se. Kakve koristi bih mogao imati od toga što sam ga u razgovoru porazio, ako me uzmu na zub? Mogu samo ostati krivih leđa.

Asim, kojeg su bez prestanka uhodili pokušavajući prodrijeti iza njegova čela, uvijek je bio oprezan. I ne samo oprezan, nego i lukav, ponekad prepredeniji od njih. Najgore je glupo zaglaviti, jer takva žrtva nema smisla.

Adem iz Udbe nije uspio prevariti Asima. Pokušao mu je prići izokola, hvaleći njegov rad. Asim sve shvatio, pa i sam nastavio hvaliti ono što je Adem hvalio, pregoneći do te mjere da je udbaš jedva čekao kad će se razgovor privesti kraju, uviđajući da iz njega ne može ništa izvući.

"Laže on meni, lažem ja njemu", kaže mi Asim. "Znam ja da on laže meni, zna on da ja lažem njemu, i tako se siti nadlagivali dva debela sahata. Samo što se nismo izgrlili i izljubili na rastanku."

Asim je znao s njima. Zar ne bi bilo pametnije da sam s Ankovićem tako razgovarao?

Ni na ručak nisam otišao tog dana. Nisam volio krompirsalatu. Moj stomak nije podnosio krompir spremljen na bilo koji način. Asim, također, nije volio krompir. Samo, on je za takav odnos prema krompiru imao filozofsko objašnjenje. "Nijedna velika civilizacija", govorio bi mi, "nije poznavala krompir. Egipat, Mesopotamija, Babilon, velika Grčka, arapska civilizacija, Indija, Rimsko i Osmansko carstvo, nisu znali za krompir, niti su ga koristili u ishrani. A onda je Kolumbo otkrio Ameriku, donio krompir, i s njim sve moguće belaje. Evropom je potekla krv, svjetski ratovi, krize i katastrofe... Svu filozofiju prije sebe slavni njemački mislilac Fridrih Niche", govorio bi, "nije bez razloga nazvao krompirskom filozofijom. Sa sobom je taj veliki mislilac uvijek vodio kuhara, koji bi mu spravljao jela koja nisu smjela sadržavati krompir."

Popodne me obradovao Hasin dolazak. S njim sam bar bio siguran progovoriti, a i poželio sam s nekim porazgovarati bez zazora.

"Gdje ti bi ovih dana? Nema te gladna godina. Lijepo mi

neobično", rekao sam mu čim je sjeo.

"Što? Nema galame! Bio sam u svatovima. Zar nisi čuo da se Bajro oženio?"

"E, mašallah! Uvakat! Je li barem mlada čemu?"

"Jes', vala, što oči vide! Dobro je pasmine, čini mi se. Ma, nema mi se šta činiti! Ima je naoči, što jes', jes'! Imat će, Boga mi, Bajro šta i uđahat', a i natovarit'! Trebat će onom prknu dževaba dati! Vrijedna, velim ti. Samo se on, brate, nekakav, osušio... Ocinciljio se k'o divlja orašina. Ma, znaš ga, brate, vazda je 'naki bio, ona Božija surahija."

"Jes', vala", kroz smijeh sam odgovorio. "Ali, gadni su oni suhoguzi. Ako se na dedu mu rahmetli baci, neće joj faliti! Pričaju da mu je dedo im'o halat što ga je malo ko im'o! Kažu, brate, da je i one rospije kod Maminke, birvaktile, hvatao strah kad bi se on pojavio, još im je to bio zanat! Nego, reci ti meni kako to prođe?"

"A kako... Znaš i sam. Izopijalo se sve, da te Bog mili sačuva, pa baljezgaju, mlate... Nije se tu znalo ni ko pije ni ko plaća. Sve oslobodiše, da ti ne pričam, džombosaše. Još malo, pa četnika neće biti do Urala! Srbije nema, gužva u Rusiji, šta bih ti prič'o! Kemo ćorćutuk, ne zna šta baljezga, ali takav je otkako ga znam. Šta ćeš, ne kažu džaba: Što se puletom rodi, magaretom krepa! Ma, niko ti od njih, tu večer, nije znao ni gdje veže, ni gdje driješi. Onda, znaš i sam, galama, pucnjava... Ama, znam da rakija nikome nije prijatelj, ali čini mi se da niko nije gori od nas u piću... Oni su, nekako, normalniji u piću... Nikako mi to ne ide uglavu."

"Kako ti ne ide, moj Haso? Nama piće nije u zakonu, nego nam je vjerom zabranjeno, a njima sastavni dio ručka ili večere. Oni se na piće navikavaju od malih noga, taman k'o ti na baklavu. Oni vino krste k'o, estagfrullah, Isusovu krv, i kad piju, ne čine ništa što je nenormalno ili nedozvoljeno. A kad naš okrene, nema mjere. Zna da mu to nije u zakonu, bez obzira poštuje li ga ili ne, pa sve da i ne zna, zna da se u kući nije pilo. Ako pije on, zna da mu nije pio babo ili dedo. I sve da je pio, nije ašićare. Uvodio se bar nekoga. Ti se čudiš Kemi. Dedo mu je bio hafiz, dok mu se babo cijeli život razguljivao da, pred Partijom,

dokaže kako od babe nije ništa primio. I, šta ti, sad, očekuješ od Keme? Razapinjući se između oca i dede rahmetli, Kemo se prihvatio rakije. On će zaboraviti i babu i dedu."

"E, Boga mi, upravu si... A reci ti meni šta bi tamo. Čujem da su te zvali..."

Instiktivno sam razgledao naokolo. Htio sam se uvjeriti da naš razgovor niko ne prisluškuje. Slučajno ili po zadatku, bilo mi je sasvim svejedno. Malo kome sam više mogao vjerovati nakon susreta sa Ankovićem.

Haso primijeti moje osvrtnje i obrati mi se gotovo uvrijeđeno:

"Šta se, tako ti Boga, vrpoljiš?!"

"Ma, gledam da ko ne sluša šta pričamo."

"Pa, zar više nije nestalo Udbe?! A i da nije, znaš da su ovdje sve naši."

"Koji naši, moj Haso!?", rekoh mu ljutito. "Ti tvoji, koje ti zoveš našim, nisu naši nego njihovi! Jer, da su naši, mene tamo ne bi ni zvali! Ja sam pred tim tvojim našim pričao ono radi čega su mene tamo zvali. Samo me je taj tvoj naš mogao potkzati. Među nama ima ljudi koji rade za njih. Špijuniraju. Pripazi se da šta gdje ne laneš!"

"Ma, je li moguće Ramize!? Šta mi napriča?! Sigurno to rade za dobre pare... Ja, svijet je posto gramizljiv. Babu bi za pare mnogi prod'o."

"Kakve pare, čovječe!? Za kutiju cigareta", zamišljeno sam prokomentirao, pošutio nekoliko trenutaka, pa nastavio: "Ti bi morao znati koliko ljudi ima da naprosto uživaju u tom poslu, kojima je to u krvi... Ja... Moram ti nešto reći... Bio sam na Gubavici. Mislio sam preći u Armiju, ali ništa od toga."

"Kako ništa? Nisi valjda i njima sumnjiv?"

"Ma, jok. Oni kažu da je korisnije da ostanem ovdje. Zasad ne treba prelaziti. Oni, uz to, nemaju dovoljno oružja. S druge strane, moram ti reći, a ti pazi kome prenosiš, da oni na nas računaju ako

zatreba. Ako na nas krenu, kao u Prozoru, nećemo valjda jedni na druge pucati?! Kažu, bude li išta šuhveli, zvat će nas, ali kažu da još nije vakat da se prelazi."

"Nisi im govorio da si ovdje pod prismotrom"?

"Nisam. Bilo ih je više kad su sa mnom razgovarali. Da je razgovor bio u četiri oka, može biti da bih im i rekao. Ali, kako ih bijahu peterica, odustao sam od namjere. Odakle ja znam da i među njima nema neko ko za njih radi? A kako je okrenulo, sve je moguće".

"E, i ti pretjera. Svak špijun!?"

"Ama, nije svak, ali bolje se pripaziti. Zapamti dobro da ih mogu naći koliko god hoće. Nisu se ljudi još ni iz daleka opametili. Pa, ucjene, pare i šta ti ga ja znam... Sve je to u igri. S druge strane, ne bih volio dolaziti u iskušenje. Nije džaba zborio Rasim Kusurović: "Kad te u Udbi stisnu, ne kažeš ti samo šta znaš, nego i šta pretpostavljaš!".

XV

U povjerenju mi je ispričao kako je i kad sve počelo. I zbog čega je. Ime mu ne bih spominjao. A ko zna bi li mi i ispričao to što je ispričao da nije bio pri piću. Čor-ćutuk. Počeo mi se umiljavati, pričajući da nikad nije ni pomislio na zlo, a kamoli nešto tako uradio. Plakao je kao malo dijete pripovijedajući mi, i ja sam mu vjerovao. Jesam, jer iz njega je govorio samo on, sam, a kad čovjek govori sam, onda govori istinu.

U povećoj prostoriji prenske crkve, opasane visokim zidovima, sjedila je, jedne oktobarske večeri, poveća grupa. Tridesetak ljudi. Najviše ih je bilo u maskirnim uniformama. To je, u to vrijeme, bila uobičajena odjeća. Nekolicina njih, desetak ljudi u civilnim odijelima, po svom ufitiljenom izgledu čudno su stršili, narušavajući donekle atmosferu koju oko sebe šire uniforme. Prema mjestima koja su zauzimali u prostoriji, opet, doimalo se da su oni važniji, ma koliko se u tom vremenu prednost pridavala uniformi.

Ova grupa uglađenih sjedila je najbliže svećeniku, po čemu se od pamtivjeka kad je o katoličkom življu riječ, nečija važnost, najbolje mogla izmjeriti. Oni su predstavljali vlast. Novu vlast. Njihova lica su, kao i ona vojnička, odavala zabrinutost.

Među prisutnima se nije odvijao razgovor. Na nekoga se čekalo. Nekog važnijeg od svih prisutnih.

Zavaljen u stolici, svećenik je, zagonetno žmirkajući, listao jednu po jednu facu, brižljivo vodeći računa da se podjednako zadrži na svakom licu i ne napravi bilo kakvu grimasu koja bi mu mogla poremetiti izraz nepomičnog lica. Tako što se moralo poduže uvježbavati. Htio je, valjda, pokazati kako su za njega, predstavnika

Božije vlasti na zemlji, isti svi koji su tu, stado, u kome ne treba praviti bilo kakve razlike.

Sve se promijenilo za nekoliko trenutaka. Čak je i sam svećenik, čija se mirnoća doimala nenarušivom, naprasno skočio kad je vojnik, žurno ulazeći, zavikao:

"Dolazi!"

U prostoriji su se, u pratnji dviju korpulentnih figura, čiji su se vratovi gotovo srasli s tijelom, pojavili oni na koje se čekalo. Prisutni su poskočili na noge. Jedan od zapovjednika istupi pred grupu i uzviknu:

"Za dom!"

"Spremni!", odjeknu iz desetine grla.

Prvi od četverice, koliko ih je pristiglo, rukovao se sa zapovjednikom i svećenikom i krenuo prema pripremljenoj stolici, što je svim prisutnim bio jasan znak da mogu zauzeti svoja mjesta.

"Moram vas izvijestiti, gospodo, da je Središnji odbor Stranke nezadovoljan vašim radom", započeo je obraćanje prisutnim. "Zabrinut je i sam predsjednik svih Hrvata; to da znate. I do njega su doprle informacije da vi, ovdje, u Stocu, niste konstituirali vlast onako kako je to zacrtano i dogovoreno. Dosta je više ćosanja sa balijama. Šta ta grupa muslimana, zapravo, hoće? I, treba li se s njima toliko natezati?! Izvješća koja sam ja dobio govore mi da vi ne pokazujete dovoljno spremnosti za energičnije akcije. Predsjednik je odlučio da za pregovarača s njima postavimo drugog čovjeka. Taj posao mora se što prije završiti. Novoimenovani će dobiti odgovarajuće naputke i po njima postupiti. Druga stvar o kojoj večeras trebamo razgovarati jest Ankovićevo izvješće, koji ste i vi dobili. Vjerujem da ste informaciju prostudirali, ali kako je gospodin Anković, koga osobno visoko cijenim, ovdje nazočan, bilo bi najbolje da nas on ukratko informira o svemu. Ankoviću izvoli!"

"Izvješća mojih ljudi sa terena govore da su se balije u našim redovima, kao pripadnici HVO-a, mislim, previše osilili. Ima čitavih satnija, a da nijedan bojovnik ne nosi bilo kakvu oznaku pripadnosti

našim postrojbama, nego na ramenima nose ljiljane. Po svemu, oni podsjećaju na muslimansku vojsku, odnosno Armiju, kako je oni zovu. Ko je za to kriv, zna se. Mi, naravno. Jednoj armiji smo zabranili da dođe na teritoriju koju kontroliramo, a drugu smo mi rodili našim neodgovornim ponašanjem. Prije nekoliko dana lično sam se uvjerio sa koliko 'asiluka oni preuzimaju smjenu. Čim dođu, skidaju našu zastavu, a na kuću u kojoj je smješteno Zapovjedništvo, istaknu onu s ljiljanima. I, što je najgore, niko im tako nešto nije pokušao zabraniti ili ih barem oštrije upozoriti, što je neshvatljivo. S druge strane, sve je veći broj onih koji redovno kontaktiraju sa Zapovjedništvom njihove vojske na Gubavici. Imamo pouzdane informacije o tome. Postoji realna opasnost, ako ih blagovremeno ne razbijemo, da jednoga dana zajedno krenu na nas. Moramo biti svjesni te opasnosti. Zašto je to tako, međutim, jest pitanje na koje moramo potražiti odgovor, a njega nije teško naći. Gdje je problem? U tome, gospodo, što je hrvatski vojnik prava rijetkost na prvim crtama bojišnice?! Najveći broj njih samo gleda kako da se izvuče, i to, moram kazati, ne samo od puške, već od bilo kakvih obveza. A ko im u tome pomaže, i to se zna. Naši zapovjednici! A muslimana je svakim danom sve više pod puškom. Postanu li oni oružana sila, ovi što odbijaju potpisati Herceg-Bosnu, još više će se osiliti. Treba li tome neki komentar?! Mislim da je suvišan. Ako neko drukčije misli, neka slobodno kaže", završio je Anković.

Onaj na kojega se te večeri čekalo nije smatrao za shodno da o bilo čemu treba diskutirati. Zato je, valjda, nakon izlaganja SIS-ovca, odmah uzeo riječ - kako bi na vrijeme zaustavio svaku moguću raspravu. On, uostalom, i nije došao da sa bilo kim o nečemu raspravlja, nego da predstavnike vojnih i civilnih vlasti upozna sa onim što je, na višem nivou, već bilo osmišljeno i dogovoreno. Došao je da podijeli zadatke.

"Što se tiče tih muslimanskih predstavnika, sa kojima se vi, k'o, nešto dogovarate i pregovarate, za takvo nešto više nećemo ni čuti. Ako hoće-hoće, neće - vi formirajte vlast bez njih, i ta priča je završena. Milom ili silom. Hoću ponovo da vidim punktove, a ne policiju u 'ladovini. Hoću one drskije, koji znaju svoj posao. Koga na punktovima treba obrađivati, to vam, valjda, ne trebam posebno pojašnjavati. Bude

li kakvih otpora s njihove strane, znate šta treba činiti. Slobodno upotrijebite silu. Imat ćete podršku. Ovi prostori, po svaku cijenu, moraju biti naši. Nema posebne potrebe da više bilo šta govorim. Naputke ćete dobiti. Sadašnji predsjednik Piletić i ti, Aničiću, ostanite. Ostali su slobodni."

Tako je i tada sve počelo. Sve je dogovoreno tu, pod okriljem noći.

XVI

Već se počelo mračiti kad smo stigli pred kuću Hasinog tetka Alije. Prihvatio sam njegov prijedlog da zanoćimo u Dubravama, jer je sutradan valjalo na dženzaze peterici boraca iz naše brigade koji su poginuli na Igmanu. Nije uspio pokušaj oslobađanja glavnog grada. Ispredale su se svakojake priče.

"Ko ti put kaza, Haso? Ja sam, Boga mi, mislio da si ti zaboravio da imaš tetka", dočekao nas je Alija s vrata. "Hajde, bujrum! Ulazite!"

Haso nazva selam, sjede i predstavi me rodbini.

"E, znao sam ja, babinog mi rahmeta, da ti nećeš u loše društvo. Ja Ramiza prvi put vidim, ali mu babu znam. Čo'jek je to bio... Za šta ste prvo, kahva ili ćemo večerati?"

"Svejedno je, tetak", reče Haso.

"Čim je sve'dno, znači da ste gladni, ženo, stavljam večeru, pa ćemo onda kahvenisati... A otkud vas, večeras, put ovamo nanese?"

"Sutra su dženzaze našim, pa, velim, lakše nam je odavde. Rekoh Ramizu da idemo kod tetka, i tako."

"E, neka ste, vallahi. Kamo sreće da radi toga niste došli... A, opet, šta ćeš, rat je, reda je i ginuti", reče Alija, izvadi duhankesu i počeo motati.

Ubrzo se ispred nas, na siniji, našla velika tepsija krompirače. Tetka je iz toga stavila i drugu, nešto manju tepsiju sirnice i svima nalila po čašu kiseline. Pita uz domaću kiselinu mi je posebno prijala.

Alija nije prestjao da nam ugađa. Posebno meni, kao gostu.

Pomalo sam se i neprijatno osjećao zbog te pažnje. Te: "Hoćeš li još?", te: "Paše li tebi ovo?", te: "Ti si gradsko dijete, pa možda si navik'o na drugu hranu..."

Kako ne bih ostavio ni trun sumnje, rekao sam da mi pita posebno prija.

"Haso mi je pričao o piti ispod sača i vještini Vaše supruge kad su jela u pitanju. Evo, ja sam se u to uvjerio... Nego, de i Vi, Alaga, jedite. Kako smo ja i Haso navalili, daj Bože da Vama išta ostane..."

Moje hvale večeri prekide nečija glasina:

"O, domaćine! Ima li koga u kući?!"

Glas, istina, nije bio grub, ali je bio dovoljno jak da bi cijelu mahalalu mogao probuditi iz najtvrdog sna.

"Eto Ibri. Sad će priča i crne slutnje...", kaza Alija, pridižući se da dočeka gosta.

"Hajde, bujrum! Ulazi! Ako nisi večer'o, sjedaj da ovo nosimo sa stola!"

Uz kahvu se pričalo o ratu i sutrašnjoj dženazi. Prepričavale se priče o tome kako su momci izginuli, mada to posigurno niko ništa nije znao, niti je mogao znati. O njihovoj pogibiji se samo moglo nagađati. Čak su i učesnici borbi na Igmanu vrlo različito govorili, unoseći niz nejasnoća u sve što se gore, na toj planini, događalo.

Znatiželjno sam posmatrao čovjeka koji je došao na sijelo. Bio je neobično krupan. Izgledao je kao drvosječa. Njegov lik je, međutim, nekako smiješan, dječaćki, zbog čega ljudi ponajviše, kako nam je rekao Alija, i nisu držali do njegovog mišljenja, iako se vazda ispostavljalo da je bio upravu.

Ibri se brzo umiješao u razgovor:

"Odavno ja pričam da je ovo sve vrag ponio. Još malo, moj Alija, pa ni nama, ovdje, više neće biti mjesta. Sve će ovo agaret biti, to

ti ja kažem..."

"Vallahi, ja od tebe, za moga vakta, još lijepe ne čuh. Vazda crno i beterno, da beternije ne more biti", uzvratu Alija.

"Dobro, Alija, a šta ti to, tako ti Boga, fino vidiš? De, reci mi da čujem, pa da mi je s mirom zaspati."

"Ama, ne vidim, nije da vidim, ali uzdat se je u Boga."

"E, tu te čekam. Da nama Bog da, je li? E, neće! Neće, jer nema kome! Ima deset godina kako ja zborim da ćemo stradati. Je li tako Alija? Ja pričam, a vi u smijeh. Jesam li vam govorio da će do puške doći? A vi: Ha, ha, ha. Biva, Ibro lud. Ti znaš koliko je ljudi dolazilo u džamiju. Nas dva-tri đuturuma i hodža! A i hodža je zadnjih godina, navrat-nanos dolazio. Hiljadu prešnjih od namaza. Sve mu je bilo važnije od džamije... Rekoh li ja vama, čim sam ga vidio prvi put, saglen mi je k'o paučina, i bi tako. Čim džamija, kažu knjige, u nekom mjestu spane na dvoje-troje ljudi, Bog o'talen narod raseljava. Ja, jer nema ko vjeru čuvati i dolazi kazna. A kad nestane vjere, sve je drugo lahko karnagosum učiniti. Ovo ti je k'o iz ćitaba. Mi smo kaznu zaslužili i ona će biti izvršena, a vi ćete, djeco, Boga mi, svašta dočekati."

Dženaze borcima sam drukčije zamišljao. Od ljudi sam očekivao više dostojanstva prilikom ispraćaja rahmetlija. Umjesto toga i očekivanog ponosa, vidio sam da je srdžba zbog pogibije obuzela veliki dio okupljene mase. Ne bi me takvo stanje zabrinjavalo da je ona bila usmjerena prema zlotvorima koji su ih ubili, nego, na moje veliko iznenađenje, prema ljudima iz Komande Brigade, koji su više nalikovali osuđenima nego ljudima na čelu vojne jedinice.

Sve mi je postalo jasno kada sam, pokraj harema na Čučkovini, čuo glasan komentar uglednog domaćina.

Obraćajući se ljudima iz Komande Brigade, glasno je izrazio raspoloženje dobrog dijela okupljene mase:

"Dubrave su oprostile pet žrtava i više nijednu!"

Strašna prijetnja. Ta rečenica mi je tokom cijelog dana odzvanjala u ušima. Nije mi davala mira ni kad sam se, umoran, te večeri spremao da legnem. San mi nikako nije dolazio na oči. Sve što sam vidio i čuo govorilo mi je da je Ibro upravu i da mi zaista Božiju zaštitu ne zaslužujemo.

Bilo mi je žao ljudi iz Komande koji su, šuteći, bez ijedne riječi, strpljivo podnosili uvrede i sijaset teških riječi na njihov račun. Držao sam da od te jedinice neće biti više nikakve fajde. Ko će stisnuti petlju, pa krenuti u borbu, izviđanje? Ko će sutra doći pa kazati da je neko poginuo? Komanda Brigade prilagođavat će svu strategiju tom nerazumnom zahtjevu da više nijedna žrtva neće biti oprostena.

Kakav smo to mi svijet, Allahu Milostivi, razmišljao sam krećući se u velikoj povorci ljudi. Kad Hrvat pogine, krivi su četnici, Milošević, Karadžić ili Alija. Kad Srbin pogine, kažu da su ga ubili Alijini mudžahedini ili Tuđmanove ustaše. A kad neko naš pogine, samo je kriv Alija! Kao da četnici ili ustaše nemaju nikakve veze sa tom smrću.

Prisjećao sam se Asimovih upozorenja da neće biti velike fajde od borbe budu li o njoj odlučivali gradski fakini i seoski filozofi. Kao gradsko dijete, bio sam dovoljno upućen u filozofiju gradskog fakinluka. O seoskoj filozofiji sam do tada znao veoma malo. Ali, kako je vrijeme odmicalo, i taj fenomen sam razabirao sve jasnije.

Glavni problem, zapravo, sastojao se u tome što Dubrave odavno više nisu bile ni selo ni grad. Ugled se ovdje već poodavno počeo mjeriti do tada selu nepoznatim aršinima, veličinom kuće, debljinom novčanika, bijesnim automobilima, poljoprivrednim mašinama...

Rad od "zvijezde do zvijezde, kako bi to ovdje rekli, razorio je u ljudima sve što je bilo vrijedno spomena. Nemilosrdna trka za novcem sahranila je tradicionalne vrijednosti koje su se vijekovima prenosile s koljena na koljeno. Božije ime spominjalo se još samo na hatmama i dženazama, a i tu više radi nama nego uvjerenja. Više se nije imalo vremena ni za poniznost prema Stvoritelju.

Više nije bilo ni sijela, na kojima se, zahvaljujući starijima, održavalo sjećanje na prošlost. I to su generacije koje su imetke i njihovo uvećavanje držale za najvišu svetinju, smatrale besposlicom i gubljenjem dragocjenog vremena. Ljudi su vlastite živote sveli na cjelodnevni rad i spavanje. Premoreni od posla, ovdje su se u postelje spuštali poput mrtvaca, zbog čega im je tvrd san dolazio kao jedina vrsta duševne rekreacije.

Ništa više nije zavrjeđivalo pažnju ukoliko se nije moglo iznijeti na pijacu, kupiti ili prodati. Pijaca je postala jedina preokupacija od koje su živjeli, za koju su živjeli i u ime koje su, na njihovu nesreću, živjeli. Sve drugo je bilo bezvrijedno.

Samo rijetki su još u ovom kraju dozvoljavali da im glavu napadne kakva vanpijačna, heretička misao. Ali, bilo ih je isuviše malo da bi nešto bitnije mogli izmijeniti.

Razumijevajući prazninu tog ljudskog strmoglava, upotpunosti sam shvatio smisao njihove srdžbe, ali i odnosa prema ratu, slobodi, vlastitoj zemlji, vjeri...

XVII

Aprila mjeseca 1993. godine, svakome ko je htio misliti vlastitom glavom, trebalo je biti jasno da su sukobi neminovni. Samo je valjalo o svemu promisliti.

U Mostaru se napetost jasno osjećala na svakom koraku. Ubrzo je prerasla u krvavi rat.

U vrijeme hapšenja boraca Armije na Gubavici, bio sam u smjeni. Nervirale su me priče da će se sve na tome i završiti i da niko neće dirati nas u HVO-u.

Posebno su mi smetala naklapanja mahalskih žena koje su jedna drugoj govorile:

"Fala Bogu pa moj nije u Armiji. Kud ih je đavo tamo nosio, pa sad drežde po zatvorima!"

Razdirale su me te priče. Nisam vjerovao u priglupе i neosnovane nade da ćemo se provući između kapi.

Do 9. maja, slušajući na malom tranzistoru o svemu što se zbivalo, te priče sam inekako mogao slušati. Više nikako nakon toga dana, kad su bojovnici krenuli na ovaj grad da zatru sve od bošnjačkog uha. Sve mi je išlo na živce. Nisam mogao gledati kako ljudi normalno rade po njivama dok topovi grme nad Mostarom. Radili su ubjeđujući sami sebe da se ne događa ništa neobično i, što je najgore, opasno po njih, a svi su znali šta se događa. Jednostavno, nisu htjeli ni da slušaju ono što nije odgovaralo njihovim ušima. Jest da su uši blizu mozga i lahko se moglo razumjeti šta se zbiva. Ali, kakva korist kad su bile daleko od duše.

Ni dan-danas se ne sjećam zašto sam se 30. juna udaljio od bunkera. Ništa osobito nije se događalo, pa sam odlučio prohodati, protegnuti noge. Nešto me vuklo od ljudi sa kojima sam provodio dane. Niti sam šta odlučio, niti planirao, nego me nešto vodilo i nisam se opirao. Htio sam biti sam, iako sam se, sve više kako su dani prolazili, osjećao usamljenikom i u društvu ljudi sa kojima sam provodio dane, izuzimajući nekolicinu prijatelja sa kojima bih mogao razmijeniti mišljenje i normalno razgovarati...

Bog je htio da me tog kobnog dana uzme pod svoju zaštitu.

Otišao sam podaleko od linije i sjeo u hladovinu velikog smrijeka, odmah do kanjona Radimlje, potoka čije je korito tokom ljeta bilo suho.

Izvor Radimlje je negdje ispod Nevesinja, a malih vrela pokraj samog vodotoka ima sve do ispod Ljubljence. Voda se, preko velikih stijena i litica, spušta kroz uzak kanjon do plodne oaze ispod sjeverozapadne strane planine Hrgud, gdje rastu najslađe smokve na svijetu. Istup, tako se to mjesto zove, ima zagonetno, pomalo i mistično ime. Voda ponire u pijesak samo koju stotinu metara niže. Tako je ljeti, u vrijeme suša. Zimi je drukčije. Poslije obilnijih kiša, Radimlja toliko nadodje da su se i dabričke mlinice, razvaljivane snagom bujice, znale naći u njenom koritu.

Gledao sam niz kanjon, u bjelinu oblutaka suhog korita između dva brda. Vraćajući odlutali pogled, najednom sam, nekoliko metara ispod, ugledao ogromnu zmiju. Lijeno se vukla preko velike stijene. Kraošac! Zastao mi je dah. Ali, brzo sam se pribrao. Znao sam da kraošac nije zmija otrovnica. Malo je bilo onih koji su u to htjeli povjerovati. Ljudi se nisu previše zamerali tim razlikama, nego su se držali stare izreke: "Što god vuče trbuhe po zemlji, nije mu vjerovati, nego udri!" Prema zmijama nije bilo milosti. Ali, bilo je i onih koji nisu tako razmišljali. Malo, ali bilo je.

Nije mi bilo nepoznato da krava dopušta ovoj zmiji da joj, puput teleta, sisa mlijeko. Tetak Salko mi je pričao da je od starijih ljudi slušao kako kraošcu, nakon devete godine, počnu rasti krila. On je u to

bio ubijeden. Doslovce sam se prisjećao njegovih riječi:

"Nisu džaba stariji pričali o aždahama. To ti ga je to!", govorio bi mi. "Eto, beli Zulka Brzića ne laže. Priča ona, u svoje uši sam sluš'o, kako su čobani, baš u Radimlji, ispred pećine povrh strane, ugledali veliku zmiju. Ni primjetili je ne bi da se sunčeva svijetlost nije odbijala od njenih krljušti. Slota je to bila. I, šta će ti čobani, u svom neznanju i besposlici? Pođu za zmijom, a ona se skloni u pećinu. Oni nalože vatru ispred pećine. Kad su plamenovi i dim počeli kutljati u grotlo pećine, zmiju je stala takva rika - da se sve razlijegalo radimljskom stranom. Od Božijeg straha, kaže mi Zulka, nije se moglo slušati."

Gledajući veliku zmiju, prisjećao sam se njegove priče i da kraošaca najviše ima povrh krašinske strane, oko Raguževa groblja.

Nasmijao sam se... Kao da i danas slušam tetka dok mi govori kako je, iza onog rata, jedan kraošac, kad je došao vakat da mu krila narastu, poletio baš od tog groblja. U Karamehuši je, nekoliko stotina metara ispod, nevješt još da leti, udario glavom o stablo kruške i onesvijestio se. Kosjerima su ga sasjekli Cerićeva Naza i njen rođak, koji su tu čuvali krave. Svima su poslije pričali da su ubili krilatu zmiju.

Sjećam se i da sa komšijom Ibrom, sa kojim se dobro slazio, Salko nije govorio mjesec dana, jer mu se nasmijao kad mu je on ispričao tu zgodu. Porodica je skočila nanoge da ih pomiri. Salko je za pomirenje postavio uvjet: neka Ibro prizna da kraošci lete.

Sjećanja na tetkove priče prekinuli su mi glasovi iz pravca Gorice, uzvišenja na kome su bili dobro utvrđeni položaji. Čim sam ustremio pogled u tom pravcu, primijetio sam neobičnu kolonu koja se kreće prema selu. U prvi mah, ništa mi nije bilo jasno. Ali, brzo sam, čim se grupa primakla na kojih stotinu i pedeset metara, shvatio o čemu se radi. Prizor me natjerao da što prije potražim siguran zaklon.

Nekolicina bojovnika, naoružanih do zuba, sprovodili su dvadesetericu Bošnjaka u pravcu sela. Sa njima sam proteklih mjeseci dijelio dobro i zlo. Bio sam nemoćan da bilo šta učinim. Sam ništa nisam mogao. Poznajući dobro njihovu pamet, ali i zablude tih ljudi, koji nisu nalazili za shodno pružiti otpor, odbacio sam bilo kakvu

moćnost da se u bilo šta upuštam. Svako miješanje bi po mene bilo kobno, a njihovu situaciju ne bi promijenio. Promijenio bih samo svoju. Bojao sam se da me - ako nešto pokušam - i oni, zajedno sa bojovnicima, ne napadnu. Bilo mi je jasno da većina njih drukčije nije razumijevala situaciju u kojoj su se našli. Zato sam, sklonjen u škripu ispod velikog smrijeka, sačekao da kolona prođe.

Još neko vrijeme sam sjedio na tom mjestu i, taman kad sam odlučio poći u pravcu sela, začu se pjesma iz pravca Gorice, ako se to urlanje, ganga, uopće može nazvati pjesmom. Jedan pjeva derući se, a trojica ga prate i smetaju mu. Ako bi onaj što vodi pjesmu umio i lijepo zapjevati, ona trojica sve pokvare, pa sve podsjeća na magareči rev. Nedugo iza toga začule su se i nove, razumljivije gange:

"Evo zore, evo dana...", odjekivalo je, a potom je uslijedilo nekoliko rafala.

Proslavljali su. Obavili su ono što im je naređeno.

Bili su to bojovnici koji su, po hapšenju naših ljudi, preuzeli brigu o položaju. Tamo su ostali samo Hrvati.

Odlučio sam se skloniti i sačekati sumrak. Da sam za vidika krenuo prema selu, sigurno bi me vidio neko od onih gore.

Drača i smrijekovi bili su slaba zaštita da bi se moglo neopaženo kretati.

Skrovište sam napustio s prvim sumrakom. Tek tada uočih da sam spržio čitavu kutiju cigareta. Osjećao sam mučninu u stomaku.

Pažljivo sam se, pod zaštitom mraka, spuštao do sela i primakao kući u kojoj je smješteno Zapovjedništvo Satnije.

Više nije bilo zastave sa ljljanima. Na velikoj koščeli, u blizini kuće, lepršala je šahovnica.

Teren sam dobro poznao, pa sam se toliko približio da sam jasno mogao čuti svaku riječ. Čuo bih ih i da se nisam toliko primakao. Nekolicina bojovnika bili su previše bučni. Čuli su se na puškomet.

Ispred kuće je sjedio Ragib. Njegovo lice odavalo je zabrinutost.

Bilo je to lice čovjeka skrhanog velikom tugom. Njegov sin već je bio u jednom od logora. U Dretelju, Gabeli... Nije tačno znao gdje, ali mu je to bilo svejedno. Ni u jednom se neće prijatno osjećati.

U fotelji, iznešenoj radi njega, duboko zavaljen, sjedio je zapovjednik. Tješio je zamišljenog Ragiba:

"Bolje je za njega, domaćine, što se predao. Zamisli da ga sad moji, koji pucaju na svaki šušanj, čekaju u zasjedi... Izginut će na stotine ježeva, zečeva i lisica radi onih koji se nisu predali. Uradili smo to za njihovo dobro! Imali smo podatke da bi nas napali po naredbi Armije."

Ragib je šutio. Ili se nije usuđivao progovoriti ili mu se, od brige za sinom, jezik zavezao...

"Bolje za njega! Dašta je nego bolje!", dodao je bučnim glasom bojuvnik koji je sjedio na avlijskom zidu, djelujući odsječenu grančicu. "Ima i onih koje gore nismo zatekli! Ramiza gore nije bilo. On je, sigurno, jedan od kolovođa. Iscijedit ćemo materino mlijeko iz njega, kad ga uhvatimo! Žalosna mu majka!"

Kako iz razgovora nisam mogao razabrati ko je još umakao današnjoj raciji, polahko sam se, vodeći računa da ni šumom ne otkrijem svoje prisustvo, udaljio, zaobilazeći mjesta gdje bih mogao naići na zasjedu. Oprezno sam se spustio do polja.

XVIII

Prvi zraci sunca probudili su me iz kratkotrajnog sna. Prevario me u samu zoru.

Brzo sam se spustio do vrela ispod ošanjske strane, nadomak prvih njiva Vidova polja, koje se, na tom mjestu, poput kakvog zaljeva, uvlači između brda. Tu, u samom podnožju brežuljka popločanog velikim kamenim plohamama, između kojih je rastao bjeliš, bilo je vrelo. Nugo.

Do unazad dvadesetak godina ovo vrelo nije presušivalo ni za najvećih ljetnih žega, koje u ovim krajevima znaju potrajati nekoliko mjeseci. Ali, vode je uvijek bilo dovoljno. I za ljude i za stoku. Samo neki Bisić, iz Poprati, nije bio zadovoljan količinom vode koja je izlazila iz rupe u kamenu. Zato je proveo svoju ludu zamisao Postavio je eksploziv u otvor iz kog je tekla voda, misleći da će, kad mina raznese stijenu, proširiti rupu - potok pretvoriti u rijeku! Ali, i ono vode koliko je izlazilo vani, vratilo se unutra, u zemlju, u njedra brda, koje se davno, prije stvaranja čovjeka, zaklelo na pokornost Stvoritelju.

Iako je voda okrenula van ljudskog domašaja, iz malih otvora po kamenju tekli su tanki mlazevi, tek toliko da se može okrijepiti putnik namjernik ili šumske životinje, ali i da podsjećaju i opominju da je Bog ostao milostiv prema ljudima koji ovdje vjekovima obitavaju. Ostala je i velika rupa, suha, da zjapi i svjedoči o ljudskoj nezahvalnosti.

Rukama sam, čim sam se spustio do presahlog vrela, razgrnuo grabovo lišće oko jednog od otvora iz kog je dopirala voda. Postavio sam dlan i ubrzo uhvatio prvu pregršt hladne vode. A onda sam naglo zastao... Osjetio sam da me neko posmatra!

Nije bilo vremena za razmišljanje, a nisam mogao računati ni na

revolverašku brzinu, mada mi se puška nalazila nadohvat. Ne zato što sam bio spor, nego što se onaj iza mene nalazio u boljem položaju. Prvo, drži me na nišanu, i, drugo, ima bolji zaklon. Naravno, ako je neprijateljski raspoložen.

Polahko se okrenuh.

Usne mi se razvukoše u osmijeh!

Desetak metara ispred mene, s bombom u jednoj i osiguračem u drugoj ruci, stajao je Adil, moj kolega iz studentskih dana. Oprezno vraćajući osigurač, progovori: "Umače im, a! Hajde, nek bar neko stisnu prdu pa im sam ne uleti u šake!"

"Nismo valjda, Adile, samo nas dvojica te sreće... Ima li još ko da nije uhvaćen?"

"Više nas je izgleda ovog proljeća ograisalo na blavora, nego na guštericu! Ima, ali premalo da bi od nas bilo koristi..."

Poštismo dok se Adil opet ne oglasi:

"Ovdje smo na otvorenom. Hajdemo se uhvatiti malo hladovine. Ako ti nije draža hladovina u Dretelju?!"

Dugo smo razgovarali sklonjeni u šumarku, na samo dvadesetak metara od presahlog vrela. Nakon što smo jedan drugoga upoznali sa posljednjim zbivanjima, otpočeli smo nešto drukčiju priču.

"Noćio sam, prije nekoliko dana, kod Alije na Gubavici. Nađoh ga u ogradi, gdje sam se sklonio čekajući da padne mrak. Alija siječe draču i kobajagi klanjča ogradu, a i sam vidi koliko je sati. Vidi, ašićare, da mu je posao uzaludan. Iznenadio se, kad me ugledao...", otpoče Adil.

"Jeli to onaj Alija što nam je pričao o Rami?"

"Baš on... Ovih dana sam toliko razmišljao o tome kakva smo mi magarad. Čovjek nam lijepo reče da će s njima biti rata. Reče, kako je Ramo vazda govorio: "Mostar Hrvat harab!" Ili, kako ti rastumači: "Hrvati će porušiti Mostar!" Evo, ruše ga... A kad smo mi našima

pričali šta smo čuli, svi usmijeh. Biva, budale! Sjećaš li se?!"

"Sjećam li se?! Čuj, sjećam li se? Ta, je li nas Kemo predlag'o za ljekarski. I to kod psihijatra. Biva, ludi! Ali, šta ćeš, ja Kemu razumijem. Nije on nas toliko neozbiljno shvatao, Adile. Druga je tu stvar u pitanju. Da je ko drugi to pričao, on bi u to i povjerovao, znam ga dobro. Ali, Kemo je s nama bio u Sarajevu. Skak'o pet godina, k'o muha bez glave, i vratio se. Ni ispita nije dao. Nije mu lahko. Frustracije, kompleksi..."

"Brzo bih ja njega oslobodio tih frustracija. Nisam mogao pred ljudima. Ne pomažu svakom psihoterapije. Za nekoga je dobar degenek najbolji način liječenja. Ali, koliko ja znam, i on je na banjskom liječenju, pa mu te vrste terapija ne fali, samo mi je žao fine raje."

"De, ne šegači se s tim. Ko zna šta će i s nama biti... Sjećaš li se da nam je Alija govorio, a Ramo pričao, kako će na Neretvu biti veliki ženski zbijeg. 'Rascvjetat će se haspurlije', tako je govorio, ako sam dobro zapamtio njegove riječi? Nešto mi je to zafitiljalo."

"Jest, baš tako. Samo, ni ti ne znade šta bi to moglo biti. Jesi li od onda uspio išta saznati,?"

"Nisam. Jedna starija žena mi je pričala da su haspurlijom nazivali crvenu krpu što se stavlja na ženski mezar, a u rječniku stoji da je to ženska odora. Ali, opet mi ništa nije jasno."

"Ne razbijaj glavu o tome. Uskoro će nam, ako se živo bude, i to postati jasno", reče Adil vadeći iz torbe poveći komad hljeba i konzervu:

"Sigurno si gladan?!"

Uz jelo smo razgovarali o svemu što se zbivalo oko nas. Adila je naša sudbina podsjećala na sudbinu muslimana u Španiji. Donekle sam se slagao s poređenjem. Adil je sprva bio zapanjen mojim objašnjenjima. Na kraju se složio da sam upravu. Držao sam da križari iz te zemlje i nisu protjerali muslimane. Nisu to više bili muslimani. Dok su bili ono što jesu, dok su se držali vjere, križari nisu imali nikakvih šansi. Iznenadili su ih kad više i nisu bili muslimani. Ispričao

sam mu kako su Mauri sahranili nekadašnju slavu. Uljuljkao ih rahatluk, odali se porocima. I Latini uvidjeli šansu i iskoristili je. Dok su oni bančili, gledali šta će zbiti u prkno i ko će kome ženu preoteti, Latini kovali planove. OGREZLI u najgorim mogućim porocima, nisu ni bili spremni za snažniji otpor. Slično je bilo i sa Turskom carevinom. Propali su vlastitim svetom.

Upotpunosti se složio sa mojim objašnjenjima. Pažljivo me prateći, potrudio se da mi ispriča interesantnu pripovijest o komšiji Ibri Bašiću i njegovom bratu Mehmedu. Njihove sudbine na najbolji način govore koliko smo mi sami doprinosili vlastitom osipanju, a sve zarad nekakvih ideala koji će nam naposljetku doći glave. Mehmed je iz onog rata izašao kao major partizanske vojske, oženio se Srpkinjom, skrasio se u Beogradu i dogurao do visokog položaja u vlasti. Ibro ostao u Stocu, životareći kao i njegovi sugrađani. Došla četrdeset i osma, Rezolucija Informbiroa, Ibru pozvali u Komitet. Da ga provjere. Zahvaljujući bratu, odnosno njegovom poznavanju tadašnjih prilika, Ibro je dobro prošao. Pričao je da se toliko prepao kad su mu uručili poziv, da je jedva izašao na prvi sprat, gdje su bile prostorije Komiteta. Još bio u najboljoj snazi. Imao trideset godina. Strah mu ušao u noge. Iz Komiteta se, u onaj vakat, išlo samo u dva pravca - kući ili na Goli otok.

"Za koga si ti, Ibro, Tita ili Staljina?", dočekao ga je pitanjem čovjek smrknutog lica.

Zahvaljujući bratovim savjetima, Ibro je imao spreman odgovor: "Za Tita sam, pa ako glava treba da ide, neka ide", odgovorio je.

"Slobodan si!", odgovorio mu je zaduženi za razvrstavanje ljudi u dva tabora, one sretne i one koji će na pustom otoku proklinjati dan kad su rođeni.

"Slobodan si, a ti, Stojane, piši mu plus!", rekao je onome koji je vodio zapisnik.

Nestalo je straha iz Ibrinih noga. Niz stepenice nije sišao. Sletio je.

Ali, tu nije kraj priče. Mehmed je drugome znao dati savjet, ali sebi nije. Između Tita i Staljina, opredjelio se za Tita, između Tita i Đilasa, za Đilasa. Mehmed ne gubi samo naklonost Partije, nego i žene, i vraća se u Stolac. Nije se zabavio. Iz Stoca je iste noći otišao za Sarajevo. Čim je stigao u Stolac, pravo će ti kod Ibre. Eglenisali su do nekih doba, razgovarali o svemu i svačemu, ali kad je došlo vrijeme spavanja, Ibro će njemu pokazati gdje se nalaze vrata. Mehmed se začudio, ne shvatajući da ga rođeni brat goni iz kuće. Najozbiljnije govoreći da mu u njegovoj kući nema konaka, Ibro mu je predložio da svrati do Milorada Kostića ili Milana Bodića, pa ako ga, biva, oni slučajno ne prime, hotel je, svakako, otvoren cijelu noć. Mehmed je, najednom shvatajući sve što Ibro govori, ustao i bez pozdrava produžio do stanice, uhvatio noćni autobus iz Dubrovnika i oputovao za Sarajevo.

Ibrin postupak nije bilo teško objasniti. Dok je bio na vlasti i dok je partija držala do njega, Mehmed je poručio ocu da dvije kuće, koje su posjedovali kao begovska porodica, za primjer drugim, pokloni državi. Država poklonjene kuće daje dvojici Srba, Miloradu i Milanu. Babi im to bi sevet smrti, a Ibru to razljuti do te mjere da je samo čekao priliku da rođenog brata otjera iz kuće.

Duboko me dojmila Adilova priča. Kroz tu pripovjest bi se mogle prelomiti sve nesreće koje su nas snašle.

Čim se smračilo, spustili smo se do Gorice. Do kuće u kojoj je Adil provodio noći. I za mene se našlo mjesta.

XIX

Jedne noći, idući pokraj korita Bregave, uvukao sam se u grad. Do svoje kuće nisam mogao. Bilo je isuviše rizično. Ali jesam do tetka Salke.

Tetak je bio zaprepašten, ali sretan kad me ugledao. Kaže mi kako se već odavno pomirio s pretpostavkom da ja čamim u logoru.

"Ulazi brže, da te ko ne vidi!", reče, pa hitro zatvori vrata, navuče deke na prozore, upali svjetlo i okrenu se prema Fati.

"Dedera mu nasp! Ko zna kad je dijete jelo. Samo, nema više bamlje, moj Ramize. Mahni tanjir sočivice, a zamisli da je bamlja sa dobrim komadom teletine. Ne paše ni meni, ali reda nam je jesti šta bilo. Bojim se samo da po kazalacu² ne okrenemo... Nisi ti prob'o kazalac?"

Primijetio sam da ga je napustilo i ono malo optimizma koji je uvijek iz njega zračio. I kad bi najteže bilo. Životno iskustvo i razboritost, govorili su mu da su ishlapili razlozi za optimizam.

"Dočeg nas doćeraše, moj Ramize", otpočeo je, dok sam ja halapljivo kusao sočivicu iz tanjira. "Još malo i sve će ovo - ako se kakvo čudo ne dogodi - biti njihovo, a do jučer ih, što 'no kažu, nije ni bilo u čaršiji. Nekoliko kuća iza onog rata, a evo ni do ovog ih nije više sišlo, pa da moreš reć da ih je bilo. Ali, poćeraju li nas, neće se moći ostati od priče kako su oni odavno ovdje. Oni su ti vazda i od svakoga prije, a ja se sjećam samo tih nekoliko familija. Vuksići su od njih među prvima došli, a kako, i to sam čuo. Doš'o, pričaju, mladić u Stolac, još u Ali-pašino vrijeme, negdje iz okoline Graca, s mora, da sluga bude.

² kozlac

Naši k'o naši, od njega ništa nisu sakrivali. Sve što su ukućani znali, znao je i on. U našoj vjeri i adetu, biva, i nema sluge, jer je tako nešto islam ukin'o. On je s ukućanima i večerav'o u kući u kojoj je služio, i znao sve što oni znaju... I, tako, sultan pozvao muškarce u rat, oni otišli, a on odmah za krasnu. K'o kad je znao. Kad su se askeri vratili, nema zlata! Fale tri ćupa. Od tada su Vuksići živnuli."

Dugo smo razgovarali. Ispričao mi je šta se tih dana događalo u gradu, a onda je uslijedila nevjerovatna priča:

"Danas sam sreo Peru Makića. I, znaš li šta kaže? 'Ostat ćete', dohaberi mi. 'Svi smo', kaže, 'u crkvi dobili list papira na kome smo od dva odgovora trebali zaokružiti jedan. Pitanje je bilo treba li vas, Muslimane, ostaviti ili odavde proćerati. Boga mi većina je zaokružila da ostanete', kaže mi praveći se važan... Ne znam šta bih ti rek'o. On ti je sad prvi do dume, a sjećam se, k'o da je jučer bilo, kad je šljego. Jednom je sijalicu nosio od majstora do majstora. Kaže, pregorila mu, a eto, biva, u cijeloj čaršiji nema majstora da je zna opraviti..."

"I, šta ti misliš, tetak, hoće li to piti vode?"

"Narod se izjasnio da ostanemo. Sad je samo pitanje hoće li njihovim vlastima odgovarati takvo raspoloženje naroda. Zavisi od toga šta su namislili. Oni su provjerili šta narod misli. Ako ne bude odgovaralo, na Crkvi će biti da narod ubijedi u suprotno."

"Pa, zar, moj tetak, Crkva nije uradila što je imala uraditi?"

"Vlast je dobila negativan odgovor kad smo mi u pitanju, a dobili su ga preko Crkve. Ako im zatreba drukčiji, opet će ga preko Crkve dobiti. Ako im zatreba da nas odavde liferuju, samo dumo može obaviti taj posao".

Salko je imao onu životnu školu kakvu, najčešće, nikakvo knjiško znanje ne može zamijeniti. Koliko puta sam se u to uvjerio! Njegova objašnjenja otkrivala su mi da mnoge pojave i nisu složene i nerazumljive koliko se to čini na prvi pogled. Ljudi sve kompliciraju samo iz nekih svojih razloga čineći ih nepristupačnim, odbojnim i teškim. Toliko literature, brdo knjiga sam pročitao, a suštinski o Crkvi

nisam znao gotovo ništa. Salko nije pročitao nijednu knjigu, ali je njegova priča prevazilazila moje znanje.

Mene je, zapravo, odbijala ta nerazumljivost. Boško je svećenike često hvalio zbog njihove nerazumljivosti. Pa i komšija Ivan bi, kao da ga sad slušam, često dumu falio na meni čudan način. "Zamisli", govorio bi daidži Ibrahimu, "kako je naš dumo pametan i učevan - niko živ ne razumije šta priča!"

Kasnije mi je mnogo toga bilo jasnije. Ko bi to jednostavno, razumljivim jezikom mogao objasniti da Bog, Stvoritelj svega, uzgred ima i majku, ali da ta majka, opet, iako se Božijom zove, nije rodila njega, nego njegovog sina, za koga se, opet, posigurno ne zna je li sin Božiji ili sam Bog? I, tako Isusa, koji je Božiji sin, a ne Bog, rodila je Marija, koja je majka Božija, iako nije rodila Boga nego Božijeg sina... Onoga ko bi se pojašnjavanja prihvatio, to bi dovelo u neugodnu situaciju. Na kraju krajeva, i jedan crkveni autoritet, kakav je nesumnjivo bio Sveti Augustin, nije bez razloga rekao: "Vjerujem jer je apsurdno!" Ako je on svoje pokušaje objašnjenja završio takvim zaključkom, zbog čega bih ja o tome razbijao glavu misleći da bih nešto mogao otkriti ili razumjeti?

Kasnije ću se uvjeriti u, malo je reći, dvosmislenost riječi i rečenica koje svećenici izgovaraju prisiljeni logikom apsurdna kao jedine istine koju su ustanju ponuditi. Iza rata sam bio u prilici da slušam svećenika koji se obraćao povratnicima. Njegov govor mogao se protumačiti na stotinu načina. Bio je to govor ljubavi i mržnje, istovremeno. Bilo je to obraćanje, koje je ljude moglo pokrenuti da grade ljubav i mir, ali i mržnju i ubijanje, također istovremeno. Istim riječima, tražio je od ljudi da čine dobro, ali i zlo.

"Vidiš, Crkva nema vlast, ali je moć u njenim rukama", objašnjavao mi je Salko, "a moć je važnija od vlasti. Vlast poštuju jer znaju da sve što im naredi - i nije naredila ona prije nego što je od Crkve dobila saglasnost. Oni poštuju Crkvu, a ova vlast i Crkva su jedno. A zbog čega, šta ti misliš, poštuju Crkvu? Misliš li ti da je poštuju zbog njene svetosti ili uloge koju ima po svetim knjigama? Jok! Oni se boje Crkve, jer su iza tih zidova smještene sve njihove tajne.

Zamisli šta bi se dogodilo da se sad oni zamjere sa dumom..."

Premalo sam razabirao iz podužeg Salkina uvoda. Prvi put otkako ga slušam, bio je previše apstraktan u iznošenju vlastitih misli, kao da je i sam prigruo onu crnu mantiju, pa priča a da sam sebe ne razumije. Ali, nastavak priče otvorio mi je sva crkvena vrata i predamnom srušio sve debele i visoke zidove, koji, samo zahvaljujući ljudskoj volji za potčinjavanjem, čuvaju tajne koje to, ustvari, nisu.

"Gdje leži moć Crkve? Dumo, moj lijepi Ramize, zna sve njihove tajne, i oni samo zbog toga poštuju Crkvu. Niti je poštuju zato što je vole, niti što do nje drže, niti zato što je smatraju svetom. Iza crkvenih zidova smješteno je sve ono što jedni od drugih sakrivaju. Crkva je veliko skladište svih njihovih strahova, poročnih djela i misli, i sve to može ostati skriveno samo zahvaljujući Crkvi. Ono što jedni od drugih sakrivaju, k'o zmija noge, zna samo dumo, jer dumi svi dolaze na ispovijed i tamo su, kroz ono prozorče, obavezni reći sve ono što ih tišti i opterećuje im dušu. Tako dumo zna i ko je kome šta ukr'o i koje koga potkrijuć izdegenecio, pa i ubio, i koje koga prijavio miliciji, i koje kome ženu... da izvineš, ko je uradio ovo, ko je uradio ono. Dumo zna sve njihove tajne, koje oni jedan drugome niti otkrivaju niti smiju otkriti. E, možeš li zamisliti koliku on, onda, ima vlast čuvajući te njihove tajne?! Sad, ako im dumo kaže da nas odavde treba goniti ili pobiti, misliš li da će neko skočiti i usprotiviti se? Neće, bezbeli da neće. Svi su oni svjesni da dumo ima moć. Vatikan je to dobro osmislio. Ta, čuješ ih da vazda prdoklače kako su oni van politike, kako je Crkva odvojena od države i tome slično. Jesu formalno, ali je u njihovim rukama moć, i šta će im vlast kad imaju moć!"

Neće proći dugo a don Ivan Pranjić će pred postrojenim bojovnicima javno obznaniti stav Crkve, javno pokazujući njenu moć, onu o kojoj mi je Salko govorio. Njegove riječi mogu djelovati nestvarno samo onima koji njenog ustrojstva nisu svjesni. Nestvarno za čovjeka koji je život posvetio Božjoj službi, ali stvarno da stvarnije ne može biti:

"Vi niste u stanju počiniti zločina, koliko sam vam ih ja ustanju oprostiti!"

Sjetio sam se razgovora s Boškom. Dumo sve može oprostiti, ako je pokajanje iskreno, govorio mi je.

Bojovnicima je, iza tog strašnog govora, sve bilo dozvoljeno. Unaprijed im je oprašteno sve što će uraditi. I, ako čovjek to ozbiljno shvati i u to čvrsto povjeruje, zbog čega ne bi progonio, ubijao, klao, palio i rušio? Ako je, opet, sve to što čini blagoslovljeno, s Božijom dozvolom, koju je dumo isposlovao, onda bi bio grijeh ne izvršiti naredbu. Griješan je, onda, samo onaj koji sve to odbija činiti. Jer, ako odbija, onda on nešto sumnja, ne vjeruje. A u šta sumnja i šta ne vjeruje? Sumnja i ne vjeruje u moć Crkve, u njenu vezu s Bogom, u dozvolu, koju je isposlovala da se može činiti što se čini. I, šta je, onda, on? Heretik, bezbožnik, protivnik! A ko je to breme ustanju podnijeti, i ko se to smije usuditi da postupi suprotno od onoga kako je Crkva odredila? Malo ko! Takvi su bili prava rijetkost, i to treba razumjeti. Malo ko je bio spreman da strši.

Valjalo je suočiti se s kaznom. Ne Crkve, nego kolektiva, koji će to uraditi bez milosti, a iz ljubomore prema svakom čija snaga nadilazi snagu kolektiva.

Kasnije, u logoru ću susresti poznanika bojovnika, u čijim sam očima ugledao suze. Vidio sam ih, i preda mnom ih nije sakrivao. Plakao je poput malog djeteta, pravdajući se kako ne može ništa učiniti za mene. Nikad nisam vidio nekoga da tako plače.

Pustio je da mu suze isteku, da žlijezde izluče i posljednju kap. Jer, šta bi se dogodilo da ga neko iz čopora, u kome se nalazio, ugleda takvog? Šta bi s njim bilo kad bi se uvjerali da pušta suze zbog balije?!

Zato ja njih i razumijem. I ne samo njih, nego i logore, i klanja, i ubijanja, i silovanja... Oni su taoci vlastitih tajni, koje povjeravaju i na čuvanje predaju drugom, zbog čega taj drugi, zahvaljujući tom vlasništvu, vlada ne samo njihovim tijelima nego i cijelim životom. Oni su zarobljenici onih koji o njima znaju sve što o čovjeku treba znati. Oni, poput Udbe, posjeduju svačiji dosje. Razlika je samo u tome što su

dosjei u njihovim rukama iscrpniji i sadržajnije od Udbinih.

Zamisli da ubiješ čovjeka i niko te živ ne vidi, i tebi najednom šuhne da to nekom kažeš, u povjerenju. E, smiješ li se, onda, s tim, ko zna tu tvoju strašnu tajnu, koja ti svakog trenutka može doći glave, i sporečkati, a kamoli posvađati ili, ne daj Bože, potući? S njim ti je biti ufino ako hoćeš da tvoja tajna ostane tajnom. Zbog toga ljudima koji nisu zavirili u logiku takvog duhovnog postojanja, ne može ni biti jasno kako neko dok je u grupi može činiti takva nedjela, a na osami roniti suze. Način njihovog postojanja pravi od njih plemenite individue i kolektivne monstrume. To je realnost, i to će tako biti dok god je velikog čuvara njihovih tajni.

Logorsko iskustvo i njegov plač, pomogli su mi da shvatim Salkine riječi:

"Ne znam ja petericu ljudi od Latina sa ovih terena da bih mog'o reći kako nisu ljudi, ali sastavi ih zajedno, nema čojeka za iladža!

XX

Do unazad dvadesetak godina Gorica je bila najveselije naselje u okolini. Niko nije rahatniji od čergaša. Čak i kad bi zagužvali. Njihovi ratovi najbrže se završavaju. Sat-dva tučnjave i divlje svađe, dok ne dođe ceribaša i - opet pjesma, kao da ništa nije ni bilo. Ne sastanče njihove glavešine i ne dogovaraju se godinama. Čas posla i zaraćene strane se pomire, porušene čerge se nauzgor postave, nađe se nešto za pojesti i popiti i sve se okrene na veselje. Blago njima.

Cigana više nema ni na Bešinovcu, kod Maslina, gdje su se preselili s Gorice. Kažu da oni očute rat i, pošto se biju samo sat-dva, obično odlaze, dok ne završimo mi koji smo navikli da se bijemo bar pet godina. Počnu li oni bježati, znaj da se primiče belaj. Čim se oni počnu vraćati, ratu je kraj.

Na mjestu na kome su nekad stajale čerge, brzo je niklo veliko naselje koje se spojilo s čaršijom.

Serbež se tih dana, bez najmanje bojazni da bi neko nepoželjan mogao pokucati na vrata, moglo spavati u svakoj kući. Po noći, dakako. Bojovnici, koji bi viteštvo prosipali po danu, plašeci uglavnom žene i djecu, s prvim sumrakom napuštali bi naselja i povlačili se tamo gdje su se osjećali sigurnije. Naša nesreća sastojala se samo u tome što nismo znali iskoristiti taj njihov strah. Možda zato što je naš strah bio veći? Nije! Nama nije nedostajalo hrabrosti. Nama je nedostajala odlučnost.

U zoru, prije nego što će se sunce pomoliti iza Hrguda, nas dvojica bismo već bili na starom mjestu. Prvih dana nismo izlazili iz šume. Čak ni do vrela. Bilo je sigurnije ponijeti bidon vode.

Probudilo nas je lupanje po vratima oko dva sata poslije ponoći.

Bilo je to, čini mi se, devetog jula.

"Ko je?", pitao je Adilov rođak, kod koga smo se krili.

"Eso... Otvori, Hamide", ču se s druge strane vrata.

"Koji Eso?", opet se začu Hamidov glas. Htio je utvrditi ko je to u gluho doba ispred njegovih kućnih vrata.

"Bajrin Eso! Jesi li pomatušio ili ogluh'o? Otvaraj! Nisam doš'o da budim mahalalu nego tebe!"

"O'klen ti u ova doba, kumim te Bogom? Ulazi!", već mirnijim glasom reče Hamid, otvarajući vrata mladiću, koji se nekoliko puta osvrnu, razgleda uokolo i uđe.

"Nisi me, valjda, očekivao u podne?", reče mu Eso, prisloni pušku uza zid do vrata i sjede.

Hamid zamrači prozore, užeže svjetlo, pa se namjesti na stolicu pokraj njega, zagledajući ga kao da još nije siguran koga je unutra pustio.

Pažljivo smo slušali svaku riječ koju je izgovarao iznenađni posjetilac. Nakon svake rečenice osjećali smo neprirodno narastanje zadovoljstva.

Pričao je da se priprema velika akcija oslobađanja Dubrava i Stoca, pa su njega zadužili da sa ovog terena dovede sve one koji se kriju, a raspoloženi su za borbu.

Adil i ja smo se samo zgledali. Namjere su nam se očigledno podudarale. Pridružiti ćemo se ljudima koji se kane boriti. Na to smo i čekali.

Hamidov gost je bio iznenađen kad smo obojica upali u prostoriju. Iznenađenje nije potrajalo, jer smo se dobro poznavali. "Merhaba, Eso!", pozdravismo.

"Merhaba!", uzvрати.

"Nas dvojica smo spremni. Ovako se više ne može", reče Adil.

Klimanjem glave potvrđivao sam da se moja razmišljanja ne razlikuju od njegovih.

"Kad se kreće?"

"Sutra uvečer bismo trebali krenuti. Ja moram dalje. Budite kod Harbine kuće oko jedanaest sati noći. Znate li gdje je to?"

"Ja znam", rekoh. "Samo pazi da povedeš one kojima možeš vjerovati. Svašta nam se događa, da ti ne pojašnjavam, ali ima još podosta onih koji su spremni da im dohabere. Nemoj da nas, zbog nečije nesmotrenosti sutra, opkole ustaše."

"O tome posebno vodimo računa", spremno odgovori Eso, dajući poseban značaj izgovorenim riječima, koje su nam trebale uliti dodatnu sigurnost. Htio nam je staviti do znanja da ne strahujemo od iznenađenja.

Izlazeći, zastade na trenutak. Okrenu se prema nama:

"Imate li oružje?"

"Imamo!", odgovorismo uglas.

"Uredu! Vidimo se sutra uvečer, ako Bog da."

Dogovoreno mjesto već je odavno pusto. Harbo, koji je živio u kućici podosta udaljenoj od Poprati, pokraj kanjona Radimlje, još je iza onog rata odselio u Banat. Sa komšijama nije bio u posebno dobrim odnosima.

Neki Perić, kojeg su, ko će znati zbog čega, zvali Selim, iako su Perići katolici, na lukav način mu je potamnio sve kokoši koje je imao.

Perić je bio jedini u selu koji je u taj vakat znao čitati i pisati, pa je to obilato koristio. Kad je takva usluga zatrebala Harbi, jer je morao napisati nekakvu žalbu, Perić mu je rekao da u pećinu koja se nalazila u brdu iznad njegove kuće, donese pečenu kokoš i pića.

Harbo zakolje kokoš, ispeče, zgrabi pletaru vina i pravo u pećinu.

Kad je završio, Perić mu predade papir. Da, kao, i on pogleda je li to čemu, iako Harbo nije znao nijednog slova. I, onda kad je Harbo, pun hvale, zadovoljan u svom neznanju, iznio pohvale njegovoj rukotvorini, ističući da takvu žalbu ne bi mogao napisati ni najbolji pisar u srezu, Perić mu je, najednom, hvatajući se za glavu, rekao da je na jednom mjestu napravio grešku i da će žalbu ponovo morati da piše. Kao, takva na sudu neće biti uvažena.

Sutradan je opet valjalo u pećinu. Harbino se znalo: valjalo je opet velikom seoskom pisaru donijeti pečenu kokoš i vino...

Trajalo je, to sa greškama, dok kokoši nisu prestale hodati po Harbinjoj avliji, a slavine presušile u njegovom podrumu.

Mene te noći nisu mučile Harbine kokoši. Nisam bio bihuzur ni zbog predstojeće bitke. Razmišljao sam o staroj, odavno napuštenoj kući, gdje smo se naredne noći trebali naći. Ne toliko o samoj kući, koliko o jednom događaju koji se tu zbio. Nikada to, dok sam živ, neću zaboraviti... Ali, zbilo se. Iz kože se nije moglo. Zanjela me Milenina bedra... Prisjećao sam se kako mi je, sjedeći toga dana pokraj nje, neki kovitlac zatalasao cijelim tijelom, dok nije zahvatio i samu glavu. I nju je čudan drhat obuzimao dok se pribijala uz mene... Ljubav je trajala sve dok me, jednoga dana, nije zasreo Milenin otac i zaprijetio mi. Njegove riječi su mi se duboko urezale u pamćenje:

"Primakneš li joj se više, zaklat ću te, majku ti balijsku jebem!"

XXI

U šumi se okupio veliki broj mladića koji su izbjegli hapšenje. Susreo sam dosta poznanika za koje sam mislio da su već odavno u logorima. Poznavao sam njihovu hrabrost i odlučnost. Na dobar broj njih moglo se računati. Ali, bilo je podosta i onih koji bi mogli razbiti svaku akciju, upropastiti svaku zamisao. Posebno mi je smetalo to da će se mnogi priključiti kad borba otpočne. Oni će čekati blizu vlastitih kuća ili tamo gdje su se skrivali, pa će udariti kad mi krenemo. Znao sam da neće biti velike fajde od tih što će čekati. Ali, sam šutio. Nisam htio kvariti atmosferu koja je ovdje vladala.

U uspjeh, mada sam po prirodi optimist, nisam bio uvjeren. Upravo zato što je bio znatno veći broj onih koji će čekati da otpočne. Nismo bili zajedno po ko zna koji put. S druge strane, i u samoj šumi, odakle će se, kad Komanda odluči, krenuti u okršaj, susretao sam ljude koji su se prvi put prihvatili puške. Podosta njih nikakvi oslobodilački porivi nisu doveli u šumu. Jok! Bolje i sigurnije im je bilo drežditi po "Merhametovim" magacinima. U šumu su pristigli jer su se bojali hapšenja. Ašićare se to moglo vidjeti. Puške im pristaju kao magaretu sedlo.

Kad sam među borcima ugledao Ekrema, još više sam posumnjao u uspjeh.

Ekrema sam poznavao još od studentskih dana. Po crtama lica, ali i kompletnom figurom i hodom, podsjećao je na Frankenštajna.

Sjedio je ispred nekolicine koji su ga pažljivo slušali:

"Za ovakvu akciju trebalo bi dvije hiljade i petsto vojnika. Najmanje. Da bismo mogli osloboditi Stolac i Dubrave. Nema ništa od ove akcije", govorio i iznosio podatke o snazi neprijatelja, količini

naoružanja kojim raspolaže, organizaciji, blizini jedinica Hrvatske vojske koje brzo mogu priskočiti upomoć...

Morao sam se umiješati:

"Nijedan od razloga koje si ti naveo, nije, niti će biti presudan za ishod borbe. Kome ti soliš pamet i koga ti zabeluhavaš?!"

Ekremovi slušalaoci okrenuli su se prema meni.

Ni on nije ostao ravnodušan, na moje primjedbe:

"Zbog čega se ti, Ramize, u svašto pelenišes? Nauka je ovo što ja govorim, a bar ti dobro znaš šta sam ja završio", kaza značajno.

"Znam. Odbranu i zaštitu. Samo, meni nije jasno kako tebi više ne ide uglavu da se na najveći broj knjiga koje si ti tamo proučavao, da izvine ko sluša, možeš popišati. Oprosti što ti ovako moram reći, ali ako ti, na osnovu dosadašnjih iskustava u ovom ratu u Bosni, nisi raščistio sa takvom vrstom literature, onda ti nikad ništa neće biti jasno."

"O čemu to govoriš?! Ne udaraj nam hladne obloge. Budi malo jasniji, da te ovi ljudi mogu razumjeti", uznemiri se Ekrem, pokušavajući ponovo na sebe skrenuti pažnju slušalaca.

Nije me zbunio:.

"Jesu li, Ekreme, na Sarajevo nasrnuli četnici?"

"Jesu, pa šta?", odgovori ne sluteći zbog čega ga to pitam.

"Jesu li na glavni grad krenuli s lovačkim puškama?"

"Ne mahnitaj!"

"Meni do mahnitluka nije, ali tebi, vidim, jest. Dvadeset hiljada do zuba naoružanih četnika, sa stotinama topova, tenkova, minobacača i čega sve još, da ne nabrajam, nagrnuli su na Sarajevo. Kako su branioci naoružani, i to svi znamo. Sa stanovišta tih tvojih knjiga, koje su ti ispile i to malo pameti, Sarajevo je davno trebalo pasti. I ne samo Sarajevo, nego cijela zemlja. Sreća je pa branioci ove zemlje nisu čitali te tvoje budalaštine. Da jesu, davno bi se predali."

Više nije odgovarao na moje primjedbe. Malo sam zastao pa nastavio:

"Evo, opet, ne čudim se što nisi razmišljao o odbrani Sarajeva. Sarajevo je sada daleko. Predaleko, na našu nesreću. Ali, evo ti Mostara, pedalj hoda. Pa, jesi li ti gluh? Koliko je samo od jutros granata, iz Međugorja i Slipčića, s Planinice, iz cijele Zapadne Hercegovine, ispaljeno na Mostar?! Na stotine! Pa da im bar naši vratiše ijednu, nijednu! A što? Nemaju. Naši nemaju. Ali, ustaše, opet, nikako da uđu i osvoje grad! I još ću ti nešto reći: gdje god ti i takvi k'o ti, koji vazda računate koliko granata imamo mi, a koliko neprijatelj, imaju li naše ili njihove konzerve više kalorija, ko ima više gaća za promjenu, odlučuju i vode glavnu riječ, tamo su povlačenja i porazi glavni vidovi oružanog otpora."

Nije izustio nijednu riječ. I drugi su šutili. Mora da sam bio ubjedljiv. Ali, nisam izdržao. Još nešto sam morao reći:

"Nemoj me pogrešno shvatiti. Nemoj misliti da sam ja uvjeren u uspjeh akcije. Ali sam uvjeren da neće biti presudni ti tehnički podaci i te cifre, sa kojima ti barataš."

"Pa, šta će biti presudno?", upita jedan iz grupe ljudi.

"Prvo, najvažnije je da ustaše ne saznaju za akciju. Ne budu li za nju saznali i bude li malo gledalaca, uspjeh ćemo sigurno. U suprotnom, helać smo."

"Kakvih gledalaca?", ponovo se javi onaj.

"Onih koji će na borbu čekati blizu svojih kuća", ironično sam naglasio i nastavio: "Oni me najviše zabrinjavaju. Zato i jesmo gdje jesmo. Onaj će braniti kuću, onaj njivu, onaj pojat... Ko će braniti zemlju? Trebali su svi doći ovdje, pa da zajedno krenemo. Da su i oni ovdje, i mi bismo imali veći moral. A znate li zbog čega nisu? Onome je rekla žena da ne ide, onome majka, onome babo, onoga je saletila strina... Tako će im sutra, kad mi, ako Bog da krenemo, isti ti reći: pusti njih nek pucaju, ti se skloni i... Akciju može upropastiti to, izdaja ili nešto treće, što ja ne znam. A to koliko ko ima granata, to su

prdimahovi."

Imao sam dovoljno vremena za razmišljanje čekajući na dan kad će valjati krenuti u borbu. Ali, misli su mi izmicale i bježale na razne strane. Rasipale su se poput stada čije su čuvanje preuzeli vukovi, poput kapljica velikog vodopada, izmičući vodenoj kolotečini. Hvatala me nervoza. Kurlala bi po stomaku. Odatle bi se, poput vulkana, ustremila naviše, preprečujući se u grlu, dok se ne bi popela do mozga. Nisam osjećao strah za sebe. Bio je to strah od mogućih posljedica. Zapravo, bojao sam se neuspjeha. Našeg, a ne mog. Ali, opet, ko bi išta poduzimao kad ne bi razmišljao o posljedicama? Želio sam samo da se to, kad već mora, što prije dogodi.

XXII

Do smrti će im ostati u sjećanju taj 13. juli 1993. godine. Ne samo što toga dana, ali i narednih nekoliko, nije bilo splaćina, koje su nazivali ručkom, ili vode, koja im je, zbog nesnosne vrućine, najviše nedostajala.

U samu zoru, iz pravca Dubrava, pričao mi je poslije Haso, počele su odjekivati eksplozije. Mukle detonacije jasno su dopirale do njihovih ušiju. Ljudi su se počeli zgledati.

Samo desetak minuta proteklo je od prvih detonacija, a u hangaru su svi bili budni. Mada daleko od mjesta događanja, svima je bilo jasno o čemu se radi. Psovke koje su do njih dopirale, samo su potvrđivale da je baš o tome riječ. Znali su da je došlo do sukoba, da se u Dubravama puca. Izbjegavalo se, izbjegavalo i, na kraju, moralo se zapucati. Svakome je tada bilo jasno da je trebalo i ranije.

Većina lica, ma koliko se - iz stotinu razloga - trudili da prikriju promjenu, dobijala je drukčiju boju. Zadovoljstvo se teško moglo sakriti.

Trajalo je satima, a onda je utihnulo. Samrtničko bljedilo ponovo je potralo ono malo rumenila čuvanog za neki lijepi trenutak.

Na vratima velikog hangara, površine kojih dvije stotine kvadrata, u kome je nagurano toliko ljudi da je spavanje u sjedećem položaju bilo jedini mogući način odmora, oko četiri sata poslijepodne, pojavilo se desetak mračnih kreatura.

Za samo nekoliko trenutaka ovaj užasni prostor pretvorio se u pravi pakao. Debeli kablovi i držalice od motika, sa kojima su upali, spuštali su se po ljudskim tijelima. Hangarom su odjekivali krikovi i zapomaganja. Krv je pljuštala na sve strane. Poput razjarenih zvijeri,

nekoliko bojovnika i zatvorskih čuvara nemilice su udarali po zatvorenicima. Svoj krvavi pir završili su tek kad njihove ruke više nisu mogle zamahivati.

"Od čega su, majku im balijsku?!", derali su se zatvarajući teška hangarska vrata.

Ni deset minuta nije moglo proći, a kroz ta vrata, iznad njihovih glava, fijukali su meci. Neko se, desetak metara udaljen od vrata hangara, zabavljao sijačem smrti. Na sreću zarobljenika, niko nije bio pogođen, mada je među njima bilo mnogo onih koji su priželjkivali puščano tane - da im prekrati muke i strahote sa kojima su se ovdje svakodnevno suočavali.

Izostale su i splačine umjesto ručka. Nakon svega, ni očekivali nisu da bi ih neko mogao ponuditi jelom.

Kad je većina zatvorenika pomislila da ih, bar toga dana, više niko neće uznemiravati, pojavu dvojice na vratima, čije prisustvo im je pod kožu unosilo najviše straha, većina zatvorenika protumači kao otvaranje vrata samog pakla.

Ispostavilo se da je njihovo razmišljanje bilo tačno.

Prvo je otpočelo predavanje:

"Šta ste mislili, majku vam balijsku?! Da ćete uspjeti, je li? To je vaša zahvalnost za sve što smo za vas učinili?! Branili vas, hranili, a vi, onda, na nas! Mislite li vi da smo mi, Hrvati, toliko naivni ili blentavi?! Prošla su ta vremena... Vi ili vaši, svejedno. A i među vama je dosta onih koji bi se pridružili onima što nas jutros napadoše! Je li tako?!"

Svi su šutili.

"Je li tako? Čujete li vi šta vas pitam?!"

Opet je, u hangaru, odjekivala samo šutnja.

"Trebinjac, naprijed!", pozvaše logoraša.

"Pokaži mi sve one koji su jutros bili raspoloženi! A vi, na koga god upre prstom, da se odmah odvojite! Je li vam jasno?!"

Odgovora nije bilo, ali je mladić zadužen za izbor započeo posao. Njegov zlokobni pogled prebiraio je po prestrašenim licima.

Bio je to njihov prvi susret sa čovjekom od čije pojave će svakodnevno strahovati do izlaska iz tog pakla.

Ubrzo je bila odvojena grupa od desetak ljudi. Da ih nisu dobro poznavali, niko po njihovom povratku, bolje reći dovlačenju u hangar, ne bi znao da li su to oni ljudi koje su maloprije odveli. Tako su izgledali. Do te mjere pretučeni da bi ih i rođene majke teško prepoznale.

Valjalo je izdržati narednih nekoliko dana.

"Ni umrijeti, ni preboljeti...", pričao mi je Haso, koji je dobro zapamtio ulazak polupijanih bojovnika u samu zoru narednog dana. Zlokobne oči Trebinjca uvrstile su ga u grupu koja će se suočiti sa mukama kakve se nikom ne bi poželjele.

"Izveli su nas iz hangara", priča mi, "i naredili da stanemo u stroj. Ispred stroja je, sa velikom drškom od motike ili krasne, hodao bojovnik, mjereći nas pogledom punim mržnje.

"Ko je od vas jutros ubio mog brata?", pitao je, mada niko od ljudi iz stroja nije mogao učiniti tako što, jer su već podugo bili u logoru.

Kako nije dobio odgovor na besmisleno pitanje, bojovnik je, zastajući ispred jednog od mladića, postavio nešto konkretnije pitanje:

"U kojoj si ti vojsci bio?"

"U Armiji", odgovorio je mladić tiho.

"Glasnije!", začula se naredba.

"U Armiji", ponovio je mladić nešto jačim, podrhtavajućim glasom.

"Dakle, ti si taj koji je ubio moga brata! Majku ti balijsku jebem!", proderao se bojovnik podižući držalicu, i, zamahujući iz sve snage, sručio je na mladićeva leđa.

S krvavom drškom u ruci, čizmom oslonjen na tijelo nesretnika, koji je ležao, samo damarima potvrđujući vlastito prisustvo na ovom svijetu, uperio je prst u drugog logoraša.

"I ti si u balijskoj vojsci bio, je li?!"

"Ja sam bio u HVO-u", odgovorio je četrdesetogodišnjak.

"A, tako, znači?! Izdajnik vlastitog naroda! Kad si mogao izdati svoje, šta bi tek radio mom narodu?! Priđi, majku ti balijsku jebem!", zapovijedio je oštro. Ubrzo je, nepomičan, slomljenih rebara, ležao pokraj mladića isprebijanog prije nekoliko trenutaka."

Hasu nije pitao u kojoj je vojsci bio. Ali, brižljivo otesano drvo nije zaobišlo njegova leđa.

"Najgore je", pričao mi je kasnije, "prošao pripadnik Civilne zaštite."

Monstrum koji ih je tog dana nemilice isprebijao, pojasnio je kako taj zaslužuje najvišu kaznu, jer je, za svoje godine, morao biti na frontu, a ne da cijepa drva i dijeli pomoć.

Tako je tih dana bilo u logoru.

U Dubravama je tog jutra, kad se borba otvorila, sve izgledalo drukčije. Kad je zapucalo, iznenađene ustaše su se u panici počeli povlačiti. Čak je i mene obuzeo optimizam, mada, u dubini duše, nisam vjerovao u uspjeh akcije. Imao sam neke svoje razloge i objašnjenja. Ali, panika u ustaškim redovima podgrijavała je moj optimizam. I ne samo panika, nego i bježanija.

Oko podne se situacija počela mijenjati. Zašto? To će mi biti jasno tek kasnije. Ili ću samo misliti da mi je jasno... Ali, ako ćemo

pravo, ni danas-danile nisam sve razabrao da bih mogao reći: bilo je tako i tako, i nikako drukčije. Svima će poslije biti jasnije, ali se ta jasnoća razlikovala od čovjeka do čovjeka, i to toliko da se tek tada počne shvatati da ništa toliko nije jasno, niti može biti. A nije bilo ni vremena za analize.

Više od stotinu razočaranih boraca našlo se te noći u lokavskoj šumi. I sve do jednog su, gledajući kako oko Domanovića gori, mučila ista pitanja. Šta da čine, bila je dilema koja se vrzmala i podjednako opterećivala svaku glavu, svaku pojedinačnu svijest. Šta sad uraditi, kad je sve propalo? Valjalo je donijeti odluku. Najviše nas je bilo za to da se krene u pravcu Blagaja. Dok je to još moguće.

Oko ponoći je počeo puhati hladan vjetar. Neuobičajen u našem kraju za ovo doba godine.

U šumi iznad Lokava prošli smo pokraj zbijega. Čuo se plač djece i žena. Oni su se iz okolnih sela, u velikom strahu, povukli u šumu... Niti smo mogli niti smjeli povesti ih. Bilo bi isuviše rizično. Ko bi se tuđu djecu usudio povesti u neizvjesnost? Šta da stradaju tvojim svetom? Valjalo se provući između neprijateljskih redova. A, opet, kome ih ostaviti? Krvnicima! Izbora nije bilo. Sve da ih nekako i izvučemo, šta sa onima koje ne bismo mogli povesti? Takvih je na hiljade.

XXIII

U velikoj koloni, u zoru 15. jula, spustili smo se niz obronke Graba i zaputili u pravcu Malog polja. Spuštajući se prema vrelu Bunice, gdje su trebali biti položaji armijske jedinice iz Blagaja, vidjeli smo da je počeo napad. Ovoga puta ustaški. I to u svim pravcima. Mostar, ali i naselja ispred njega, nisu se mogla ni nazrijeti od dima. Ustaški topovi tukli su po svim položajima.

Na naše čuđenje, u bunkerima oko vrela Bunice nismo zatekli nikog. Nijednog jedinog vojnika! Svi su se već povukli u Blagaj. Pobjegli! Ali, niti je vrijedilo niti se imalo kad razmišljati o toj surovoj, najistinitijoj istini, sa kojom se suočilo više od stotinu boraca. Valjalo je prihvatiti borbu. Ustaše su se već isuviše blizu primakli. Bili smo izloženi snajperskoj vatri sa njihovih položaja. Morali smo potražiti zaklone i uzvratiti. Druge nije bilo.

Granate su preoravale polje...

Ustaški napad je zaustavljen najviše zahvaljujući Kerimovoj prisebnosti. Mirnoćom je svima ulijevao sigurnost.

Još je valjalo uvjeriti i pripadnike armijske jedinice koji su nam udarali s leđa da zaustave suludu pucnjavu, misleći od nas da smo ustaše. Srećom, nakon izvjesnog vremena, Blagajci i pripadnici jedinice sastavljene od naših ljudi, primijetili su da pucaju u pogrešnom pravcu.

"Ide li, Adil?", bilo je pitanje s kojim sam u Blagaju te večeri, nakon borbe, dočekivao svakog pridošlog borca. Niko mi ništa nije znao reći. Ili nije htio...

S Adilom sam se rastao prije tri dana, onda kad je počela, borba.

Bili smo u različitim grupama.

Upornost se isplatila. Golobradi mladić, koji nije mogao imati ni sedamnaest godina, u čiju sam se hrabrost uvjerio toga dana, prilikom borbi u Malom polju, priđe mi sutradan:

"Adil je, dragi moj prijatelju, ostao u Dubravama. Ranjen je."

"Šta reče? Ranjen!? Kako? Gdje? Je li opasno?", obasuo sam ga pitanjima.

"Ranjen je u nogu. Lakše. Prostrijelna rana. Ništa opasno. Ali, nije mogao poći, niti nam je dozvoljavao da ga ponesemo. Kazao nam je da idemo i spašavamo glave, a on da će se snaći... Bio sam prisutan kad je to rekao."

"A vi? Zar ga niste mogli ubijediti? Kako ste ga mogli ostaviti?"

"S njim se ne može ubjeđivati. Ja još nisam sreo čovjeka sličnog tabijata... Kad smo ga nasilu htjeli povesti, odnosno ponijeti, repetirao je pušku i rekao nam da uradimo onako kako nam je već rekao, ili će biti belaja. Niko mu nije smio prići... Ostao je u šumi, tamo odakle smo onog jutra i krenuli. 'Ja ', kaže nam, 'imam logu, niko me ne može naći, čim se oporavim, eto me!'"

Iako premoren više nego ikad, te noći nisam mogao zaspati do pred samu zoru... Analizirao sam posljednje dane, propali pokušaj da oslobodimo Dubrave, Stolac koliko smo mislili započetak... Bilo je previše pitanja na koja nisam mogao naći posiguran odgovor da bih mogao izvući ispravne zaključke.

Zašto nisu pucali svi koji su tog jutra pošli u borbu? Kako to da veza nije radila u vrijeme borbe, a proradila nakon povlačenja? Istina, ta spravica je proradila, ali u rukama drugog čovjeka! Ili onaj prvi s njom nije znao rukovati ili je dobio takvo naređenje? Prije će biti da je dobio takvu naredbu. Ali, od koga?, pitao sam se, mada mi se takav zaključak nije nimalo dopadao, niti sam u to htio povjerovati. Jer, onda je i cilj akcije bio da ona propadne! S tim dolazi zapitanost kako je to moguće, što je, opet, teretli pitanje.

Slušat ću kasnije svakojake priče. Jedni su tvrdili da je sve

poduzeto kako bi akcija propala kako bi se ojačale jedinice na mostarskom ratištu. Drugi su bili mišljenja da je sve dogovoreno, ali trebalo je zapucati da sve izgleda uvjerljivije.

I vjerovao sam i nisam u takve priče. I danas u njih i vjerujem i ne vjerujem, kako kad. Koliko god su bile uvjerljive, toliko su i neuvjerljive. Koliko god su logične, isto toliko su i nelogične. Mnogo toga je upućivalo na smrad dogovora, ali je teško povjerovati u sve to. Istina je i u tome da su svi koji su sa svoga pomjereni, imali neodoljivu potrebu svoju gorku sudbinu objasniti time da ih je neko izdao ili prodao. Lakše im je bilo takvo objašnjenje prihvatiti nego priznati da su bili kukavice, da se nisu branili, da su kalkulirali.

Ja koliko znam, niko nam nije branio da se branimo.

Kasnije ćemo o svemu raspravljati nadugo i naširoko. Vodile su se žestoke rasprave, ali je svaka pojedinačna misao, također, za sebe tražila odgovor. Svako ponaosob imao je verziju prihvatljivu vlastitoj pameti i neprihvatljivu tuđoj, koja je, opet, imala svoj razlog i rezon. Jedino je Vahid bio neozbiljan kad bi se razgovaralo na tu temu. Govorio bi kako mu odgovara podjela. Biva, samo da još oslobodimo Dubrave i Stolac, i dosta! U tom bi slučaju, kako veli, postali bismo krajišnici, a u krajinama je život najugodniji! "Žene", kaže nam, "preuzimaju sve poslove, a muškarci čuvaju stražu. One kopaju, oru, tegle, kuhaju, peru, dok muškarci leže, premještaju se iz hlada u hlad i, s puškom u ruci, osmatraju okolinu, da se ko nepozvan ili s kakvim zlim namjerama, ne daj Bože, ne privuče i pomuti im životni rahatluk".

Ko zna dokle bi trajao razgovor o propaloj akciji, da mene nisu nadvladale misli o Adilu i njegovoj sudbini, okupirajući polahko, poput najopreznijeg diverzanata, svaku moždanu poru. I dušu. U duši su smještena sva naša znanja, a ne u mozgu! U tome se upotpunosti slažem s Dervom. Nema u svijetu te pameti i autoriteta koji bi me u tome mogao razuvjeriti.

Dervo, Mostarac, jedan je od najumnijih ljudi koje sam imao prilike upoznati. To je čovjek koji je duboko zašao u duhovne sfere. Živio je pomalo osamljenički u jednoj mostarskoj mahali, zatrpan gomilom knjiga.

Posebno su me zadržavala njegova racionalna objašnjenja mnogih tajni, koje su po svojoj prirodi bile više metafizičke nego racionalne prirode. Bio je, da tako kažem, konkretan. Nije palamudio kao drugi kad bi se razgovaralo o teškim temama.

"Ne tvrdi to samo čuveni egipatski ljekar, čiju si ti knjigu čitao", prisjećao sam se njegovih riječi. "Da su znanja smještena u duši, a ne u mozgu, to znaju svi veliki ljekari. Njima je to jasno. Ali, eto, bolje je ljude držati u zabludi! Ko će, sad, tolike knjige ispravljati?! Vidiš i sam", govorio bi mi Dervo, "dokle je napredovala hirurgija. Danas normalno presađuju srce, bubrege i druge vitalne organe. A zašto ne presađuju mozak? Zar ne bi bilo pametno uzeti mozak nekog umnog čovjeka, koji je umro ili stradao u kakvoj nesreći, kao što se uzimaju srce, bubrezi ili neki drugi organ, i presađiti ga u glavu kakve parali hablećine i dobiti gotovog mislioca, čovjeka ispunjenog znanjima i mudrošću?! Jasno ti je valjda da bi to mogla uraditi današnja hirurgija. U to nema sumnje. A što ne rade? Zato što bi se, nakon presađivanja, pokazalo da je hablećina ostao hablećina, bez obzira čiji bi mu mozak stavili u lobanju! Ništa on više ni manje ne bi znao nego što je znao ranije, a onda bi pale u vodu sve dosadašnje teorije, po kojima su u mozgu, kao u kakvom magacinu, smještena znanja. Pokazalo bi se tačnim da znanja nisu smještena u mozgu, nego u duši."

Razmišljajući o njegovim tumačenjima, savladao me san.

XXIV

Buna je najhladnija rijeka na svijetu. Možda i nije, ali dok se ne okupam u nekoj hladnijoj i dok me tako, nakon izlaska iz druge vode, ne zaboli glava, ostat ću pri tom zaključku. Mislilo sam da će mi čeone kosti popucati. A i hak mi je. Nije svaka rijeka na svijetu Bregava, pa da se serbes pokvasiš, ne strahujući ni za glavu ni za leđa.

Brzo sam se osušio. Za to mi je, u ovo julsko vrijeme, trebalo samo nekoliko minuta.

Uputio sam se prema tekiji, gdje sam, zajedno sa ostalim borcima, planirao zanočiti.

Čim sam se popeo uz stepenice, ušao sam u prvu prostoriju sa desne strane. Tu su dva mezara. Proučio sam fatihu.

Još ima ljudi koji su uvjereni da je Blagaj spašen najviše zahvaljujući dvojici koji leže u tim kaburima...

U jednoj od odaja u kojima su nekad vođeni naučni i filozofski razgovori, ugledao sam nekolicinu vojnika zanijetih partijom karata. Ispast ću glup, staromodan i zaostao ako ih upozorim i kažem da to nije primjereno ambijentu u kome se nalaze. Nije isključeno da bi se s njima morao objašnjavati i na drugi način. A ni to nije primjereno ovom ambijentu. Zato ništa nisam rekao, ali sam i izašao iz tekije.

Prespavao sam kod prijatelja. Odavno nisam spavao na krevetu, mada tu noć gotovo i da nisam zaspao. Htio sam se osloboditi nedoumice zvane Adil. Ali, kako?

Kad se čovjek ne može odlučiti, kažu da je najbolje klanjati istiharu. Tako sam i učinio. Dugo sam, nakon namaza, ostao ućeci.

Nije mi bilo jasno šta da radim nakon kratkog sna. Adila sam

sanjao.

"Okani se, Ramize, ćorava posla", govorio mi je u snu, sjedeći pokraj izvora gdje smo se jedno vrijeme zajedno sakrivali. Samo sam se toga sjećao kad sam se probudio.

Nije mi bilo jasno kakvu mi je poruku poslao Adil.

Treba li slijediti poruku iz sna ili postupiti suprotno? Ni sa tim nisam bio načisto. A ko da mi ovdje rastumači san?

Odlučio sam, s Božijom pomoći, krenuti iste večeri. Odobrenje nisam morao tražiti, s obzirom da se u jedinicu još nisam javio.

Adil je sjedio u šumarku pokraj vrela i dovršavao jelo. Automatska puška mu je bila nadohvat ruke, sa njegove desne strane, prislonjena uza stablo. Posmatrao sam ga neko vrijeme, zadovoljan što sam ga uspio pronaći, dok Adilova ruka, iznenada, ne pođe prema pušci. Očito, obuzeo ga je isti osjećaj koji sam i ja imao kad se on nalazio iza mojih leđa. Zato sam ga odmah upozorio:

"Ne misliš valjda potezati oružje na prijatelja?!"

Adil prepozna glas i odmah se okrenu. Lice mu, međutim, nije odavalo zadovoljstvo koje sam očekivao.

"Odkud ti? Jesam li ti reko da ne dolaz...", počeo prijekornim glasom i zastade usred rečenice.

"Kad si mi to mogao reći?", upitao sam stiskajući mu ruku.

"Šalim se. Ta, znaš... Iskrenije da ti kažem, sanjao sam noćas kako ti govorim da se slučajno ne usudiš doći, pa se sad sjetih, kako te ugledah..."

Njegove riječi su me ukočile.

"Šta ti je prijatelju? Šta ti bi najednom?"

"Jesi li ti meni, u snu, noćas rekao da se okanim ćorava posla?"

"Baš tako", kratko odgovori.

"E, vidiš, čuo sam te kad si to govorio!"

"Ma, nemoj... A gdje si bio kad sam ti ja tu poruku upućivao?"

"U Blagaju."

"Nemoj to još pred kim reći, Ramize! Mogli bi se još i naučnici zainteresirati za tvoje uši... Ma, koga ti tentaš? Misliš li ti da sam ja skren'o? Jes' da sam u šumi..."

"Nije vrijeme od toga. Pričat ću ti kasnije. Nego, reci ti meni kako ti je noga?"

"Rana se zamirila, ali zateže. Otežava mi kretanje."

"I, šta sad?", izustio sam ne znajući šta mi je činiti. "Ništa. Ti, put pod noge i nazad, a ja ću doći čim budem spreman."

"Ne dolazi u obzir. Zajedno ćemo."

Znao je da se sa mnom ne vrijedi ubjeđivati. Znao je po sebi. I sam je bio takav. Tabijasus, na šta navre, nema druge nego tako.

Pomogao sam mu da se prebaci preko obližnjeg zida. Ponovo smo bili na starom mjestu. U šumarku pokraj vrela. Na sigurnom mjestu.

Stariji kažu: Veliko je čudo kad guzica zamiga.

Oprezno smo se, toga dana, spustili do Trkljinog vinograda. Mada zarastao u travu i odavno bez njege na koju je loza bila navikla, grožde je u ovom vinogradu bilo tako ukusno da nam se sladež lijepila između prstiju. Birajući najljepše grozdove, prisjećao sam se priče školskog kolege o nestašlucima njegovog komšije Milana.

Čuvajući krave u brdu iznad Trkljinog vinograda, Milan bi samo čekao da sunce dođe do sredine neba. Stari Trklja je ispod vinograda imao i dobar bostan. Čim bi starac, koji bi uvdje provodio dane zalijevajući znojem svaki čokot, zanijetio da klanja podne, Milan bi se prikrao, ubrao najveću karpuzu i tu bi je, koji metar ispred starca, da ga on lijepo može vidjeti, počeo jesti izazivajući ga. Znao je da starac neće

prekinuti uamaz. I, prije nego što će Trklja predati selam, Milan bi se ustremio uz brdo.

Danas je sve drukčije. Vinograd je zarastao u travu, Trklja je odavno otišao na onaj svijet, a Milan je otišao u četnike.

San me savladao ubrzo po povratku iz vinograda.

Sunce je dobro oborilo ka zapadu kad sam osjetio da me drmusa Adilova ruka:

"Ramize, Ramize! Pogledaj!", pokazivao je prstom u pravcu vrela.

Protrljao sam oči i popeo se na zid. Veliki kraošac, kakvog nisam vidio, preko kamenih ploča se valjao u pravcu vrela. Posigurno je bio žedan. Posmatrao sam ga neko vrijeme, a onda sam se okrenuo prestrašenom Adilu:

"Ovome će brzo narasti krila! Nemaš razloga za strah. To je bezopasna zmija, mada mi nije drago što je vidim. Prošli put sam kraošca vidio u vrijeme hapšenja naših... Koga li će sad hapsiti?!"

Stariji ljudi su oduvijek govorili da ne valja počinjati bilo kakav razgovor o zmijama, jer takve priče nemaju kraja.

Sve do akšama smo, zaboravljajući surovu stvarnost, razgovarali o zmijama.

XXV

U vrijeme akšama narednih dana do naših ušiju sve češće su, iz pravca čaršije, dopirale jake eksplozije. Bilo nam je jasno, da ustaše miniraju. Samo, šta? Mogli smo samo naslućivati.

Naredne noći smo se, praveći veliki krug oko prigradskih naselja Gorice i Zagrađa, preko Poplata, dovukli do Starog grada, tvrđave koja se uzdiže iznad čaršije. Stigli smo isuviše kasno da bismo mogli tačno procijeniti šta je sve te večeri izgorjelo. Plamenovi su na nekoliko mjesta u gradu lizali posljednje drvene ostatke kuća. Jutro će nam, ionako, sve, kao na dlanu, otkriti.

Koliko li samo tajni čuvaju zidine Starog grada, tvrđave, iznad stolačke čaršije? O tome sam razmišljao gledajući u noć.

Brdo na kome se uzdiže stara tvrđava, koju su sagradili Turci, a, shodno svojim potrebama, doradili Austrijanci, već odavno je opkoljeno gradom. Samo se iz pravca Njivica može doći do tvrđave, a da se ne prođe kroz grad. Je li zbog toga ili nečeg drugog, ko će znati, Milan Grčević, koji je iza onog rata vedrio i oblačio u ovoj čaršiji, došao na ideju da ovo brdo i tvrđavu s njim makne odavde kako bi se grad mogao normalno širiti!

Zamisli pameti, da brdo prenesu!

Sve je bilo pripremljeno za veliku radnu akciju. Sreća je da je u tom nenormalnom vaktu bilo ljudi koji su, odolijevajući histeričnom socijalističkom uvjerenju u svemoć čovjeka, Grčevićev prijedlog okarakterizirali kao neostvariv, pa se odustalo od namjere.

Malo se danas zna šta se sve ovdje zbivalo nakon ulaska austrijske vojske u Stolac...

Nakon što su skršili Hamzi-begov otpor na Pješivcu, Austrijanci nisu mogli ni slutiti da bi im se još ko mogao suprostaviti. Ali, zapucalo je čim su ušli u grad. Sa svih strana... Stara tvrđava im je bila jedini spas. Vojnici nisu izlazili iz tvrđave punih sedam dana. Među njima je zavladao panika. Misleći da je otrovana, vodu iz čatrnja nisu smjeli piti. Pomoć su očekivali iz pravca Žegulje, ali gore su bili Korjenici.

Dvadeset poginulih vojnika upozoravalo je Austrijance da otpor nije slučajna, nego organiziran, što, nažalost, nije bilo istina.

Onda je u grad upao don Ivan Musić sa svojom vojskom. Razbojnicima. Sedam hiljada mahramaša žednih muslimanske krvi.

Od austrijskog komandanta su, nakon upada u Stolac, zatražili da im grad prepusti dvadeset četiri sata, kao nagradu, a onda su počeli s nezapamćenim pokoljem, pljačkom, silovanjem...

Sve je zaustavljeno zahvaljujući jednoj ženi! Nekoje Grebideluši, koja se, nakon što su joj Musićevi razbojnici nasred avlije zaklali muža, zaputila pravo u tvrđavu. Mada joj stražari nisu dozvoljavali ulazak, odvažna žena je ipak uspjela doći do komandanta austrijske vojske. Odmah ga je pitala zapovijeda li on vojnicima jedne slavne carevine ili razbojnicima koji pljačkaju, ubijaju, pale i siluju. Pričalo se da mu je Grebideluša opalila i šamarčinu. Oficir se jedva održao na nogama... Nakon neočekivanog susreta sa ženom, austrijski komandant je naredio da se Musićevi razbojnici smjesta povuku iz grada.

Bio je to glavni razlog što se don Musić kasnije pridružio crnogorskim ustanicima. Austrijanci mu nisu dali na upravljanje Stolac i sve do mora, kako je on tražio.

Musić je još tada htio napraviti Herceg-Bosnu?!

Nije to bilo ni tako davno. Prije nešto više od stotinu godina. Premalo da bi se smjelo zaboraviti.

Pred mojim i Adilovim očima odvijao se gotovo isti događaj. Don Musićevi sljedbenici harali su Stocem. Nedostajali su samo hrabra

Grebideluša i austrijski komandant. Daleko su, u tim paklenim trenucima, bili svi komandanti koji bi mogli zaustaviti to što se zbivalo pred našim očima.

Grupe bojovnika s uperenim puškama, uz veliku galamu i psovke, gurali su narod prema zgradi Osnovne škole. Žene, djecu, starce... Užas se događao pred našim očima.

Nisam ispuštao dvogled iz ruku. Raspoznavao sam likove ljudi, žena, djevojaka, djece... Ne samo onih koji će se, nakon prebiračine u jednoj od učionica, naći na kamionima, nego i onih drugih, onih koji su ih puškama požurivali da što prije napuste školsku zgradu, u kojoj smo, koliko do jučer, zajedno sjedili u klupama.

Nisam mogao vidjeti niti znati šta se događalo unutra. Mirzeta mi je kasnije, u Blagaju, sve ispričala...

Narod je, nakon što su kuriri HVO-a obišli sve gradske mahale i naredili im da se spremaju, dolazio na Sportski centar, igralište za mali nogomet, smješteno između Osnovne škole i Gimnazije. Prije polaska u nepoznato, detaljno su pretresani u nekoliko učionica. Porodica po porodica. Oduzimano im je sve što su sa sobom imali od vrijednosti. Novac, nakit... Detalje sam saznao kasnije.

Mirzeta je sve zapamtila.

Pokraj prozora u učionici u kojoj je vršen detaljan pretres, za stolom su sjedila trojica bojovnika. Jedan od njih je popisivao oduzeto, što je bila najobičnija besmislica.

Do Mirzetinog ulaska, u velikim kartonskim kutijama, postavljenim pored stola, naskupile su se hrpe oduzetog novca i nakita.

U željezari su, saznao sam kasnije, nogama u vreće zbijali oduzeti novac.

Ipak, Mirzetina priča mi se najsnažnije urezala u pamćenje.

Jedan bojovnik u policijskoj uniformi, kaže mi, koji se stalno derao požurivajući ljude da otvaraju torbe, iz prostorije je, nakon detaljnog pretresa, istjerao njezine roditelje i mlađeg brata, a njoj

naredio da se skine. Sumnjao, kao, da krije novac u odjeći. Ništa nisu pronašli. Znala je da novac nije bio povod za ovakvu naredbu... Čim se obukla, Mirzeta je bojovnika koji joj je naredio da se skine, prostrijelila pogledom i pred svima mu rekla:

"Ni vidio je garibu ne bi da nije kako jest!"

Najgore su prošli ljudi koje su izdvajali i odvodili u podrumske prostorije Koštane bolnice.

Nije to bila obična bolnica. Bila je to oaza usred grada kakve nadaleko nije bilo. Veliki divlji kesteni pravili su hladovinu koju nisu probijale ni najžešće julske sunčeve zrake. Zato su se pacijenti ovdje, uz nesvakidašnju pažnju, osjećali kao u vlastitoj kući.

U fontani u velikom bolničkom parku prvi put sam, kao djetė, vidio zlatnu ribicu iz bajki.

Ovaj mali raj, napravljen po ljudskoj mjeri, zlotvori su pretvorili u najgore mučilište. Tu su dovodili ljude za koje su pretpostavljali da imaju nešto više novca.

U podrumu zgrade kroz ruke krvnika prošli su i oni koji nisu imali novca. Tu je završila grupa koja se od bojovnika poduže sakrivala u borevskoj strani. Dovedi su ih s hodžom na čelu.

"Umjesto doručka, ručka i večere, tukli su nas do iznemoglosti tri puta dnevno", pričat će mi efendija Ibrahim Zlomić. "Najviše smo strahovali kad bi u podrum upadao Stojan Hegić. On nas je mlatio smrtimice. Mene je svakodnevno vješao o debeli kabal. Prvo bi ga prebacio preko grede, a onda bi drškom od krampe udarao po meni... Ne znam kako sam ostao živ."

"Suad Borević nije izdržao. Izdahnuo u očevom krilu, umiven roditeljskim suzama", pričao mi je efendija.

Efendiju Ibrahima sam vidio dva dana poslije njegovog izlaska iz logora. Izgledao je užasno. Kostur presvučen tankim slojem kože. Bio je potišten, za razliku od drugih, koji su bili sretni što su izvukli

žive glave iz pakla, u kome su bili mjesecima.

Samo desetak dana nakon izlaska iz logora, Ibrahim efendija je, iz zapadnog dijela Mostara, preuzeo tijela zaklanih roditelja.

XXVI

Ništa ne može izgledati sablasnije od pustoga grada. Tako i Stolac bez ljudi, bez one ulične vreve, koja bi, u ovo doba godine, nastupila u kasnim popodnevним satima. Tada bi se, vraćajući se s kupanja, svijet naprosto slijevao prema čaršiji. Naprečac bi, poslije podnevne obamrlosti, sve oživjelo.

Tog popodneva, osim nekoliko grupica bojovnika u crnim uniformama, u gradu nije bilo nikoga. I oni su se izgubili čim je sunce primaklo brdu. Kao da ih je nečega bilo strah. Zločina, koje su počinili, ili pustih kuća, koje su zastrašujuće zjapile?

Adil i ja smo, također, čekali noć. Nismo poznavali ovu vrstu straha koja je ljude u crnim uniformama gonila izvan grada. Najradije bi se nas dvojica sada spustili do čaršije i prohodali. Ali, s kim i zbog čega? Nije to više bio onaj grad!

Više nije bilo razloga koji bi nas zadržavali. Pust grad nikome ne treba, osim palikućama i pljačkašima.

Grad ispod nas je polahko nestajao u noći. Utihnuli su svi zvukovi. Samo je Bregava krkoljerala kao u samrtnome hropcu.

"Ramize! Brže, ovamo! Da čuješ šta pričaju!", trznu me Adilov poziv.

On je na motoroli, koju je uvijek nosio, uspio uhvatiti nečiji razgovor. Brzo sam došao do njega. Jasno smo mogli čuti razgovor:

"Nema ih više, predsjedniče! Još samo da ispraznimo dva tri seoceta. U Stocu ih više nema."

"Dobro! Uredu je! Očistite i to! Što prije!", čuje se glas s druge strane.

"U redu! Jasno! Samo, recite nam hoćemo li ovo ovako ostaviti!"

"Na što misliš?"

"Pa, mislim... znaš kako grad izgleda. Hoćemo li sve ostaviti kako jest ili...?"

"Sredite ga tako da niko ne može reći da su u njemu balije ikad stanovali. Ne trebaju, zar, vama džamije i sve one kuće, njihove, znaš koje i kakve?"

"U redu, u redu, sve je jasno! Mi smo već podosta toga sklonili. Izgorjele su!"

"Vrijeme je da i vi nešto pametno uradite. Sad ih još samo uklonite - da im se ni za trag ne zna! Razumiješ li šta ti govorim?"
"Aha, razumijem, razumijem... Ne sekirajte se!"

"U redu! Vidimo se! Bog!"

"Bog!", začu se i s ove strane.

"Ču li ti profesora, Adile?! I još Boga spominje, o ljutu se jadu zabavio."

"Kog profesora?"

"Zar nisi prepoznao glas tvog omiljenog profesora?! Ta, ti si vazda govorio da je genije, dok je mene uvijek podsjećao na hoštaplera koji dobro masla. Koliko smo se puta oko toga posvađali!"

"Sjemić! Ja, mene luda... On je, njegov glas!"

"Pa ja...", otpuhnu.

"Sve će poravnati!", rekoh tonući u misli.

Prisjećao sam se slika grada dok je u njemu sve bilo uzgor. Ali, je li je baš u gradu, toj bašči kamenih cvjetova, koji nisu dočekali da se probude tu gdje odavno jesu, u kojoj sam rođen, sve do tada bilo uzgor ili je to bio samo privid? Privid, velim. Za koga su, recimo, stolačke

džamije bile uzgor? Za koliko njih su značile ono što trebaju značiti? Veoma malom broju ljudi!

U podgradskoj džamiji se, već godinama, klanjalo od Bajrama do Bajrama. U onoj na ćupriji - više ni za Bajram! A ne tako davno, prije kojih stotinjak godina, namaz u ovoj džamiji predvodio je hodža Žujo. Predvodio, sve dok njegova majka nije vidjela čudo...

Jedne noći Bregava je iznenada nadošla. Voda je prelazila preko ćuprije uz džamiju. Da ne bi zakasnio na rani sabah, hodža je iskoristio derviško znanje protkano velikom ljubavi prema Stvoritelju. Sve je moguće s Božijom pomoći! Bregavu je prešao na postećiji! Njegova majka, koja se također pridigla, u nezgodan čas je pogledala kroz prozor i ugledala ono što nije smjela vidjeti: sina kako na ovčijoj koži savlađuje vodenu stihiju. Nije znala da treba držati jezik za zubima kad se takva čuda dogode. Inače, ne bi upitala sina za ono što je vidjela. Po povratku iz džamije, majka ga je dočekala s pitanjem:

"Šta ono bi, sine?"

Umjesto odgovora, sin nju upita:

"Pa vide li ti, majko, nešto?"

Ona će opet:

"Šta ono bi, sine?"

"Jesi li ti, majko, vidjela ili nisi?", ponovo upito sin.

"Vidjela sam, sine", odgovorila je, nemajući kud, ne znajući evlijsko pravilo da pred drugima ne ukazuju svoje moći.

"E, da si ti meni, majko, živa i zdrava! Gledat ćeš me još sedam dana...", kaza sin.

Tako je bilo.

Rijetki su sačuvali sjećanje na hodžu Žuju. Obezduhovljen svijet više je zanimao događaj koji se, u ovoj džamiji, zbio deset godina prije nego što će ova džamija, kao i ostale u Stocu, nestati u plamenu. Prije

nego što će sljedbenici don Musićevih mahramaša ukloniti i posljednji kamen ove građevine kako bi druge - ali i sami sebe - ubijedili da na ovom mjestu nikada nije ni bilo džamije.

Desetak godina prije rata, u kasne noćne sate, iz ove džamije dopirali su zvukovi kakvi se iz džamije nikad ranije nisu čuli. Žena je divljački vrištala i stenjala pod nasrtajima razularenog mladića! Htjeli su svima do znanja staviti da i tu smiju. Na mahfilu. Htjeli su dokazati da za njih zabrane ne postoje i ne važe... Niko u gradu nije se našao da ih bar upozori, a kamo li da ih kazni. Više je, na nesreću, bilo onih koji su blagonaklono i s odobravanjem gledali na takve postupke. To što su oni, prkoseći, uradili, savršeno se uklapalo u dobro osmišljenu strategiju ubijanja teško ranjene duše grada.

Džamija u Uzinovićima odavno je bila zatvorena. Redovno se namaz obavljao samo u Carevoj džamiji, u centru grada. Ali, i ona je posljednjih godina svakog petka mogla primiti barem dvadeset puta više vjernika nego što ih je dolazilo.

Ispred Careve džamije, još osamdesetih godina, uspostavljen je policijski punkt! Kao da su slutili... Razlika između tadašnjih i onih koji će doći kasnije ogledala se samo u tome što prvi nisu bili naoružani, nego su rakijskim čašama i psovkom izazivali i ono malo ljudi što je hodilo u džamiju.

Prije svitanja uspjeli smo se probiti do Trijebnja. Valjalo nam je ponovo sačekati akšam. Dan smo proveli u šumi, nadomak prvih kuća. Ništa posebno nije se događalo. U selu nije bilo nikoga. Sve oko nas podsjećalo je na veliku pustinju. Ni ptice nisu cvrkutale u šumi u kojoj smo proveli dan.

U sami akšam prebacili smo se do Orašja. Zatekli smo sve spaljeno. Ustaše su ovdje počinili stravičan zločin. Sve su poubijali. Čak i starce, žene, djecu... Pokolj nakon tačno pedeset godina! Ovdje su i Švabe, u vrijeme Drugog svjetskog rata, na dojavu ustaša da se u selu kriju partizani, napravili pokolj. Bilo je to 12. jula 1943. godine. Kad se navršilo tačno pedeset godina, 13. jula 1993., ustaše su počinili drugi. Nama to može biti nevjerovatna podudarnost. Ustašama je to značilo

obilježavanje "jubileja".

"Ideš li, Adile? Samo još malo. Izdrži! Samo sto, dvjesto metara, i tamo su naši!", ohrabrivao sam prijatelja dok smo tumarali kroz noć.

"Svedno mi je, Ramize, kad nismo uspjeli i kad nismo u Stocu", reče on stiskajući zube.

Rana ga je muklo boljela i otežavala mu kretanje.

Samo još kojih stotinjak metara, prema mom računu, dijelilo nas je od područja između linija, koje, u pravilu, nije ničije, ali garantira sigurnost. Pogotovo noću. Ipak, preračunao sam se...

"Stoj ! Ko ide?", začu se glas svega petnaestak metara ispred nas. Ko li je?

"Ko ide?", ponovo začusmo.

"Naši!", odgovorih ne znajući ko nas zaustavlja. Žamor zamrije. Prišutio se. Kako saznati ko nas zaustavlja, naši ili ustaše? Nije bilo vremena za razmišljanje.

"Pođi s podignutim rukama, da vidimo jesi li naš!", uslijedi s druge strane.

"Adile", rekao sam mu šapatom, "ako su naši, pomoći će nam. Ako su ustaše, neka uhvate mene, a ti se malo prišuti i, čim odemo, nastavi dalje. Do naših! Obojica se, ako budu ustaše, ne možemo izvući..."

"Ne dolazi u obzir!", odgovorio je. U momentu mi je sinula ideja.

XXVII

Ispred velikih vrata na hangaru čula se galama i psovke, uz gromoglasno likovanje. Svima unutra bilo je jasno da nekog dovode.

"Hajde, šta ste se raširili?! Mičite se! Vidi ti kako su se balije raskomodile. Nije ovo hotel "A", nego "B" kategorije!", derala se krupna spodoba, vukući za sobom moje tijelo.

"Evo vam još jednog!", isprebijan, i gotovo bez svijesti, nerazgovjetno čuh njegove riječi.

Ležao sam na betonu okružen nejasnim siluetama.

"Zna li neko ovog momka?", govorio je jedan iz grupe koja se okupila oko mene nakon izlaska spodobe koja me dovukla u hangar.

Lice mi je bilo obliveno kivilju. Nos mi je bio smrskan. Oči, od udaraca, podbuhle i zatvorene.

Neki od logoraša zagrnu mi maskirnu košulju. Modre pruge po tijelu govorile su im da su me krvnici žestoko isprebijali. Tek su po laganom nadimanju mog tijela znali da sam živ.

Kroz sumaglicu sam opažao da me jedan od logoraša pažljivo zagleda.

"Ramiz! Ovo je Ramiz, ljudi!", izusti.

"Nije moguće", čuh žamor okupljenih.

"Pomozite mi da ga smjestimo malo podalje od vrata", reče drugi.

Do svijesti ili bar do stanja da mogu raspoznavati likove oko sebe, došao sam tek u akšam Ali, još mi nije bilo jasno gdje sam. Teško

sam disao. Hroptao sam i povraćao sukrvicu.

Sutradan su me u hangar ubacili u još gorem stanju.

"Nastave li ovako, ubit će ga", šapatom su govorili prestrašeni logoraši okupivši se oko mene nakon što su me dvojica bojovnika, poput vreće krompira, ubacili u hangar.

Niko po mene nije dolazio nekoliko dana poslije. Petog dana sam, poluotvorenim očima, već upijao gdje sam. Posmatrao sam ispijena lica ljudi koji su me okruživali. Podsjećali su me na veliko jato uhvećanih komaraca, svakog časa spremnih za polijetanje.

Toga dana sam preko usana prevalio prve riječi. Od logoraša koji je ležao pored mene, čudno me gledajući, zatražio sam cigaretu.

Cigareta je čudovišni merak. To znaju samo zatvorenik i postač. Gušt je sličan. Razlika je u fizičkom i duhovnom stanju. Zatvorenik za cigaretu daje posljednji zalogaj. Postač, opet, čeka na kandilje i, kad na džamiji prosvijetli, uzima nešto od jela, tek toliko da nešto spusti niz grlo, a onda uslijedi teatralno pripaljivanje. Vrh cigarete užari se od siline prvog potezanja dima, a čovjeka obuzme osjećaj za koji znaju samo strastveni pušači.

Ali, cigareta je gadan porok. Skapaješ od gladi, ali između cigarete i kriške hljeba, ako dođeš u priliku da biraš, izabrat ćeš cigaretu. Ako si strastveni pušač, naravno. Šta bih da sam prije ulaska u logor uživao drogu? Kako bih se te navike riješio, kad cigaretu toliko sanjam? Zaista je ona veliki porok.

Mada sam prvi zalogaj splaćina, koje su nazivali ručkom, uzeo tek tog dana, dim cigarete mi je godio. Razabirao me je i osvježavao mi dušu.

Činilo mi se da su cigarete ranije bile duže i da mi je trebalo znatno više vremena da je dokrajčim.

"Hvala ti, prijatelju. Ne sjećam se da mi je cigareta ikad ovako legla."

"Zar me, moj Ramize, ne poznaješ?", reče moj začuđeni

dobrotvor.

Trznu me njegov glas. S nevjericom sam gledao u mladića.

Glas mi se učini vrlo poznatim... U vlastitu razboritost nikada, - pa ni sad - nisam posumnjao. Svijest me ubrzo upozorila da su se ljudi oko mene fizički isuviše promijenili.

"Ma, jesi li to ti, Haso?! Nije moguće!?", skočih kao oparen.

Htio sam potkrijepiti čuđenje sa još nekoliko rečenica. Ali, svijest me upozorila da stanem, da ne izgovorim nijednu riječ više koja bi izražavala čuđenje. Bilo bi, pored sve tragedije koja ih je zadesila, previše reći još i da prijatelja nisam prepoznao. Računao sam da ni on nije bio svijestan promjena. Ali, već sam izletio, a Haso nije bio bez pameti...

"Moguće je, moguće, moj Ramize. Vidiš li do šta nas dotjeraše? Kost i koža..."

"Ma, nije to baš tako... Meni se, od degeneka, mrak navukao na oči...", pokušao sam ga utješiti ili ublažiti moje čuđenje.

Brzo smo prestali govoriti o izgledu. Imali smo previše toga ispričati jedan drugom. Potanko sam mu ispričovijedao sve što se događalo u Stocu i Dubravama otkako je on dospio u logor. Htio sam mu reći koju i o događanjima u Mostaru, ali me prekinuo. Bio je bolje obaviješten.

"Vidiš li onog momka tamo?", pokazivao je na mladića koji je, sklopčan, sjedio desetak metara od nas i zurio negdje, bolje rečeno nigdje. "Njega, Sašu, doveli su preksinoć. Oca i majku su mu ubili na njegove oči. Zatim se grupa razularenih bojovnika izredala na njegovoj supruzi. Sve je to morao gledati. Onda su je, onako obeščašćenu, unakaženu, polumrtvu, izbacili iz stana kroz zatvoren prozor na drugom spratu. S kamiona parkiranog pred zgradom, u koji su ga ugurali među druge nesretnike, ugledao je dio mrtvog tijela svoje supruge, presavijenu preko kontejnera za smeće..."

Iz razgovora nas trznu glas mladića koji je stajao ispred nas. Također, logoraš, ali je, saznat ću, drukčiji od većine. Niko ga nije

volio. Mrzili su ga.

"Vas dvojica mi nešto previše pričate!"

Zašutili smo. Kakav bi odgovor ta spodoba mogla prihvatiti kao izgovor ili objašnjenje?

"Zapamtit ćete vi mene!" reče i uputi se prema vratima.

"Pripremi se," kaza Haso.

"Za šta da se pripremam?"

"Vidjet ćeš čim se Trebinjac pojavi..."

Uskoro smo, sa još petnaest logoraša, ležali jedan pored drugoga na užarenom asfaltu ispred hangara, a trojica bojovnika trčali po nama. Utrkivali su se...

Od bolova se nisam mogao ni pomaknuti nakon završetka divljačke trke preko naših leđa. Nisam mogao ni zaspati, a mučila me i glad.

XXVIII

Kad su Adila probudili jaki bolovi u glavi, do svitanja je bilo ostalo samo još malo. Napipao je i čvorugu. Ništa mu nije bilo jasno. Bilo mu je potpuno nepoznato mjesto gdje se nalazio. Ispod njega je bila nizbrdica. Ispod nje, polje i rijeka. Pedeset metara iza, kroz polutamu, nazirao je bunkere. Iznenadjenjima nije bilo kraja. Ali, čim je ugledao dvije automatske puške prislonjene uz kamen, sve mu se razjasnilo.

"Ramiz!", trgnuo se. "Odveli su ga," tužno je zaključio i udario se rukom po čelu.

Nije mu bilo teško zaključiti šta sam uradio.

Kako Adil nije pristao na moju pogodbu kad nas je zaustavila ustaška patrola, udario sam ga kundakom po glavi, tek toliko da ga onesvijestim. Spasio sam ga predajom u ruke krvnika.

Ali, nije bilo vremena za razmišljanje. Već se počelo razdanjivati. Valjalo mu se što prije udaljiti sa mjesta na kome se nalazio.

To vrijeme, u samu zoru, bilo je najpovoljnije za kretanje. Adil se, zbog blizine ustaških bunkera, trudio da bude što tiši. Dobro je znao da bi ga otkrio i najmanji šum. Pažljivo se provlačio kroz gustu grabovinu... Na sigurnom je bio već za dvadesetak minuta. Žamor i glasovi koji su se ispred njega čuli, govorili su mu da su nadomak položaji armijske brigade.

"Zar nam je samo toliko falilo da bi došli do naših?! E, moj Ramize... Ja sam kriv! Ja sam usporavao kretanje. I, sad tebe dolje mlate. Radi mene...", prebacivao je sebi nastavljajući se kretati prema glasovima.

Zastao je stotinjak metara ispred prvih bunkera. Znao je da bi negdje tu morala biti minska polja. Zaključio je da je bolje još malo pričekati, dok ga ne primjete iz bunkera. A, neko bi mogao i zapucati...

Uskoro je bio u Vranjevićima.

Ljekar u Blagaju mu je sutradan pregledao ranu. Ništa opasno. Za petnaesetak dana moći će se pridružiti ostalim borcima.

Na liniju, u borbu, kao i na popiš! Krenuo bi istog trenutka. Da mu je bar to bila sva briga, ni pola jada.

"E, moj Ramize. Zar sam ja zaslužio da tako postupiš?". poluglasno je razmišljao, okrivljujući sebe.

Šta će reći mojoj majci i bratu? Kako će oni tu vijest primiti?

Sve će mu, od riječi do riječi, vjerovati. Moj tabijat im je dobro poznat da bi imalo posumnjali u njegovu priču. I ne samo njima, nego svakome ko me bolje poznao.

Duge kolone ljudi su kretale se od Bune prema Blagaju. Uglavnom, žene, djeca i stariji. Rijetko se ko od mlađih provukao. Njih su odvajali i odvodili u logore. Sad mu je Ramina poruka, o kojoj sam mu pričao, bila potpuno jasna - "veliki ženski zbijeg će biti na Neretvi, rascvijetat će se haspurlije".

Odraslije muškarce redom su odveli u logore. Žene i djecu potrpali su na kamione i odvezli do Počitelja, a onda, pokraj Neretve, do Bune, odakle su ih, sa ono malo potrebe koliko su im dozvolili ponijeti, upućivali u Blagaj.

Sve se obistinilo. Sve se dogodilo baš onako kako je mudri starac govorio prije više od četrdeset godina.

"Idite tamo, svojima, i zajedno s njima umrite od gladi, da vas mi ne ubijemo", govorili su im pomahnitali bojovnici, požurujući ih da što brže silaze s kamiona koji su stizali na Bunu. Valjalo im se vraćati

po nove.

Adilov komšija, kojeg je susreo u Blagaju, rekao mu je da se moja majka, zajedno sa Hasinom porodicom, smjestila u Ljubovini. Objasnio mu je da je kuća odmah do vode, uza samu Bunu. Pozdravljajući se s komšijom, Adil se lijenim korakom uputio u rečenom pravcu.

"Nemoj da te to muči, sinko! Na što on navre, teško ga ko može suzbiti", tješila ga je moja majka. Ona je najbolje znala moju svojest. Uvijek je govorila da sam, što se toga tiče, na oca. "Znaš ti i sam dobro zbog čega je to učinio..."

Znao je Adil, ali ga to ni najmanje nije tješilo.

Mogao sam, kad se to dogodilo, imati deset godina. Bio sam u trećem razredu osnovne škole. Adil je tri godine stariji. Tog dana me dobro pošlo. Keljavci su se na Bačvama utrkiivali za mamcem. Džemalićeve guse punile su kesu u kojoj su se praćakali podobri komadi, a onda se udica zakačila za kapinu. Zabacio sam malo jače. Događa se to i najiskusnijim ribarima. Odmotavajući udicu, koja se sa dlakom ispreplela po grani, omakao sam se u vir, u kolovrt. To i najboljeg plivača zna smotati i povući u dubinu. Uhvatio sam se za granu konopljike, ali ona je pukla, pa sam počeo grcati. Bio sam dobar plivač, ali me uhvatila tolika panika da mi ni dan-danile nije jasno kako me voda tako smotala i povukla prema dnu. Odkud se tu trefio Adil, ne znam. Znam samo da bih odavno bio na onom svijetu da on nije naišao i skočio. Polumrtvog me donio gotovo do Malte. Naišao je neki čovjek s autom i prebacio nas do bolnice.

Ispumpali iz mene vodu, ostao sam živ.

Opet, valjao je Adil meni i u Sarajevu.

Gazda mi dao otkaz. Zatekao žensko kod mene i odmah mislio da je kupleraj. A nije, što jest jest. Učili smo zajedno, spremali ispite, ali kako to gazdi objasniti? Napolje, i gotovo. I opet Adil. "Prebaci se kod mene u dom. Gdje ima mjesta za šestero, ima i za sedmero".

Helem, u trokrevetnoj sobi, u vreći za spavanje, nikome nisam bio težak. Prava raja bilo je društvo u kojem se kretao i uživao njihovo posebno poštovanje.

Sve je to Adil znao, ali ništa ga nije moglo utješiti. Toliko ga je proganjao osjećaj krivice da je, pričali su mi kasnije borci, počeo tražiti belaja izazivajući sudbinu čestim upadima u neprijateljske redove. Išao bi sam i vraćao se kad bi se svi već pomirili da je zaglavio. Zanosio se mišlju da nekog zarobi i razmijeni ga za mene. Prozvali su ga Stuha, ali ga niko - zbog plahe naravi - tako nije oslovljavao.

Kasnije mu se pridiužio Mujo Podkosić, čovjek sličnog tabijata. Zvijezde su im se podudarale.

Mujo nije osjećao strah! Granate, borba, gine se, Mujo ni habera, kao da se ništa ne događa. Mujo je strah, kao ljudski osjećaj, izgubio desetak godina prije rata, u vrijeme služenja vojnog roka. Neki razbojnik, koji se Muji predstavio kao zemljak, izražavajući želju da ga zbog toga hoće počastiti, povezao ga je, jedne večeri na periferiju Ljubljane, gdje je služio vojni rok. Kad su se zaustavili pokraj groblja u Žalama, Muji se zemljakov poziv na večeru učinio sumnjivim, ali bilo je kasno. Vrh velikog noža, kojim ga je neznanac bockao između pleća, nije ga tjerao u smjeru bilo kakvog restorana. Prislilio ga je da podigne nadgrobnu ploču i siđe u prostranu grobnicu, u kojoj se nalazilo tijelo koji dan prije sahranjene djevojke iz bogate porodice. Zaključio je to po nakitu koji je ugledao na njoj. Kad je poskidao nakit, pod prijetnjom je morao prebirati po čeljustima drugih kostura, davno sahranjenih članova djevojkine porodice, vadeći im zlatne zube. A onda su se začuli policijska sirena i škripa guma. Čovjek koji ga je doveo na groblje i prisilio na pljačku gurnuo je nadgrobnu ploču u ležište i brzo se udaljio... Tih pola sata, koliko je proveo u grobu dok policajci nisu primijetili da nešto nije uredu sa grobnicom u kojoj se nalazio, bili su najgori u njegovom životu.

Kasnije će Mujo shvatiti da mu se tada, na Žalama, dogodilo to da je strah u njemu samro od straha u onoj grobnici. Mujo se nakon toga

više ničega nije plašio. Taj osjećaj ostao je pokopan pokraj one lijepe djevojke na ljubljanskom groblju.

Mujini i Adilovi izleti ponavljali su se sve dok ih komandir nije upozorio da više neće dozvoljavati nikakve samostalne prolaske mimo položaja koje su naši držali. Adil se naljutio i jednoga dana otišao prema Sarajevu, gdje se, na Igmanu, pridružio diverzantskoj jedinici.

XXIX

Život u logoru podnosio sam sve teže, iako sam se u Dretelju, nakon polumjesečnog boravka u Vojnom, gdje su nas nekolicinu prebacili pa opet vratili, osjećao kao u hotelu. Tih petnaest dana pakla nemoguće je izbrisati iz sjećanja. Koža mi se polahko steže. Primjećujem kako meso nestaje. Kopnim. Uskoro će, mislio sam, budem li ovdje ostao duže, jedina uloga moje kože biti da pridržava skelet. Stomak mi se, ionako, sve više lijepio uz kičmu. Posmatrajući ljude uokolo, jasno sam mogao vidjeti šta me čeka.

Prvih dana posebno mi je smetao zadah mokraćé koji se širio hangarom, miješajući se sa sparinom i ljudskim zadahom koji je izlazio iz stotinama grla, prodirući iz stomaka, u kojima su se odigravali samo nauci poznati procesi.

Sa gađenjem sam posmatrao kako ljudi nastoje ugasiti neopisivu žeđ pijući mokraću iz velike kante za nuždu. Poslije sam se i na to navikao. Samo da ne tuku.

Teško mi je padoo i način na koji smo ručali. Za manje od sat, iz jedne jedine posude, jelo bi više od pet stotina ljudi. Teorijski nezamislivo, praktično moguće. To može shvatiti samo ko je stajao, bolje rečeno trčao, u redu za ručak. Pet sekundi imao je svaki zatvorenik da vrelu čorbu obori niz grlo. Ko bi tu utvrđenu granicu prekoračio, oboren kundakom, našao bi se u prašini. Svakim danom su nas tjerali da jedemo brže, pa se hvalili kako je oboren jučerašnji rekord.

Na ručak se išlo u sveopćem metežu i panici, što se riječima ne može opisati. Bio je to stampedo kojeg se niko nije plašio, jer nije bilo šanse da ljudi koji su ga činili nekoga zgaze ili nekome naude.

U hangaru su vladale nesnosno visoke temperature. Ljudi su, posebno stariji, često padali u nesvijest, a vode nije bilo dovoljno ni za piće, a kamoli za rashlađivanje.

Uprkos svemu, ljude ni i u tim užasnim okolnostima nije napuštao smisao za humor.

Srećom, kod nekog se našlo malo vode, inače bi Bosanac, koji je ležao blizu mene, možda i podlegao.

"Je li Bosanac?", reče mu jedan, nakon što je otvorio oči i dao znak da još ne bi napustio ovaj svijet, "misliš li još uvijek da je hladnoća gora od vrućine? Rekoh li ti ja da je vrućina gora!?"

"Vrućina jest gadna, ali ne znate vi šta je led", javio se čovjek koji je mokrom rukom prelazio preko njegovog čela, također iz Bosne. Obojica su bili iz Zenice. Prevozili su humanitarnu pomoć iz Njemačke. Kroz Hercegovinu su, ovoga puta, prolazili u nezgodno vrijeme. Ustaše su im oduzeli i kamione i robu, a njih sproveli u logor.

"Da prekinemo priču o vrućini i hladnoći", javi se mladić zarastao u bradu, naslonjen na zid hangara. "Vrućina je gora od hladnoće i - tačka!"

"I ti si mi neki demokrat, Ado. Ne dozvoljavaš repliku. Hoćemo li mi graditi demokratsko društvo ili...", nije dovršio misao jedan od diskutanata, a Ado ga je već prekinuo:

"Kakvu repliku? Da je hladnoća gora od vrućine, u džehennemu bi padao snijeg a ne bi gorjela vatra!"

Diskusija bi potrajala i nakon uvjerljivog zaključka logoraša Ade, kojega ranije nisam poznavao, ali je prekinuo ulazak nekolicine bojovnika u pratnji zatvorskog čuvara. Prvi, očito zapovjednik, objašnjavao je nešto postarijem domobranu, ovlaš prelazeći preko naših lica. Najednom se okrenuo na zatvorenike:

"Ima li dobrovoljaca?!", viknu zagledajući po nama.

Zapovjednici HVO-a često su obilazili logore. Tražili su ljude za

utvrđivanje linija. Najviše su im trebali na mjestima gdje je bilo opasno. Često su ljude odvodili i koristili kao živi štit, posebno prilikom uličnih okršaja u gradu.

Najčešće se, pak, išlo na rad. Ljudi su se često javljali ne razmišljajući o posljedicama. Pogotovo kad su se dobrovoljci za rad u hangare počeli vraćati sa konzervama.

"Šta veliš, Haso? Je li se bolje javiti ili ne?", upitah ga znatiželjno.

"Šta bi ti volio, Ramize? S one stvari na plot ili s plata na onu stvar?"

"Da se ipak prijavimo?"

"Nek bude po tvom!", složi se Haso.

Grupa od dvadeset logoraša brzo se ukrcala na kamion.

Popodne se u logor vratilo osamnaest ljudi! Narednih dana ručak im je bio uskraćen, a nekoliko dana su ih vodili iz hangara i vraćali ih ni žive ni mrtve.

Razlog?

Zar je trebao razlog da bi se ustaše tako ponašali?

Ipak, bilo je da smo Haso i ja bojovnicima pobjegli ispred nosa. Niko od ostale osamnaestorice nije nam pomogao, niti smo sami planirali bjekstvo. Samo smo iskoristili priliku koja nam se ukazala. Tačnije, nismo je propustili, kao što to mnogi jesu.

Pobjeći se moglo. Nije da nije. A zbog čega su se ljudi ustručavali da bježe, i to se zna. Vodili su oni i o tome računa.

Pošalju na rad sina, u hangaru ostave oca. E, sad, sin ako pobjegne, zna da će mu oca oderati. Tako. To je bio glavni razlog zašto mnogi, kad bi im se i pružila prilika, nisu bježali.

Nisam razmišljao o mogućnosti da izlazak iz logora pokušam iskoristiti za bijeg. Ali, čim sam, ispod vruće cerade, koja je prekrivala karoseriju kamiona na kojoj smo se tresukali dobar sat, ugledao gdje smo stigli, odmah sam pomislio na bjekstvo. Teren sam poznavao kao vlastiti džep.

Prilika se ukazala tek kasno popodne, kad je pažnja stražara popustila. Ili su naši čuvari procijenili da niko od zatvorenika nema takvih namjera... I ja sam doprinio takvom uvjerenju. Glumio sam da mi konzerva i komad hljeba predstavljaju jedini cilj dobrovoljnog javljanja na rad.

Motreći na stražare, na njihovu pažnju i raspored, uočio sam da ih je najviše baš ondje gdje smo radili Haso i ja. To nije moglo biti slučajno. Iskustvo me opominjalo da su dobili upute da se na mene posebno pripazi. Zato sam se i odlučio na ponašanje koje će ih potpuno razuvjeriti. Naočigled začuđenih bojovnika, Haso i ja smo se, po dogovoru, potukli radi konzerve. Bojovnici su nas obojicu počeli mlatiti. Dotrčao je i zapovjednik i zatražio objašnjenje.

Zapovjednika i njegove bojovnike posebno je dojmila poniznost sa kojom sam nastupio. Njihovoj sujeti godilo je takvo ponašanje. Posebno se zapovjednik osjećao višim i značajnijim.

Iznenaden mojom okupiranošću hranom, zapovjednik mi je, vidljivo namigujući stražarima, obećao da će me povesti i sutra, ali, kao, ističući da o tome ne govorim drugim logorašima. Kaže mi: "Nek među nama ostave!"

Polu sata nakon toga, nastavili smo kopati. Oko nas je, naprosto, prašilo. Primjetio sam da se i raspored stražara promijenio. Trojica bojovnika, koji su nadzirali mene i Hasu, udaljili su se i zasjeli u hladovini velikog drveta. Domobran, koji je još pazio na nas, ostavljao bi nas nasamo na minutu dvije, toliko da sa grupom ispod drveta otpije pivo. Pokoji gutljaj, i odmah bi se vraćao.

Duže od pet minuta ostavio nas je, kad se od nas udaljio po treći put. Dovoljno da Hasi izložim plan. Procijenio sam da bi ostao i duže da ga zapovjednik nije upozorio da "bar nakratko" provjerava stanje. Riječi

"bar nakratko", koje smo jasno čuli, bile su znak. Bio sam uvjeren da će četvrti put ostati znatno duže. Duže i od pet minuta. Nama će biti dovoljno sedam.

Sporazumjeli smo se da ignoriramo domobrana koji je dolazio u obilazak. Tek na drugi njegov poziv, a dobacio je tek nešto da nas uvjeri u vlastito prisustvo, okrenuli smo se, ostavljajući ubjedljiv dojam ljudi zanijetih poslom. Bio je zadovoljan. Bacio nam je kutiju cigareta. Nespretnošću s kojom sam je uhvatio, više sam iskazivao podaništvo nego vještinu. Nasjeo je, zadovoljan.

Stražar se još hladovine nije mogao uhvatiti, a nas dvojica smo već bili daleko. Ne i toliko da bismo se osjećali sigurnim. Ipak, kad smo čuli galamu, psovke i pucnjavu, bili smo isuviše daleko od ustaša, logora, poniženja, degeneka, gladi... nadomak svojih. Dovoljno daleko od ustaša da smo mogli razmišljati o radosti susreta sa svojimima.

XXX

Boraveći u logoru, često sam razmišljao o hrani. Čovjek ne može ni pomisliti koliko ga hrana i glad mogu okupirati. Gdje god se misli usmjerile, presretnu ih one o hrani. Kakve su se samo rasprave o tome vodile u hangaru. Mali "okrugli stolovi", na kojima bi nam pozavidjeli najveći majstori kuhinje i slatokusci.

Ranije nisam podnosio pretjerane priče o jelu. Čak sam, po tome, pravio i grube procjene o ljudima, o njihovim karakterima. Sklone takvim pričama, u pravilu sam svrstavao u materijaliste, ljude sa izrazitim nedostatkom smisla za suptilnije intelektualne i duhovne napore. Moje društvo bili su oni drugi. U logoru je sve bilo drukčije.

Zatvorenici su satima mogli pričati o jelima, načinima njihovog spravljanja, kaloričnim vrijednostima... i niko se ne bi našao da bi mu se takva tema učinala dosadnom, da ga se ne bi dojmila i da se ne bi javio za riječ.

Mislio sam da, nakon bjekstva, o hrani više neću razmišljati. Ali, morao sam. Ovdje je bilo samo malo više nego u logoru. Srećom, niko nije mjerio vrijeme, a nismo ni jeli iz istog tanjira. Kuhar je, opet, imao smisla za šalu:

"Hajde, navalite! Sočivica k'o duša! Raspada se k'o pohovani mozak! Bolan bi je jeo!", galamio bi hvatajući čorbu velikom paljom uveseljavajući nas, iako smo tu hranu jeli svaki drugi dan pošto je prvi na listi bio grah.

Sočivica ovako, grah onako... Tako danima.

Ali, valjda istreniran u logoru da ručak moram pojesti za pet

sekundi, prvi bih se pridizao iza stola. Srećom, smokve su te godine dobro rodile. Brali smo ih i zrele i zelene. Podosta ljudi ne zna ocijeniti kad je vakat ubrati ih ili treba sačekati dan-dva, dok uzriju. Glad očiju nema, a smokva se očima bere! Muhanatije voćke nema. Opipaš li je rukom a ne ubereš, odmah se pokvari. Naletiš li na već opipanu, zaduhlu smokvu, slobodno je možeš baciti. Smokva je poput Odisejeve Penelope. Samo je jedna ruka smije pomilovati. I nijedna više.

Mlijeko mi je najviše nedostajalo, a mlijeka nije bilo ni za lijeka.

Od malehna su me navikli da pred spavanje popijem čašu mlake varenike. Navika zla muka.

Do mene, u hangaru, bio je Ćamil, sin Alije Gudića. Ispričao mi je interesantnu dogodovštinu kad sam mu spomenuo da bih ručak rado zamijenio za čašu mlijeka.

Njegov otac je za vrijeme onog rata bio u partizanima. Držali su, kaže, položaje ispod neke planine na kojoj su se Švabe utvrdile. Besposleni će pričati o svemu i svačemu, najviše o onom čega nije bilo, taman kao i mi u svom jadu. Gledajući gore, prema planini, primijetili su kako krave mirno pasu. Gledajući taj prizor, šta im je drugo moglo naumpasti osim mlijeka, pa je svako od njih glasno izražavao vlastitu želju... Krave daleko, a svi bi mlijeka. Pričali oni tako, a onda će jedan priupitati bi li zaista htjeli popiti mlijeka, govoreći im da on može pomusti te krave, a da do njih i ne ide. U početku su mu se smijali, a onda su, pošto je čovjek bio isuviše ozbiljan, prihvatili njegov prijedlog da pripreme porcije. On je preko zida, ispod kog su se nalazili, prebacio nekakvu uzicu i - iz nje je mlijeko počelo teći. Valjalo je samo podmetnuti porciju!

Svim i svačim se, govorio mi je Ćamil, njegov otac Alija kleo da se to zaista dogodilo.

Vraćajući se, jednom, iz smjene, ugledah Hasu. Po njegovim očima odmah sam primijetio da nešto nije uredu. Znao sam da to od

mene pokušava sakriti. Odobrovoljio sam ga da mi kaže.

"Adil je teško ranjen... Negdje kod Sarajeva", reče. "U Sarajevu je, u bolnici..."

Odmah sam otišao komandiru Arifu.

Arif je bio pravi čovjek. Nikad neću zaboraviti njegov dobrodušni izraz lica. Poginut će kasnije, pred sam kraj rata, kad su se borbe poduzimale radi otežavanja oficirskih ramena, a o slobodi se prestalo razmišljati, kad je svima postalo jasno da ništa u ovoj zemlji nije jasno, kad se moral do te mjere prizemljio da su vojni policajci počeli privoditi do jučer neustrašive borce, kad se zbog tih jasnih nejasnoća u svačiju glavu uvukla samo jedna jedina želja: izvući živu glavu!

"Komandante, ovom čovjeku bi trebala dozvola", rekao je Arif čim smo ušli u njegovu kancelariju.

"Kakva dozvola?", kaza mladi čovjek, koji je sjedio za stolom na kome su bile razastrte karte. "Znaš, Arife, da toga odavno više nema."

"Znam, komandante, ali ovo je poseban slučaj. Znaš..."

"Kakav poseban slučaj?!", sada već povišenim tonom reče komandant. "Poseban slučaj bili su svi koji su otišli. Niko se od tih posebnih slučajeva ne vrati. Onaj ode da prebaci familiju, onaj da donese naoružanje, onaj otišao po pojačanje... Nema ih nazad, Arife. Samo iz tvoje čete fale peterica. Ni njih, ni pojačanja, ni oružja o kome su ovdje diplali. Šta bi nam on donio? Haubicu!?", reče i baci pogled na mene. "Samo nam još to nisu obećali ovi što su uhvatili maglu..."

"Arife!", upao sam prije nego što je on uspio doći do riječi. "Hvala ti. Okani se! Vama, komandante, također hvala što ste nas saslušali", rekoh mu okrećući se od njega.

Istoga trenutka napustio sam komandantovu kancelariju. Nisam bio ljut, mada sam držao da bi prema ljudima morao biti malo obazriviji. Taktičniji, što bi se reklo. Uvažavao sam njegovu bojazan da su dozvole način osipanja jedinice. Ipak, morao me saslušati ili bar

upitati ko sam i zbog čega mi je toliko potrebna dozvola, može li mi se vjerovati ili ne. Da me bolje poznaje, znam da bi mi bez razmišljanja dao dozvolu.

Ni petnaest minuta nije moglo proći, a po mene dođe kurir. Sjedio sam sa Hasom i grupom boraca koji su se vratili iz izviđanja.

"Ko je od vas Ramiz?", upita prilazeći.

"Ja", odgovorih gledajući momka koji nije mogao imati ni sedamnaest godina.

"Zove vas komandant! Rekao je da odmah dođete!"

"Idem, idem", potvrdio sam i krenuo sa kurirom.

Čim sam ugledao Arifovo lice, sve mi je bilo jasno. Dozvola za putovanje već je bila otkucana i potpisana. Komandant se, čim sam ušao, pridiže, ponudi me da sjedem i reče:

"Nisam znao o kome je riječ. Ti si, dakle, taj koji je radi prijatelja dopao logora... Dobro, dobro, znam i druge stvari o tebi... Ne smeta ti što si na liniji, mada bi mogao raditi i kakav drugi koristan posao..."

"Na liniji je najbolje. Uostalom, kakva je razlika ako nam je zapisano kad će ko tamo?!", rekoh.

"Nije isto na liniji i u pozadini. Mogućnost da se pogine je..."

"Izvini, komandante! Moram ti reći... Oko mene je palo na desetine, možda na stotine granata, ne brojim, pa sam, evo, hvala Bogu, živ i zdrav. A u grad je znala pasti jedna jedina granata, pa ubiti čovjeka. Statistika nije na strani takvog razmišljanja. Evo, uzmite Sarajevo. Više je ljudi izginulo na ulicama radi vode, nego na liniji. Radi se samo o osjećaju. Smrt na liniji izgleda bliža, ali se iza linija više gine... Ja mislim da se tim ne treba opterećivati. Bit će što je suđeno. Kako je Allah odredio. Ne znači to, kako neki tumače, da se ne treba čuvati i biti oprezan. Ali, najvažnije je da se ja sad pobrinem za prijatelja..."

Komandantu se dopalo moje razmišljanje. Posebno mu se

svidjelo ono o sudbini. Nije mu baš upotpunosti bilo jasno zbog čega sam insistirao na oprezu ako se već od sudbine ne može pobjeći. Na vojnoj akademiji nije učio o sudbini. Ali, nije mi htio ni oduzimati vrijeme.

"U redu je, Ramize! Vozač će te noćas odvesti do Mostara. Odmah da ti kažem, ne ide muhajem radi tebe. Mora dotjerati nešto municije. Čuo sam se sa ljudima iz logistike. Krenut će u ponoć ispred "Šipada", pa im se pridruži. Arife, idi s njim do magacina. Treba preći Glogovo... "

XXXI

Ratni vozači su posebno čudo. Nikada sebi neću moći objasniti vožnju automobilom s ugašenim farovima. Po mjesečini, u redu. Ali, po mrklom mraku... Te večeri se nije vidio prst pred okom, a vozač s kojim sam se uputio za Mostar ni u jednom momentu nije se požalio na slabu vidljivost. Kaže mi da u glavi ima svaku rupu na putu.

Shvatio sam da smo nadomak Mostara tek kad su, s Huma, u pravcu Donje mahale, poletjeli svjetleći meci. Uslijedile su i detonacije; nekoliko njih. Potom i jedna zastrašujuće snažna. Blizu...

"Garant, guma!", reče vozač. "Idemo magistralom, pa ćemo se spustiti niz Brankovac. Sigurnije je".

"Kakva guma?", upitah.

"Velikom količinom eksploziva i komadima željeza, napune velike gume od bagera, traktora i šta ti ja znam, pripale fitilj, pa zakoturaju niz Hum. Gdje to udari, ne daj Bože...", pojašnjava mi vozač.

Na raspolaganju mi je ostalo više od dva sata do ponoći, kad sam, sa logističarima koji su u grad dovozili hranu i municiju, trebao krenuti prema sjeveru. Uprkos vozačevom upozorenju da na polazak sačekam u prostorijama logistike, odlučio sam prohodati Mostarom.

Tek što sam napravio desetak koraka, iz mraka se začuše poluglasni tekbiri.

"Allahu ekber, Allahu ekber, ve lillahil-hamdu..."

Preko puta Karadžoz-begove džamije, ugledao sam grupicu ljudi. Dženaza. Čija? Zar je to važno. Pridružio se ljudima koji su, pod zaštitom noći, ispraćali rahmetliju. Harem je bio pun svežih humki.

Proučio sam fatihu i ušao u uski sokak, koji vodi prema glavnoj ulici. Titovoj. Svaka glavna ulica u većem gradu je bila Titova. Sada je to manje nego što je bila, a poslije, ko zna!

Iz parka je dopirala pjesma. Tiha. Uz pratnju na gitari.

Nekoliko mladića i djevojaka pjevalo je u malom parku ispred zgrade. Na trenutak sam zastao. Moji prsti odavno nisu prešli preko žica na gitari. Ako bi se našla u vještim rukama, te žice su proizvodile najljepše tonove... Pjesma nije prestajala ni kad se u blizini začula snažna eksplozija. I druga, treća... Pjesma ne prestaje.

Ovaj grad ne može pasti, zaključio sam produžujući prema Ratnoj bolnici.

Ovaj grad plaća veliku cijenu. Otkad ga, samo, ruše, a nikako da sruše...

Dosta toga sam pročitao i čuo o herojskoj odbrani Mostara kroz minula stoljeća. Više čuo nego pročitao. Opirali su se stanovnici Mostara svakojakim hordama koje su nasrtale. Znali su ga i rušiti, i klati njegove žitelje, ali nikad odavde nisu otišli nekažnjeno. Sustizali su ih hrabre gazije, kojih je ovdje uvijek bilo. Čak su se i žene znale pridružiti potjerama takve vrste. Nije uspio pobjeći ni onaj zlotvor Stojan Janković, što bi uživao klati za bajrame. Na nos mu je skočio pokolj u džamiji koja je bila u sadašnjoj Liska ulici. Pričalo se da se godinama nije mogla oprati krv nedužnih žrtava. Aga Šarić ga je sustigao na Livanjskom polju i presudio mu.

Trajao je otpor i bilo gajreta u gradu sve dok viteštvo i hrabrost nisu prestali biti način na koji su gradovi, i ljudi u njima, branili vlastitu čast i dostojanstvo.

Grad je do dolaska Stare Jugoslavije vrvio od umnih ljudi, pjesnika, književnika, uleme, a onda je, kad je vlast povjerena polupismenim došljacima, okrenulo naopako. Polahko se počelo zaboravljati sve što je bilo vrijedno spomena. I da je samo zaboravljati, nego i bezočno gaziti. Iščezavalo je sve što je bilo vrijedno.

Adem-efendija mi je naj slikovitije ispričao o tome kako su drugi preuzimali sve u svoje ruke. Neko bošnjačko dijete prošlo je po čaršiji u vrijeme stare Jugoslavije. I, ono će prići i grupi gazda koji su sjedili pred kafanom. Svi mu nešto dadoše, i Bošnjaci, i Srbi, kome je god prišao. Svi se za džep uhvatiše. Iza toga se, za malo vremena, pojavilo neko srpsko dijete. I ono se približilo grupi koja je sjedila. I ono je pružilo ruku... Gazda Srbin, onaj koji je samo prije koju minutu izvadio nešto sitnih para i pružio ih malom Bošnjaku, ustao je i udario mu šamarčinu. Dijete se jedva održalo na nogama...

Začudene gazde upitaše toga Srbina zbog čega je to uradio, a on im odgovori:

"E, vi vaše učite da prose, mi naše nećemo!"

Partizani su, poslije, potpuno sahranili nekadašnji unutarnji sjaj mostarske čaršije. Ostao je samo vanjski, koji je razumne upućivao da on ne bi mogao, ni nastati da nije bilo onog unutarnjeg sjaja.

Godinu-dvije prije rata, uvjerio sam se koliko je bolest vlastitog samozaborava uhvatila maha. Duh ove nadaleko poznate čaršije, koji je obasjavao cijelu Bosnu, pa i dalje, mimo njenih granica, bio je gotovo potpuno zatrt. Toliko da više ni čaršiju nije mogao osvjetljavati. Nesposobnost za univerzalno i nekadašnju širinu nadomještala se na način da se puka pripadnost sredini uzdizala na nivo kosmičkog. Najbolje se to moglo osjetiti uoči predratnog popisa stanovništva, kad su - i to od onih ljudi koje je čaršija smatrala intelektualnom elitom - počeli dolaziti prijedlozi da bi za stanovnike ovog grada bilo najbolje i najprimjerenije da se nacionalno opredijele kao Mostarci! Da nisam čuo vlastitim ušima, ne bih povjerovao. Dotle se išlo u bezočnom pokazivanju vlastite gluposti.

Sulude pomisli nije rađala ljubav prema gradu, nego potpuna duhovna uškopljenost spram svake misli koja bi snagom bila kadra nadilaziti filozofiju života kotline.

Ljudi su se bojali sami sebe. Poduže vremena su ih uvjerovali da

im je najbolje biti ono što nisu, a ne ono što jesu, pa pošto još nisu bili uvjereni u naklonost vremena koje dolazi, između onog ništa i onog što jesu, pokušali su pronaći nešto između, da i jesu i nisu, a čim se i jest i nije, onda se više nije nego što jest.

Kako, onda, ako je sve zatrto, objasniti ovaj nadljudski otpor zlu?

Energija je neuništiva, kaže nauka. Ja bih rekao, i naslijeđe je neuništivo. Nije isparila duhovnost koja je krasila stanovnike ove čaršije, nego se samo šćućurila - da bi se probudila u ljudima čim zatreba. Ali, ne kad ona sama, ta skrivena duhovnost, bude napadnuta, nego koža ljudska, kao njeno posljednje utočište i zaštita. Kad bude ugrožena koža u kojoj se boravi, on se, taj neuništivi duh, uspravlja. Tada nastupa pobuna neuništivog duha. Bude se uspomene na nekadašnju slavu i velike pobjede. Mostar je spavao tvrdim snom i samo ga je moglo probuditi snažno drmanje iz tog sna. A onda, teško onom ko ga probudi.

Imao sam dovoljno vremena da obiđem prijatelje koji su ranjeni prije desetak dana. Ubrzanim korakom, prešao sam raskrnicu kod "Razvitka". Po danu se, od snajpera, ovuda nije smjelo. Moralo se kroz avlije. Čak i kroz jednu kuću... Koliko je ljudi svakodnevno tuda moralo proći, ali niko od ukućana nijednog prolaznika nije ni poprijeko pogledao.

Čekalo me iznenađenje i nadomak teško oštećene Ratne bolnice.

Opet sam čuo pjesmu. Dolazila je iz pravca kamo sam se uputio. Pjevalo je više ljudi, a jedan glas je dominirao: "Okreni se niz đul bašču, na vrelo kad pođeš, okreni se, nasmij mi se, slatka usta crne oči, Zumro moja..."

Volio sam tu pjesmu.

Sa vrata sobe u kojoj su ležali ranjenici, uočio sam postarijeg čovjeka. Pjevao je uz pratnju svog mlađeg prijatelja harmonikaša. Pjevali su zajedno s ranjenicima. Suze su mi se zakotrljale niz lice.

"Ovaj grad ne može pasti!"

XXXII

Glogovo.

Valjalo je pješaćiti dvanaest sati od Lojpurovih kuća, porušene i opustošene mahale, do Glogošnice, koji kilometar prije Donje Jablanice. Uz samo dva kratka odmora. Tek toliko da se predahne i prezalogaji. Starijima je trebalo znatno više.

Prije Bjele, mjesta prvog zaustavljanja, u blizini puteljka, ugledao sam svježu humku.

Ahmet Topić, 1912 - 1993.

Dobro sam ga poznao, ali više sam od drugih o njemu slušao, nego što sam iz njegovih usta uspio čuti. Bio je škrt na riječima i rijetko je kome govorio o svojoj sudbini. Šta sve nije prepatio taj čovjek... Nijedna ga država nije poštedila zatvora. Partizani su mu najviše odrezali. Uhapšen je odmah nakon onog rata kao "mladi musliman" i osuđen na dvanaest godina. Iz Zenice je, nakon što je u ćeliji gotovo nasmrt isprebijao zatvorskog čuvara, prebačen u Foču. Samo je čekao zgodnu priliku da mu se približi zatvorski čuvar, koji se na njega okomio bez razloga. Uvukao ga je, dok se šetao hodnikom, u svoju ćeliju. Lomio mu je kosti poput suhих grančica. Prije nego što će drugi stražari dotrčati, Ahmet se zaletio i ramenom udario u direk. Namjerno je slomio rame. Zatvorskoj upravi objasnio je da mu je rame kundakom slomio stražar i da ga je on zbog toga isprebijao. Obojica su dobili premještaj. Ahmet u Foču, stražar u bolnicu.

Zatvorenici su upamtili i cijenili njegov čvrst karakter. Kad je, nakon devet godina, uslijedila neka vrsta pomilovanja, Ahmet je odbio izaći iz zatvora. Ostao je onoliko koliko je osuđen. Ni taj dan, kad se navršilo dvanaest godina, nije protekao bez problema. U fočanskom

zatvoru je, i pored insistiranja Uprave da ide kad i ostali zatvorenici koji su toga dana izlazili na slobodu, Ahmet ostao nekoliko sati duže. Izašao je tačno u dvanaest sati i petnaest minuta. U toliko sati je, prije dvanaest godina došao u Zenicu. Čekao je da se kazaljke poklope. Da se, u minutu, navrši dvanaest godina. Da državi ne ostane dužan.

Godinama poslije radio je u Austriji. Najteže poslove. Bio je neobično snažan. Ni zatvorske staklare u Foči, u kojima su vladale nesnosno visoke temperature, nisu pokobile njegov duh, niti su u njemu ubile golemu fizičku snagu. Njegov radni učinak je mogla premašiti samo kakva inženjerijska mašina.

Sa Švabom bi Ahmet znao pogoditi posao, ali bi ga, u pravilu, završavao brže od preciznog njemačkog proračuna. Ono što bi Švabo izračunao da se može uraditi za sedmicu, Ahmet bi za jednu noć. Kad bi Švabo pokušao umanjiti iznos maraka za koji su se dogovorili, misleći da se prevario u računu, Ahmet nije puno promišljao, nego, ni pet - ni šest, pa za berikat, dok se gazda ne lati novčanika. S njim se nije vrijedilo šaliti. Po povratku iz Austrije, čuo je da su mještani Komanja Brda, koji su kanili da se do sela probije put, odustali zaključujući, na Mjesnoj konferenciji, da se ni minama ne može probiti krivina kroz liticu. Ahmet je tražio stotinu i pedeset hiljada - da on taj posao završi.

Eso Pezić mi je pričao da su ljudi iz Brada izlazili da gledaju kako se Ahmet s tokmakom hrve sa brdom. S krivinom je bio gotov samo za tri dana.

Samouvjerenost ga nije napuštala sve do smrti, čiji je zagrljaj osjetio podno Prenja. Rijetko ko bi se, rahmet mu duši, u tim godinama odlučio na takvo putovanje.

Naša kolona se, nakon nekoliko sati pješačenja, zaustavila kod šatora, pokraj koga se nalazila brvnara izrazito okomitih krovova. Iznad ulaza u brvnaru je natpis: "Gorska služba spasavanja". Dvojica vojnih policajaca sjedili su uz veliki kotao. Kuhalo se meso. Jedan od njih je prije sat odstrijelio divokozu. Nije bilo vremena da da čekamo ručak, iako smo uljudno pozvani. Zadovoljili smo se konzervama. Valjalo je krenuti uz strmu stazu. Pred nama je bio najteži dio puta. Dovde se

moglo s pjesmom.

Satima je trajalo penjanje, a vrh se nije nazirao.

Veranje uz planinske vrleti mi nije predstavljalo poseban problem. Kako su ljudi iz mog društva stalno zaostajali, imao sam dovoljno vremena za razgledanje. Pogled mi se najviše zaustavljao na okomitim liticama. Uzdizale su se iznad šumom obrasle doline, koja se gubila u daljini.

Najviše su nas usporavali konji, iako nisu bili natovareni. Teret koji će nositi prema Mostaru, čekao ih je na vrhu planine ili u Glogošnici. Bit će im lakše ako ih tovar bude čekao na vrhu.

"Mostar treba podići spomenik ovoj životinji!", govorio je moj saputnik. "Pokrepali bi od gladi da nije konja. Koliko smo samo municije na njima pretjerali! Da konja nije, davno bi nas ustaše poklali."

Uskoro smo ugledali šator. Samo još malo, pa ćemo i na sam vrh. Tu će prenočiti ljudi s kojima sam došao. Natovarit će konje i nazad.

I ljudi i konji imali su sreće ovoga dana. Helikopter je upravo donio teret koji treba prebaciti u Mostar.

Na vrhu smo se odmorili pola sata, a onda sam, sa trojicom saputnika, oborio niza stranu, u pravcu Glogošnice. I strmina je naporna za hodanje. Gotovo i kao uzbrdica. Osjećao sam škripanje kostiju i bolove u koljenima.

U Glogošnicu smo stigli oko tri sata popodne.

Sve je ovdje drukčije. Nije bilo grmljavine granata, niti se čula pucnjava. Osjećao sam da mi ti užasni zvukovi nedostaju, kao da sam se, ne daj Bože, s njima srodio. Uši sam počeo navikavati na cvrkut ptica.

Navečer je, opet, oči valjalo navikavati na svjetlo, koje je, kao u najnormalniji vakat, gorjelo u svakoj kući. Čak je bila upaljena i ulična rasvjeta.

Koliko su se stanovnici Mostara, te ratne 1993. godine, bili odvikli niza najnormalnijih potreba, najslikovitije je to pokazao jedan funkcioner iz ovog grada nakon dolaska u Zenicu. Čim je ušao u sobu hotela "Metalurg", i to u WC, zalupio je vrata, vratio se do recepcije i, srdit, izderao se na osoblje:

"Kakav je ovo hotel?! Gdje su bidoni s vodom", derao se, pričali su kasnije njegovi saputnici.

Recepcioner mu je mirno odgovorio da samo treba odvrnuti česmu. Tek tada je čovjek shvatio da je promijenio sredinu. Mjesecima uzimajući vodu iz Neretve, stanovnici Mostara česmu su potisnuli ne samo iz svakodnevne upotrebe nego i iz same svijesti.

Do Lokava, odakle je put u Sarajevo vodio preko Igmana, stigao sam brzo. Tada su nastupili problemi. Već je gotovo bilo podne, a niko da naiđe i poveze me. Gubio sam nadu, nervozno hodajući pored policijskog punkta, gdje se već okupila povećana masa svijeta. Iznenada se jedan džip zaustavi. Čovjek koji je sjedio do vozača spusti staklo i zagleda se u mene. Po njegovom izledu, prije bi se moglo reći da je pošao u svatove ili na kakvu gala predstavu, a ne u opkoljeno Sarajevo.

"Ti si mene, Ramize, zaboravio?! Hajde, upadaj!"

Otvorio sam zadnja vrata i sjeo do ugladenog srednjovječnog čovjeka s francuzicom na glavi.

"Selam alejkum, ljudi!"

"Alejkumu selam!", odgovoriše uglas. Auto krenu.

"Seju Pušića si poznavao, jelde?", kaza, okrećući se, onaj koji je sjedio do vozača.

"Ma, zar si to ti, Sejo?! Ko bi rekao da ćemo se ovdje sresti?! Gdje si, šta radiš?"

"U Visokom sam. Kordiniram rad nekoliko humanitarnih organizacija u srednjoj Bosni. Nema ništa bez logistike. Znaš li ti koliki je, u savremenim vojskama, omjer između logistike i ostalih dijelova?", dodade, očito nastojeći da svoje obaveze svrsta u najvažnije ratno

zanimanje.

"Blage veze nemam pravo da ti kažem", kratko sam odgovorio.

"Znao sam da ne znaš. Većina o tome nema pojma. Više od devedeset posto otpada na logistiku, dok se svega nekoliko procenata odnosi na vojnike. To su podaci iz "Pustinjske oluje". Tako je ustrojena američka vojska. Zato sve i štima. A u nas se to i ne računa..."

"Daleko smo mi od tih shvatanja", uključio se vozač i otpočeo predavanje o važnosti logistike u ratu. Ne prestajući, govorio je o tome sve do onoga dijela Igmanskog puta koji je izložen četničkim mitraljezima i minobacačima.

Čim smo prošli kritičnu dionicu, vozač okrenu priču i započeo o nečemu što mi se nimalo nije dopadalo. Požali se saputnicima da mu je policija u Visokom oduzela kombi i da će zato ići Predsjedniku... Nisam izdržao:

"Ne mislite, valjda, da će vas on, radi toga, primiti?"

"Kako da ne! A zbog čega me ne bi primio?", odgovori, ne razumijevajući moje čuđenje.

"Znaš šta, prijatelju?! Ako te radi toga primi, od ove države nema ništa!"

"Vidi! Kako to misliš? Pojasni!", sada je vozač bio već vidljivo uznemiren.

"Pa, ako Predsjednik, na ovom vaktu, kad sve gori, zaista ima vremena da se bavi otetim automobilima, onda... serem ja tu državu. Nikad nam je ne vele napraviti, ako se Predsjednik bude bavio takvim poslovima. Može jedino ako će se veličina države poklapati sa veličinom kakve općine. Da sam ja predsjednik, i vi mi radi toga došli, ja bih vas u isti mah uhapsio..."

Nisam dovršio rečenicu, a gume su već zaškripale. Auto stade. Vozač se okrenu, načini grimasu i reče:

"Vidiš, ti bi me uhapsio, je li?! E, ja tebe neću hapsiti, ali ću te izbaciti. Napolje! Da malo protegneš noge! Hajde, izlazi!"

"Neka, Azize", umiješa se moj poznanik iz studentskih dana. "Stani... Ohani... Koji vam je vrug? Ti, Ramize, sjedi! I okanite se šuplje priče. Trebali biste se još i pobiti."

Niko nije progovorio riječi do Osmica, velike krivine izložene stalnim granatiranjima. Razmišljao sam o ljudima koji su vlastitu ulogu u ratu preuveličavali do te mjere da mi se na njih gadilo. Ali, nisam nalazio ništa nelogično u njihovoj priči. Kakvo bi to, drukčije ponašanje od te sorte ljudi mogao očekivati? Sastalo se tamo od zla oca od gore majke.

Asim je često uobičavao reći kako u tri grada u Bosni nikad nisu živjeli Jevreji. Jesu prolazili i dolazili, ali nisu se zadržavali u Stocu, Foči i Visokom. A zašto? U marifetlucima se nikako nisu bili u stanju iznijeti s trgovcima iz ovih čaršija.

Brzo smo stigli do Osmica. Tu nam je valjalo sačekati noć i sa ugašenim svjetlima preći najopasniji dio puta do Hrasnice.

Sve igmanske neugodnosti brzo sam zaboravio čim sam se našao pred sarajevskim tunelom.

XXXIII

"Doktora Karića bih trebao", obratio sam se medicinskoj sestri koju sam zatekao na recepciji Bolnice "Koševo".

"Doktor se odmara. Noćas je imao nekoliko teških operacija. Rekao je da ga niko ne uznemirava", ljubazno je odgovorila, zagonetno me gledajući.

Po govoru je zaključila da nisam iz Sarajeva i, taman kad je zaustila da me upita odakle dolazim, prekinuo sam njenu neodlučnost:

"U redu. To je uobičajen odgovor. Nisam ni očekivao da ćete mi reći kako je doktor besposlen i da samo čeka kad će se neko pojaviti da mu razbije dosadu. Ali, ako doktoru kažete da ga treba Ramiz iz Stoca, garantiram vam da neće imati ništa protiv, a na vas se sigurno neće naljutiti taman da ga probudite iz najtrvđeg sna".

Sestra me značajno osmotri, zastade nakratko i uputi se niz dugi hodnik. Nisu mogle proći ni tri minute, a doktor se pojavio iz pravca u kome je sestra otišla. Mada je hodnik bio mračan, prepoznao sam njegov hod. Kao da ga sad gledam u hodniku Studentskog doma u Nedžarićima.

"Ramize, prijatelju. Živ si!", reče grleći me.

"Živ. A ti, kako si? Vama je sad najteže."

"Samo Bog zna kome je najteže, moj prijatelju. Svakom je teško... Sestro, ako ima, napravi nam...", reče djevojci koja je stajala pokraj nas.

"Naći će se, doktore", kratko odgovori i ponovo krenu niz hodnik.

Krišom sam bacio pogled za njom. Već sam primijetio da ima lijepo lice, a sad, gledajući za njom, vidio sam da je i lijepo građena. Iako joj mantil nije bio po mjeri, obrisi skladnog tijela jasno su se ocrtavali.

Ljepotu je teško prikriti pred onim ko za nju ima osjećaj.

Doktor zapazi moju zanesenost i osmijehnu se:

"Taman za tebe. Da nisam oženjen, ni trenutka se ne bih mislio. Ako melajića ima među ženama, ona je... Vidi mene, budale! Ne upitah te ni jesi li se oženio, a spremam ti se u svatove, mada me, radi toga, po ovom alamet, nisi došao tražiti. Šta je reći?"

"Nisam oženjen, a ni radi svatova nisam došao. Prije desetak dana, ovdje je, na tvoje odjeljenje, stigao jedan moj prijatelj. Rekli su mi da je teško je ranjen..."

"Da nije Adil?", prekinuo me u pola rečenice.

"Adil! Ja, Adil", ponovio sam.

Odkud da iz prve pogodi, pomislih. Ko zna šta je s njim?

"Šta je s njim? Govori!"

"Dobro je", mirno mi odgovori Ferid. "Samo ne znam smiješ li ti unutra", reče zagonetno.

"Kako, smijem li? Je li čitav?", pitam uznemiren njegovim zagonetnim ponašanjem.

"Osposobi mi, doktore, nogu - da mogu stajati, kaže mi, a ruku - da ga mogu dobro odalamiti, i ništa više. K'o tebe, znaš?!"

Nijemo sam posmatrao prijatelja. Ništa mi, upočetku, nije bilo jasno, ali brzo sam shvatio o čemu govori. Adil je Feridu ispričao kako sam uhapšen. Ispričao mu je sigurno veličajući moju žrtvu, iako ja to tako nisam doživljavao.

Ferid je potvrdio opravdanost mojih sumnji.

"Fala Bogu, Ramize, da si izašao iz logora. Adil mi je sve

ispričao. Svaka ti čast... Idemo do njega čim kahvenišemo..."

Adila sam ugledao, ali nisam ušao u sobu u kojoj je ležao. Povukao sam Ferida za rukav:

"Kasnije ćemo", rekoh mu šapatom.

"Šta je, zbog čega?", čudio se Ferid.

"S Adilom sjedi neka djevojka, ne bih im kvario ćeif, pojasnih razlog iznenadnog povlačenja.

Vratili smo se u Feridov sobičak. Ispričao sam mu omiljenu Adilovu priču, koju je mi je ispričao barem pet-šest puta. Istina, bila je nesvakidašnje poučna, ali i Adil je pregonio. Kruto se držao pravila kojim se, birvaktile, vodio jedan Stočanin.

U Stocu je, u Adi, nekad stanovao Jusuf-aga Šemić. Bio je općinski sekretar za vrijeme Stare Jugoslavije, a neko vrijeme i poslije onog rata. Bio je izuzetno mudar i sposoban. Nalazio je rješenja i u nemogućim situacijama, zbog čega je uživao veliko poštovanje sugrađana.

Dedo, rahmet mu duši, mi je pričao da se, za vrijeme Stare Jugoslavije, neki Behram vratio iz Amerike s velikim parama. Jednog dana, dok je sjedio pred kafanom, priđe mu nekakav ublehaš, pa će mu, pred drugima, reći da mu vrati pare koje mu je pozajmio. Hiljadarku! Fine pare u taj vakat... Behram mu odgovori da ga nikad nije ni vidio, a kamoli da mu je još dužan. I, tako, malo se preporiječili, Behram ga sikterisao i nastavio prekinuti eglen. Ljudi ga, Boga mi, upozoriše na narav maloprijašnjeg sagovornika, upozoravajući ga da on neće odustati, nego će ga, može bit, i tužiti. Behram, kako je bio siguran da nikome ništa nije dužan, pogotovo ne tome čovjeku, prijetnje ozbiljno i ne shvati.

Ali, za nekoliko dana dođe mu poziv sa suda... I, šta će ti on? Vidi, nema šale. Pravo u čaršiju - da se s ljudima posavjetuje.

"Nema ti tu riješenja, on će na sud, sa sobom, povesti svjedoka

koji će potvrditi da ti je pozajmio pare, i šta ćeš?"

"E, jedino bi ti", posavjetovaše ga, "možda mogao pomoći Jusuf-aga Šemić. Ako on ne bude našao rješenje, i nema ga", rekoše mu.

Tako će Behram pravo Jusuf-agi i reći će mu šta ga muči. Jusuf-aga je malo pošutio, a onda će mu:

"Postoji samo jedno rješenje! Budeš li na sudu govorio da tog čovjeka ne poznaješ i da mu nisi dužan, on će dobiti presudu, jer ćeš protiv sebe imati i njegovog svjedoka, kojeg će on sigurno dovesti... Jedini izlaz ti je", savjetovao mu je Jusufaga, "da i ti nađeš svjedoka koji će na sudu potvrditi da si mu ti te pare vratio!"

I bi tako. Sudija se prvo obrati Behramu, prekoraavajući ga zbog čega tvrdi da ne poznaje tog čovjeka i da od njega nije pozajmio pare kad i svjedoci kažu da jesi. A onda ih Behram iznenadi. I sudiju i onog koji je protiv njega podnio tužbu.

"Ne tvrdim ja, gospodine sudija, da ovog čovjeka ne poznajem, ne d'o Bog. Jašta nego ga znam. Hvala mu gdje čuo i ne čuo. Kad mi je najteže bilo, on mi je posudio hiljadu dinara, i fala mu k'o bratu, ali ja sam, gospodine, njemu te pare vratio!"

Svi u sudnici bili su iznenađeni.

"Kako vratio?", upitao ga je sudija.

"Fino", odgovori mu Behram. "Imam svjedoka."

"Gdje?", reći će sudija.

"Tu je, ispred vrata."

Ušao čovjek. Tako i tako...

"Jest", veli, "na moje oči mu vratio."

I, tako se to završilo. Behram je, zahvaljujući Jusuf-aginjoj mudrosti i velikom iskustvu, dobio parnicu.

Koji bi se pravnik toga danas sjetio?

Ali, znao se Jusuf-aga i otkačiti. Kad bi kod Maminke četiri čašice postavio na četiri noge prevrnutog stola, znalo se da Jusuf-agu treba ostaviti samoga - da sabere i oduzme šta sabirati i oduzimati treba, ali i da osvježi staračku dušu u zagrljaju djevojaka, koje su ovdje gostile mušterije.

Feridu sam ispričao da je Adila posebno oduševljavalo Jusuf-agino pravilo ulaska u kafansko društvo, čega se on kruto držao.

"Ako čovjek u kafani sjedi sam", govorio bi Jusuf-aga, "ne prilazi mu, jer on nekoga čeka. Sjede li dvojica, tu se razgovor vodi u četiri oka, i treći je suvišan. Ako zu za stolom trojica, bujrum, slobodno ti je!", govorio bi.

"Jesmo li se zbog toga vratili od Adila?", upita me Ferid.

"Jesmo. A i žensko je s njim i nije ga red prekidati. Vidjet ćemo odavde kad cura izađe, pa ćemo onda kod njega..."

Ferid mi ispriča da je Adil ranjen u diverzantskoj akciji na Trebeviću. Ušli su duboko... Borba nije dugo trajala, ali se, nakon obavljenog zadatka, samo on nije vratio na dogovoreno mjesto. Dvojica diverzanata, sa kojima se bio dobro sjaranio, vratili su se na mjesto sa kog su se, po obavljenom zadatku, povukli, i našli ga polumrtvog. Njegova ruka je čvrsto držala nož zaboden u grudi četnika, koji je ležao ispod njega. Iz Adilove noge tekla je krv. Ruka mu je bila slomljena. Pogoden je iz neposredne blizine, iz pištolja, koji se nalazio pored ruke bradate spodobe ispod njega. U borbi prsa u prsa, Adil je izašao kao pobjednik. Ali, da njegovi jarani nisu stigli na vrijeme... Na Jarčedolu su mu ukazali prvu pomoć i, zahvaljujući tome, spasili mu život.

Odkud na Jarčedolu, pomislio sam, sjećajući se da mi je baš Adil, ispričao zgodu o tome mjestu na periferiji Sarajeva. Tu su, do rata, na pašu izgonili ovnovce, namijenjene za kurbanu. Čuvao ih je učenik medrese i svaki dan klaao jedno po jedno bravče, gosteći sebe i svoje društvo. Pročulo se o tome u Sarajevu i neko će ti od odgovornih iz medrese njega posjetiti,

kako bi ga upozorio da to više ne čini. Ali, za svakog zaklanog ovna, on je u hadiskom učenju nalazio opravdanje. Biva, po tom i tom mezhebu i po tom i tom hadisu, ukoliko se čovjek nađe u takvoj i takvoj situaciji, nije grehota nego potreba.

Helem, objašnjavao je on učenom predstavniku medrese da je svaki put postupio prema propisu, slijedeći hadis koji govori kad se nešto smije, a kad ne smije, kad je nešto dozvoljeno, a kad zabranjeno.

Na to mu je gost prigovorio da ovoga dana, kad je on došao, ipak nije postupio prema hadisu, jer hazreti Ibrahim je rekao... Jest, reći će on njemu, Ebu Hanife kaže da, u takvoj situaciji, nije dozvoljeno, ali njegov učenik imami Jusuf, prenosi da taj i taj kaže da, ukoliko se u takvoj i takvoj situaciji nađeš, u kojoj se ja sada nalazim, može se postupit kako sam ja postupio.

Prisjećajući se te priče, koju je Adil čuo od nekog svog jarana s fakulteta, koji je prethodno završio medresu, ugledao sam djevojku koju smo zatekli kod njega. Kretala se prema izlaznim vratima.

Nikad ga, da znam, nisam vidio zadovoljnijeg! Izgledalo je da su sve njegove brige nestale nakon mog ulaska u njegovu bolesničku sobu. Više nije morao sam sobom belaja tražiti, smišljati hapšenja radi mog oslobađanja... Nije više morao biti Stuha, kako su ga prozvali, mada mu to niko nije smio reći u lice. Ja sam tu, živ i zdrav, to mu je bilo najvažnije.

Nismo progovorili ni jednu jedinu riječ o događaju koji se zbilo prilikom mog hapšenja, koji je za njega značio slobodu, za mene odlazak u logor. Pričao sam mu o logorskim patnjama, o zbivanjima u Mostaru, borbama, koje su se tamo vodile. Pažljivo je slušao svaku riječ. Često me prekidao zanimajući se za detalje, najviše dok sam mu govorio o mučenjima u logoru.

"Čim se oporavim, eto me dolje!", veli.

"A djevojka?" rekoh mu.

"Mali test... Neće naškoditi ni meni ni njoj. Ako bi joj to bio

razlog da raskinemo, i nije za mene", kratko pojasni.

Te večeri sam se u bolnici zadržao znatno duže. Nakon izlaska iz Adilove sobe, uslijedio je neočekivan susret. Pošao sam do Ferida, a zatekao Fatimu i - zadržao se s njom do završetka smjene. Poslije sam je ispratio kući. Naredne večeri izašli smo zajedno.

XXXIV

Za nekoliko dana boravka u Sarajevu, svega sam se nagledao i naslušao. Kad sve saberem, nisam više bio načisto drže li Sarajevo u blokadi samo četnici. Prijatelj mi je rekao da je Sarajevo prodisalo zahvaljujući tunelu, ali da ga sad tunel guši. Okladajući s njim, šverceri okladaju i sa sudbinom glavnog grada i države.

Prijatelj je ogorčen. Kaže da su šanse za deblokadu isuviše male, te da su svaki naum, u tom smislu, u stanju osujetiti oni koji su se zahvaljujući tunelu obogatili.

"Nema spora", kaže mi, "da su mnogi gradski razbojnici i ološ odigrali veliku ulogu kad je u pitanju odbrana grada. Problem su njihovi motivi. Mnogi su odbranili toliko teritorije koliko će im biti dovoljno da na njoj caruju i pljačkaju, danas prodaju i preprodaju... Sačuvaj nas Bože njihove vizije Bosne. Njih ne zanimaju sloboda zemlje, ni kraj ubijanja, terora... Znaju da će im mir donijeti nesreću. Litar ulja, sa sedamdeset maraka, past će na dvije. Ali, oni su zajahali vlast... Pored našeg čovjeka, Bošnjaka, kakav jest, teško da će se nešto promijeniti. Jer, znaš našeg čovjeka, ne zna narediti a neće da sluša. Dvije beternije osobine se ne mogu sastaviti..."

Prijatelj je razočaran razvojem događaja i a nemoćan da bilo šta promijeni. Teško je ranjen u borbama prema Trebeviću. Ostao je bez noge.

Dokazi koje iznosi toliko su uvjerljivi da je svaka polemika s njim bila suvišna.

Najsnažniji dojam na mene je ostavila njegova priča o događaju koji se zbio prije nekoliko dana:

"Prošle sedmice, u četvrtak, dođe mi na vrata žena koja stanuje

sprat niže. Ima dvoje male djece. Vidim da joj je teško. Nije lahko pružiti ruku.

"Ako imaš išta od hrane, Ademe, samo da ne umru od gladi...", reče mi drhtavim glasom.

Suze joj se slijevaju niz lice.

Donio sam joj dvije konzerve i pola hljeba. Pružajući joj kesu, pitao sam je li svraćala Arifu i Snježani, koji stanuju ovdje, do mene.

Svráčala je, veli, ali su joj rekli da nemaju ništa.

Tad mi se smrklo pred očima. Vratio sam se u stan, zgrabio automat i uletio u njihov stan. Samrli su od straha kad su me ugledali s puškom. Veliki pas, koji je sjedio u fotelji, nije uspio ni zalajati a već je bio ustrijeljen.

"Sve što ste davali ovoj životinji", rekao sam im, "od sada ćete davati meni, a ja ću kome mi bude ćeif. Ja sam od danas predsjednik "Merhameta" i koordinator svih humanitarnih organizacija za ovu zgradu! Je li jasno?"

"Jasno", rekoše uglas, tresući se od straha.

Ubrzo je stigla policija. Da nisam borac i ratni vojni invalid, ko zna šta bi bilo sa mnom. Znam samo da niko više u ovoj zgradi ne drži psa... Žao mi je životinje, Ramize, ali druge nije bilo. Da se ja pitam, strijeljao bih svakog čovjeka koji je u ratu hranio psa dok su djeca umirala od gladi. To su ratni zločinci, Ramize, koji neće odgovarati. Ali, eto, i Društvo za zaštitu životinja diglo je galamu. Društvo za zaštitu djece, nije. Niti i postoji u ovom ludom svijetu. Dabogda se sve džombosalo, amin ja Rabbi."

Ademovo ratno putovanje je zanimljivo je po mnogo čemu. Svašta je predeverao za ovo malo vremena... Pričao mi je kako je, nakon oporavka u bolnici i ugrađivanja proteze, na prijedlog saboraca, postavljen na dužnost pomoćnika komandanta za moral. Tu se nije zadržao. Isprebijao je logističara Hamdu! Dogodilo se to nakon što se Adem vratio iz posjete porodicama poginulih. Toga dana je morao izvršiti zadatak koji mu je najteže pado - obavijestiti majke i očeve da

ih sinovi više neće obradovati svojim dolascima. Borba je bila pjesma spram te obaveze...

Po povratku u jedinicu, zatekao je logističara Hamdu kako ispred magacina živo obrazlaže da ne valja vlast, da su sve to lopovi. Od ministara do predsjednika države... Adem se nije suzdržao. Da ga nekolicina boraca nisu zaustavili, pitanje je bi li Hamdo ostao živ.

Pitao ga komandant zbog čega je isprebijao Hamdu.

"Laj'o na državu", rekne mu, a on će začudeno:

"Ti, Ademe, ne prestaješ lajati, da ti `vako kažem."

"E, vidiš, komandante, ja imam pravo da lajem, a on nema."

Nije mu bilo jasno, pa mu je objasnio:

"Ja lajem na državu i predsjednika zato što ne pošalje koga u Njemačku, po Hamdine sinove, i dovede ih ovamo, da s nama brane zemlju. I ne samo Hamdine, nego sve koji uhvatiše maglu. Šta bi Hamdo govorio kad bi doveli njegove sinove i strijeljali ih kao dezertere?!"

Začudeno ga je gledao.

"Ja, komandante, strijeljali! Svaka država", kaže mu, uradila bi to, osim ove naše."

Posjetio me da se prisjetim Muhammeda Alija. Strpali ga Amerikanci u bajbuk. I to ne zato što nije htio braniti svoju zemlju, nego što je odbio napadati tuđu. U zatvor!

"A naše bjegunce štite. Biva, ako ih budemo tražili i na front ih spremali, ugrozit ćemo im građanska prava, zamisli", uzrujano govori Adem.

Susreo sam u Sarajevu i jednog poznanika iz studentskih dana, danas poznatog novinara. Pričao mi je da je obišao gotovo sva ratišta u Bosni. Govorio mu je o herojskom otporu Sarajlija, Goraždana, Žepljaka, Mostaraca... Posebno su ga impresionirali borci u Gradačcu. Sumnjičav je u pogledu ishoda rata. I on je, kao i mnogi sa kojima sam

se tih dana, vidio, govorio da u svemu nema dovoljno reda i sistema.

"Mi imamo problema sa Srbima, vi dolje sa Hrvatima. Vidim ja odavno da oni neće Bosnu. Ali, ima tu jedna caka. Samo, ovi naši to ne znaju. Evo, Ramize, možda ćeš reći da nisam pri svojoj, ali ja ću sad stati pored reda gdje se nešto dijeli, i odmah ću poznati ko je Srbin!"

"Pretjera i ti...", rekoh mu.

"Znao sam šta ćeš pomisliti... Ali, ovo što ti kažem, istina je. Da istinitija ne može biti. Stajao sam stotinu puta u redu za hljeb... Ako se neko buni, komentira, priča kako bi to trebalo drukčije organizirati, to je sigurno Srbin!"

"Ma, daj čovječe, ti si baš puk'o!"

"Daj, ne daj, Ramize, ali tako je. Ne govorim ti ja ništa odoka. Dugo sam o svemu razmišljao. Oni su navikli da se pitaju u državi, a onda im je to pravo najednom oduzeto. Ja, nemoj se čuditi... Oni tako misle, čim je s nekim moraju dijeliti, jer oni su navikli da vladaju sami. Dosta je njih ostalo u Sarajevu. Ali, čim im se pruži prilika, otići će ih još dosta... Ja ne kažem da je to dobro, ali zapamti: ne daš li Srbinu vlast, Hrvatima da se pita u kulturi, oni odoše! A ako hoćemo da bude Bosne, morat ćemo ih zadržati. E, kako, ne znam. Ne znam ja, ne znaš ni ti, ni vlast ova ne zna, a ne znamo ni ko zna."

Dugo sam, hodajući Sarajevom, razmišljao o njegovim komentarima.

XXXV

Dvojicu borca i nekoliko civila sahranili smo u blagajskom haremu.

Ustaške granate.

Sudbina.

Ima li kraja ubijanju? Niko nije mogao dati pouzdan odgovor. Harem je bio pun svježih mezarova.

Odlučio sam, nakon dženaze, poći do majke. Prošlo je više od petnaest dana otkako joj nisam navratio.

Idući pokraj Bune u pravcu kuće u kojoj se smjestila sa Hasinom porodicom, razmišljao sam o današnjim događajima. I ne samo današnjim. Dženaze su bile gotovo svakodnevne. Život u zagrljaju smrti bio je stvarnost na koju se moralo priviknuti... Jedan detalj sa dženaze vukao mi je misli logorskim danima. Primjetio sam trojicu ljudi koji su se udaljili iz harema čim je trebalo pristupiti dženazi. Stajali su po strani. Kao birvaktile, prije rata. Istina, prije rata ih je bilo znatno više koji su stajali po strani nego onih što bi pristupili ispraćaju rahmetlije.

Samo nekoliko dana nakon što su me iz Dretelja prebacili u koncentracioni logor Vojno, najužasnije mjesto u kome je čovjek mogao boraviti, na moje oči mladić u crnoj uniformi je, bez ikakvog povoda, ubio dvojicu zatvorenika.

Nakon što smo, po njegovoj naredbi, iskopali dvije rake, mladić, od čije pojave smo svakodnevno strahovali, pitao je hoće li neko zapaliti. Javio se jedan od logoraša. Bacio mu je kutiju cigareta u jednu od iskopanih raka i rekao mu da je uzme. Čim je nesretnik sišao u raku,

uslijedio je rafal. Skljokao se pokraj krvlju poprskane kutije cigareta. Petar, tako se taj monsturno zvao, samo se okrenuo i, kao da se ništa neobično nije dogodilo, hladno nam naredio da se iskopa još jedan grob.

Kad su bile iskopane sve tri rake, bojovnik je zatražio da se sahrana obavi na vjerski način. Svi su šutili. Od straha, naravno. Niko od prisutnih nije mogao proniknuti u moguću slijedu poteza. Ko je mogao znati šta smjera, kakve planove kuje u glavi?

Nakon što su uslijedile prijeteće da će nas sve poubijati, javio se jedan stariji čovjek da je spreman obaviti dženazu. Pridružio sam se nekolicini koji su se odlučili klanjati dženazu rahmetlijama. Nisam razmišljao o posljedicama. Ni ja, tek stigao u ovo mučilište, nisam bio u stanju proniknuti u logiku Petrovih reakcija. Nisam se ni trudio. U tim situacijama, koje se teško mogu opisati, da ne govorim o tumačenju, ne pomažu zakoni uma i logike. Kako objasniti nešto što je umu toliko daleko? Iluzorno se bilo uvlačiti u njegovu glavu i prema vlastitim mjerilama promišljati moguću slijedu njegovih poteza.

Oni koji su se tu večer oslonili na logiku, misleći da su otkrili tajanstvenu šifru koja određuje Petrovo ponašanje, uvjerali su se da se nije šaliti sa zakonima uma i da tim zakonima valja mjeriti samo ono što se može mjeriti.

Poveća grupa logoraša ostala je po strani procjenjujući da im je ta pozicija sigurnija. Stvar loše procjene! Skupo ih je koštala...

Nikad to neću zaboraviti.

Čim je obavljena dženaza, Petar se uputio prema grupi koja je stajala po strani:

"Ko ste vi? Šta ste vi? Ateisti, je li?! Kome vi pripadate?", galamio je. "Vi ste ništa, ništa!", derao se, a onda im naredio da uđu u jednu od prostorija. Duže od sata su odatle dopirali stravični krikovi, koji su parali noćnu tišinu.

Majku sam zatekao pokraj Bune. Čistila je travu. Valjalo je preživjeti, a bez trave se nijedno jelo nije moglo napraviti, a da za

svakoga bude dovoljno da se održi u životu. U početku su trave probirane. Kasnije je valjala svaka. Po onoj narodnoj: nadij joj ime, potparaj joj žile. Trebalo je na najbolji način iskoristiti ono malo brašna, koliko se dijelilo po glavi. A koliko se dijelilo, najbolje se dalo zaključiti po radosti koja bi nastupila kad bih, kadkad, među njih sedmero, donio dva-tri kilograma brašna ili kutiju keksa. Zato je brašno valjalo pametno iskoristiti. Što manje brašna, što više trave, i na šporet.

San mi nije prilazio. Razmišljajući, o onima što s ostalim ne stadoše u safove, da klanjaju dženazu, ponovo sam se sjetio Petra i logoraša. Uplašio sam se misli koja je najednom upala i, poput diverzanta, ušuljala se u moju glavu, nakon čega je uslijedila eksplozija:

"Trebamo li mi imati svog Petra?!"

Ta pomisao, ako se ona uopće tako može nazvati, nije mi davala mira. Bio sam srdit na sebe što mi se tako monstruoza pomisao uopće mogla i primaknuti, a kamoli okupirati dušu, koja je, u beznađu, grozničavo tražila odgovore. Sila se, jednostavno, nikad, kad je o duhovnom riječ, nije uklapala u moja traženja izlaza iz različitih situacija. Držao sam se kur'anskog stava: "U vjeri nema prisile".

Ipak, ove besane noći zaključio sam da ponašanje ljudi o čijem sam postupku razmišljao, nije samo pitanje vjere, na šta se kur'anski ajet odnosi. Moja razmišljanja išla su u tom pravcu da je to i pitanje naše prepoznatljivosti, političke, kulturne i svake druge, bez čega nam ovdje nema opstanka. Ali, opet, ni to ne može biti razlog za silu. Ne može, zaključio sam, dok god oni skloni izdvajanju vlastito ponašanje budu objašnjavali kao vrlinu.

Ni slutio nisam da ću se već sutra suočiti sa istim problemom. Istina, na nešto drukčiji način.

Tenk sa Šemića gradine bjesomučno je tukao po našim položajima. Četnici nisu posustajali ni iz pravca sela Kamena. Minobacačke granate padale su oko bunkera uz stravične detonacije,

odvaljujući i rasipajući komade stijena na sve strane.

Iz Komande su izdali strogu naredbu da se na vatru ne uzvraća, ali se najednom začu ispaljivanje i s naše strane. Minobacač. Zadovoljstvo nije moglo potrajati ni sekundu-dvije. Granata pade kojih petnaestak metara ispred trošnog bunkera u kome sam se nalazio s nekolicinom boraca. Niko, na sreću, nije povrijeđen.

"Kakva to budala puca? Hoćete li da izginemo još i od naših granata?", derao se Haso na poljskom telefonu.

"Šta je bilo?", upitao sam ga čim je završio razgovor.

"Ma, onaj travar Burdo. Ko njega, budalu, pusti do minobacača, gori je od njega", ljutito je govorio Haso.

"Zar se on drogira?", začuđeno upitah.

"Gdje ti, moj Ramize, živiš?!" I neni je on svojoj, u škiju travu zamotav'o! Zar da cirkuži s đuturumom. Neni muteber zapalit', spržila nekolicke, ufatila je ona tampazija, pa izašla na prozor i stala galamiti: 'Otvorite mi djeco prozor da poletim'. Zamisli kakav je to gazap".

"Ma, je li to onaj što se nedavno oženio ili sam ga ja s nekim zamijenio?"

"Jes', k'o kanum! I oženio i razveo! Dobro je rekla Gara one večeri, kad je bio taj lumperaj: Nit' se soko oženio, nit' vila udala, došla vrana za gavrana! Bože sačuvaj..."

"Hvala Bogu pa nikom ništa ne bi. Mogli smo nastradati k'o Hrguđani!", rekoh.

"Kakvi Hrguđani?"

"Za onog rata, Hrguđani dovukli nekakav top. Okupilo ih se petnaesetak oko njega. K'o, pucat će oni na Dubrave. Ali, nisu znali rukovati topom. Taman k'o i ovaj naš hašišar. Kad su opalili, top povratio nazad - devetero ih izginulo. Onda će jedan između preživjelih, obavijen dimom, reći: 'Ja kakav li je tamo agaret, kad smo mi `vako helać!'"

Grupa boraca smijala se, dobrih pola sata mojoj priči, zaboravljajući šta je i s nama moglo biti.

Ubrzo utihnu i sa četničke strane. Za manje od petnaestak minuta, svi borci bili su van bunkera. Iako je bila zima, dan je bio izuzetno lijep. Razvezla se priča o svemu i svačemu.

Posebno je bio bučan borac koji je mogao imati četrdesetak godina. Nije uspijevaao izgovoriti nijednu rečenicu a da ne opsuje. Nisam podnosio da neko u mom prisustvu na taj način spominje Boga. I, taman kad sam se spremao da ga pristojno upozorim, skoči jedan od prisutnih, mladi borac, i oštro, unoseći se psovaču u lice, zaprijeti. Raskrčit će mu, veli, vilice ukoliko ga samo još jednom čuje da opsuje Boga.

Misleći, valjda, da će mu, vrati li mu istom mjerom, među okupljenima porasti ugled, psovač na prijetnju uzvratu psovkom i krenu na mladića. Ovaj vješto izbježe nasrtaj i dobro ga šakom poduhvati po licu. Kad je ponovo krenuo prema mladiću, s namjerom da uzvratu, dočekan je s nekoliko snažnih udaraca. Njegovo kabadahijsko ponašanja skršeno je za samo nekoliko sekundi.

Bezvoljno gledajući prizor, ponovo sam se sjetio dženaze u Vojnom, pa one jučerašnje, koja se, u neku ruku, i nije razlikovala od one u Vojnu... Jučer sam se, prvi put, prestrašio vlastitih misli, iako zaključcima nisam bio nezadovoljan...

Dojadila su mi stalna ponavljanja kako je vjera privatna stvar svakog pojedinca. Ne zbog samog ponavljanja, niti zato što se ne slažem sa tim stavom. Više mi je smetalo što se takav stav sve više nametao i prihvaćao kao nekakava prepametna misao. Ništa nisam imao protiv tog stava, ali sam ga smatrao polovičnim, a sve što je polovično isto je što i ništa, pa i gore. Nije mi bilo javno zašto bi samo vjera bila privatna stvar. Zašto i nevjerovanje ne bi bilo privatna stvar?! Ako vjerom drugoga ne treba opterećivati, niti je silom nametati, zbog čega bi javna stvar bilo pravo na psovanje vjerskih svetinja? A šta je psovanje nego prekoračivanje praga privatnosti! Šta bi psovanje bilo drugo nego promocija ateizma kao javne stvari! Biva, vjeruj krijući, a

psuj javno...

Nisam volio nasilje, ali sam, pretresajući razloge za i protiv, cijelim svojim bićem odobravao postupak mladog borca. Drugog načina i nema u ovom i sličnim slučajevima. Bliskim mi se, u tom smislu, učinio koncept Mahmuta Uzinčića. Jednom mi je, u povjerenju, izložio svoje viđenje našeg problema.

Razlog zbog čega samo Bošnjaci nemaju nijedan princip ili vrijednost obavezujući za svakog, nešto oko čega bi se mogli okupiti, Mahmut je nalazio isključivo u tome što samo mi nikad tokom svoje povijesti nismo imali organizaciju čija bi uputstva bespogovorno slijedili. Srbi su se, kaže on, homogenizirali zahvaljujući tajnoj organizaciji "Crna ruka", Hrvati, zahvaljujući Crkvi, dok su kod nas Bošnjaka, otkako nas je Bog dao, sve vrijednosti diskutabilne, podložne raspravama, različitim viđenjima... Nema ničega za šta bi se moglo uhvatiti a da se svi slože da nije niti može biti nešto drugo, nego je baš sve za raspravu. A sve što je previše diskutabilno - teško se može održati kao predmet poštovanja. Zato je valjda Mahmut i držao da se saglasnost o temeljnim principima ne može postići bilo kakvim raspravama. Za tako nešto, po njegovom shvatanju, više nema vremena.

Obrazlagao je svoj stav brojnim dokazima, ističući da ga najviše nervira to što je ta saglasnost najupitnija baš kod nas i naroda koji takve dileme ne bi trebali imati ni po kakvom osnovu. Nerviralo ga je, kao i mene, to što baš oni koje je Bog obradovao Knjigom jasnom danas baštine toliko nejasnoća da to više nema nikakvog smisla.

"Najgore je", moj Ramize, "kad se voda na vrelu zamuti."

XXXVI

Svaki čovjek koji je prožet osjećajem za pravdu mora biti sretan u duši kad se kažnjava onaj koji nepravdu čini. Pravična duša nema pravo na ravnodušnost.

"Uхватili smo zgodnu priliku da mu dohakamo", pričao je Hajro Tabačić borcima koji su se oko njega okupili.

Pažljivo sam, obigravajući pogledom po licima okupljenih, slušao njegovu priču.

"Prvo je na njega nasrnuo Bećo. Trebinjac je od njega bio kamokud jaterniji, ali se u Beći nakupilo žestine koja mu je davala divlju snagu. Činilo mi se da je, u onom momentu, bio u stanju povaljati desetericu. Pridigli su se, Boga mi, i drugi, i jamlili ga gazati.

'Ko ga ne bude gazio, niko je i ništa!', galamio je Bećo na nekoliko onih koji su sjedili. Takvi vazda nešto prekontavaju. Znaete ih, ne trebam vam o njima pričati. Kalkulanti. Te, može biti, nije vrijeme, te okrenut će se, te ovo, te ono. 'Niti je', galamio je Bećo, 'musliman ni Bošnjak ko ga ne udari, nego je govno, niko i ništa!' Boga mi, pridigli se i ostali. Ostao je ležati u lokvi krvi."

Prema žrtvi iz te priče nisam osjećao ni truni sažaljenja. I sam sam, na svojim rebrima, dobro zapamtio šta je značilo biti u blizini tog monstruma, njegovih zlobnih očiju, koje su između nas svakodnevno birale novu žrtvu. U dubini duše sam, zapravo, bio zadovoljan zato što je tako završila ta spodoba u ljudskoj koži.

Možda me njegov kraj i ne bi činio zadovoljnim da je on sve to što je u logoru činio, činio samo iz straha za vlastitu kožu. Takvo

ponašanje bih još i mogao razumjeti. Kukavičluk je, kao i hrabrost, dio ljudske prirode. Kod nekoga nadjačava jedno, kod nekoga drugo. To razumijem. Ali, samo monstrum, onaj koji nije ni kukavica ni heroj, ni dobar ni loš, ni pametan ni lud, mogao je iz zadovoljstva mučiti ljude. Ne sporim, najčešće je ispunjavao želje besposlenih bojovnika i domobrana željnih izivljavanja na nemoćnim ljudima. Ali, zbog čega je mene i Hasu predao u ruke bojovnicima? I ne samo nas dvojicu...

Inače, moram priznati, već odavno me uveseljavaju ovozemaljske kazne. Ne poričem, Bog će svakome kaznu pravilno odrezati. Nekoga kažnjava na ovom, a nekome kaznu ostavi za onog svijeta, ali meni je nekako draže kad je ne odlaže i ne ostavlja za kasnije, nego je izvrši odmah. Ne zato što samo u ovozemaljsku kaznu vjerujem, ne daj Bože, nego zato što mi je ona bliža, a drago mi je i kad se oni što sumnjaju uvjere da bez kazne ne može proći onaj ko je zaslužuje.

Bog najbolje zna je li kaznu bolje odmah izvršiti ili je ostaviti za kasnije. Kad bismo mi o tome odlučivali, u svijetu bi zavladao kaos. Krv bi tekla potocima. Naša kazna bi bila osvetnička. Samim tim, ne bi bila pravična. Kazna, pak, ako nije pravična, i nije kazna, nego samo novi zločin. Ko zna, možda bismo se i sami pretvorili u zločince kad bi nam Bog prepustio da mi kažnjavamo.

Držao sam da je, s Trebinjčevim krajem, Bog kaznom osnažio ljude da izdrže logorašku patnju, da ne pokleknu duhom. Jer, ova kazna koja, bez Njegove dozvole, sigurno, ne bi bila izvršena, ojačala je njihovu volju za životom. Smrt, njegova smrt, oživjela je obamrle živote. Vratila im je vjeru u život. Ko bi mogao vjerovati da smrt rađa život, ali, eto, rađa.

Kakvu je kaznu zaslužio don Ivan Musić, ali mu je Bog ostavio za Sudnjeg dana. Tada, kad Sudnji čas dođe, njemu će suditi cijeli jedan grad, njegovi poklani stanovnici, obečašćene žene. I brda. I Bregava, krvlju natopljena, sudit će mu. Svi! Hrabra Grebideluša i njen preklani muž, toga dana, čitat će optužnicu. Treba vjerovati da će to biti tako.

Jer, kakvog bi, onda, smisla imao sam život? Kakvog bi smisla mogao imati život djeteta koje je tek zakoračilo u život i svoje zemaljsko postojanje završilo preklanog vrata? Nikakvog kad drugog života i kazne ne bi bilo. Zato drugi život, ali i kazna, postoje. Zar nas to ne upućuje na krajnji smisao svega, na Boga, Koji sve čuje i vidi?

Kakvog smisla bi imao život ljudski kad takav monstrum kao Ivan Musić, kome ništa nije bilo sveto, ne bi bio kažnjen?

Ništa mu nije bilo sveto, a malo im fali da ga proglase svecem. Prvo je, kao svećenik, vodio razularenu bandu, sposobnu samo da ubija, kolje i pljačka, pali i ruši pred sobom. A koliko je do svećeničkog poziva, koliko je do vjere u Boga držao, ne svjedoči samo njegov razbojnički duh, kojeg je tako bezočno pokazivao. Čim Austrijanci nisu udovoljili njegovim zahtjevima, pokupio je Faniku Vuksića i prebjegao u Crnu Goru. Svećenici se ne žene, ali kad je već prekršio sve moguće zakone, zbog čega bi to ostao vjeran tome koji je od svih crkvenih zakona najlohotniji?

Ali, ako bi ikome trebalo biti jasno da se bez kazne ne prolazi, nama bi trebalo biti. Nikog ubili nismo, nikome ni našao nešto ne učinismo, ali smo kažnjeni. Protjerani, poniženi, raseljeni po cijelom svijetu... Mi smo kažnjeni jer smo sebi zulum napravili. Svoje pogazili. Obistinile su se Ibrine slutnje i Ramina viđenja. I Halidova. Kažnjeni smo, jer o sebi računa nismo vodili.

Jedno vrijeme sam se naivno nadao da ćemo kazne biti pošteđeni i da će je Bog dragi ostaviti za onog svijeta. Ponadao sam se da će nas teška sudbina ujediniti, da svoje konačno prestanemo gaziti, da ćemo se dozvati... Bilo je podosta razloga da se zbijemo... Vjerovao sam u to sve dok se svojim očima nisam uvjerio da je u nama baš sve izhlapilo. Zaprepastilo me ponašanje mladića iz Prenja, dok smo držali položaje iznad Begovine! Za nevjerovat'. Sabljom, koju je nekad nosio Ali-paša, cijepali su drva, a sa istrgnutim listovima iz starih knjiga, pa čak i musafa, odlazili iza obližnjih kapina, vršeći nuždu. Samo metar

dva do vode. Sa musafom u ruci!

Nisu su to radili iz prezira niti iz mržnje. Da jesu, sablju bi uništili, knjige spalili. Ali nisu, jer ta sablja za njih nije značila ništa, osim što je mogla zamijeniti sjekiru. Musafi još manje.

U onom momentu poželio sam da među njih trehne granata. Ali, razmišljajući poslije shvatio sam da su ti mladići, sa kojima sam provodio vrijeme, ponajmanje krivi za ono što su činili. Sjetio sam se Ibrinih upozorenja i dženaze u Dubravama. Kad babo i majka zinu na dunjaluk, da ni za djecu nemaju vremena, šta od njih treba očekivati.

Sve što su radili radili su iz neznanja. Ti momci, zapravo, nisu ništa znali. Ništa ni o čemu, radi čega i držim da je neznanje gore i od prezira, i od mržnje, pa i samog zločina, jer se na neznanje svašta može nakalemiti. Ni hrabrost tih mladića, u koju sam se toliko puta uvjerio, nije mogla potratiti neznanje kojim su bili ispunjeni.

XXXVII

Probudili su me jaki bolovi u grudima. Kroz maglu sam primijetio cjevčice od kojih me jeza spopadala otkako znam za sebe.

Bolnicu nisam podnosio. Uvijek mi je smetao onaj posebni miris koji se širio unutar nje. Zato bih, što sam više mogao, skraćivao i posjete prijateljima kojima se moralo otići.

Rat je za mene bio završen, onaj odbrambeni i oslobodilački, čim su postrojavanja, pravilno zakopčavanje dugmadi, pozdravljanja starješina, jutarnja gimnastika i slične budalaštine, koje su novopridošli komandanti nazivali ustrojavanjem vojske, praveći od toga najvažniji posao, postali dio sumorne svakodnevice. Nisam podnosio te nadmene spodobе što bi se isprsilі ispred stroja i osorno izdavali naredbe. Što je do njihovog dolaska oslobođeno, oslobođeno je. Bojao se samo da nas ti novi još ne povedu i u kakvo strateško povlačenje. Nisam im vjerovao, a ni prevario se nisam.

Podsjećala su me ta besmislena maltretiranja ljudi na bivšu vojsku. Na uludo provedenih tristotine i šezdesetpet dana u onoj vojsci. Još tad se osjetio, iza površinske nakindurenosti, četnički smrad.

Više od svega smetalo mi je što su se svakim danom sve više dovlačili ti plašljivi gmazovi i po komandama zauzimali glavna mjesta, uništavajući borbeni duh i moral vojske. Sve je, otkako su oni počeli provoditi svoje, postajalo drukčije. Još više su me nervirale priče da se, u izgradnji moderne armije, ne može naprijed bez oficira bivše vojske. Nije mi bilo jasno zbog čega se to bez njih ne bi moglo. Čast pojedincima, naravno. Ali, ako se moglo kad je bilo najteže, 1992. i 1993. godine, zbog čega su to sad toliko neophodni?

Bilo mi je jasno da njih dovlači žalosno stanje duha, onaj

probuđeni, brižljivo izgrađivani podanički mentalitet. Ljudi su se teško oslobađali zabluda o vrijednostima svega što je bilo ranije, bivše. Samo malo je trebalo da granate utihnu, pa da sa oduševljenjem počnu govoriti kako je najbolji od svih sistema onaj socijalistički, kako je najbolja i najjača armija ona koju su ranije služili i tome slično. Ljudi se, obično, iz prošlosti sjećaju onog lijepog, čega je sigurno bilo, zaboravljajući sve što je bilo ružno, čega smo, također, imali u izobilju. Pored užasa u kome smo se nalazili, jednostavno, u sjećanjima nije bilo mjesta za ružno. Nova ružnoća potiskivala je onu raniju, pa je prošlost izgledala samo svijetla.

"Juga je bila četvrta sila", često bi, kad bi se našli nasamo, govorili ti oficiri. Kasnije su se oslobađali da to govore pred svima, šireći taj smrad oko sebe. Ali, ne osjeti svačiji nos taj smrad. Većina ne zna ni šta smrdi ni šta miriše. Da znaju, razmišljali bi malo drukčije. Postavljali bi malo razumnija pitanja i tražili primjerenije odgovore. Kako se ta Armija, još narodna, o kojoj su toliko nabilavali, pedeset godina izgrađivala i rasla na komunističkoj ideologiji, za samo nekoliko mjeseci pretvorila u četničku vojsku? Kako to da su Titini generali, njegove desne ruke, postali najobičniji zlikovci? Jesu li baš decenijama mogli prikrivati to što su pokazali kad je došlo vrijeme? Ako jesu, onda smo svi bili mahnuti, što je teško prihvatiti kao istinu. Ako nisu, onda postoji samo jedan odgovor: nema, niti može biti razlike između jugokomunizma i četništva! Skidam kapu svakome ko ima treći odgovor, ali prije će biti da je ne trebam skidati.

Svako smirivanje situacije bi tu sortu ljudi izvlačilo iz sigurnih skloništa. Tek toliko da omirišu je li vakat posve izaći. Ni po koju cijenu ne bi smjeli propustiti priliku da se uključe kad dođe njihovo vrijeme. A novo stanje je tu sortu sve više dovlačilo. Ne samo oficire sposobne isključivo za mirnodobsko muštranje ljudi ili slanje u smrt... Po dolasku novih faca, jasno se moglo osjetiti da dolazi neko novo vrijeme. Njihovo vrijeme.

Nisam se priključio diverzantima koji su trebali upasti u dubinu teritorije koju je držao neprijatelj zato što sam vjerovao da ćemo uspjeti. Krenuo sam zato što iz dubine duše mrzim četnike.

U početku je išlo dobro, ali naletjeli smo na zasjedu. Ničega se više nisam sjećao.

Pokraj moga kreveta stajao je Haso. Suze su mu se kotrljale niz lice. Nikada ga nisam vidio u gorem stanju. I u logoru je, činilo mi se, bolje izgledao.

"Šta se dogodilo, moj Haso?", prošaptao sam teškom mukom, osjećajući jake bolove u grudima.

"Izginuli smo, Ramize. Izginuli. Sve najbolji momci, raja kroz suze je govorio.

"Pa o kakvoj to pobjedi, onda, onaj međed govori?", upitao sam ga.

Komandant je upravo tada, na vijestima, govorio o velikoj pobjedi i gubicima četnika u ljudstvu i materijalno-tehničkim sredstvima.

Njihova priča...

"Ja vas, doktore, najljubaznije molim da ugasite radio. Da nam to govno bar ovdje ne smrdi, majku mu četničku", reče Haso okrećući se ljekaru, na čijem se licu jasno primjećivao umor.

"Imaš pravo, mladiću", složi se doktor, ugasi radio, zapali cigaretu i, ljubazno nas pozdravljajući, izađe iz sobe.

Haso mi je sve ispričao. Nikad više neću vidjeti Zećira, Amira, Muharema, Sanela... Takve borce, ljude sa kojima sam tolike godine dijelio dobro i zlo.

"Četnici su sve znali", govorio mi je Haso, mada smo to mogli prepostaviti i prije nego što smo krenuli u napad, koji je pripreman u takvoj tajnosti da je za njega znala svaka žena.

Prvi put sam tada, u bolesničkoj postelji, počeo ozbiljno razmišljati o napuštanju vojske. Tražili su me i ranije, posla je bilo i van vojske. Mada nisam imao nikakvih smetnji što se tiče demobilizacije,

svaki poziv sam odbijao. Nekoliko puta su do Komande dolazili ljudi iz škole. Falilo im je nastavničkog kadra. Komandant se nije protivio, ali ja za to nisam htio ni da čujem. Tražili su me i iz Općine. Trebao im je neko ko dobro barata računarom i govori engleski. I to sam odbio. Mogućnost napuštanja vojske doživljavao sam nekom vrstom izdaje. Bio je to glavni i, zapravo, jedini razlog zašto sam odbijao pozive.

Nakon svega što je bilo, osjećao sam da više nisam u stanju slušati te nabusite komandante koji su svakodnevno pristizali. Znao sam dobro da više neću moći slušati priče o tome kako se vojska mora ustrojiti, kako se moraju nositi činovi, da se zna ko komanduje a ko sluša... S druge strane, sve kad bih i odlučio ostati, od mene zadugo ne bi bilo neke koristi s ovakvim ranama.

Trećeg dana na vratima bolesničke sobe pojavila se Fatima! U trenutku sam pomislio da sanjam. S nevjericom sam posmatrao djevojku koja mi se približavala, mada sam u duši priželjkivao njen dolazak.

Protaklo je više od pola godine od posljednjeg susreta sa Fatimom. Dugo smo razgovarali. Najmanje o sebi, mada su prsten i narukvica, od mog prošlog boravka u Sarajevu, svijetlucali na njenoj ruci.

Pričala mi je da se, u najvećoj tajnosti, priprema velika vojna ofanziva kako bi se Sarajevo konačno oslobodilo višegodišnje blokade. S ushićenjem je govorila o tom veličanstvenom događaju, koji smo svi priželjkivali, ni truni ne sumnjajući u uspjeh. Uvjeravala me je da ću, čim ozdravim, do nje doći normalno, kako se u Sarajevo stizalo prije rata, a ne kroz tunel, kako sam već mjesecima ulazio u glavni grad.

Bila je iznenađena s kolikom sam nevjericom dočekao njene riječi.

Rekao sam joj da ona za tako nešto ne bi ni saznala da se sprema u najvećoj tajnosti, kako je naglasila. Složila se sa mojom primjedbom. Ali, kad sam joj, najozbiljnije, rekao da bi Sarajevo sigurno bilo

oslobođeno kad bih ja komandovao jedinicama koje će sudjelovati u borbama, Fatima se, osjetio sam to u njenom pogledu, podobro zamislila nad mojim duševnim stanjem. Šta je drugo mogla pomisliti nego da sam skrenuo s pameti, mada i danas mislim to što sam joj rekao.

Kako bih otklonio sumnje, objasnio sam joj vlastito viđenje svega. Da sam ja predsjednik ove države ili glavni komandant, ja bih sve pripreme prepustio onima čiji je to posao, a onda bih, samo noć uoči akcije, ispreturao sve planove i promijenio pravce napada. U tom slučaju, uspjeh bi bio zagarantiran. Ovako, od toga nema ništa. A zbog čega bih sve te planove, koje bi mi ti stručnjaci dostavili, ispreturao? Zato što sam siguran da je među onima koji prave planove jedan broj njih radio za neprijatelja. Ni truni jedne ne sumnjam da su sve te planove četnički komandanti imali na stolu. Takvim potezom iznenadio bih izdajnike u našim redovima, a i neprijatelja.

Fatima je bila iznenađena mojom pričom, posebno zaključcima. Složila se, ipak, da su moje sumnje, uvažavajući sve što se od samog početka rata događalo u glavnom gradu, sasvim opravdane. Svi smo se u to mogli uvjeriti: četnici su bili najtvrdi baš tamo gdje su naši borci najžešće napadali. Haso mi je pričao da su oni preko Treskavice mogli osvojiti onoliko koliko su bili u stanju pretrčati. Nigdje nije bilo žive duše. Nijednog četnika na tom pravcu. Ali, ni naših nije bilo. Naši komandanti na tom pravcu nisu ni mislili probijati četnički obruč. Dobili četnici planove, vidjeli da tuda ne mislimo udariti, prebacili vojsku tamo gdje su naši namislili napadati, i znamo svi šta se dogodilo. Valjalo je opet kroz tunel. I šverceri siti i Sarajevo opkoljeno.

XXXVIII

Stanje u školi zamišljao sam drukčijim. Čekajući direktora u zbornici, u kojoj je sjedilo nekoliko profesora, naslušao sam se toliko gluposti da se to ne može opisati. Naprosto me prestravila spoznaja da se nalazim u društvu ljudi čiji je zadatak da odgajaju i znanje prenose na mlade naraštaje. Sva sreća da se u raspravu uključio profesor gospodskog izgleda i aristokratskog držanja. Da nije, pomislio bih da se nalazim u ludnici.

U zbornici se razgovaralo o nekakavom pjevaču koji je u Mostaru gostovao dan ranije. Rasprava se otvorila kad je jedan između njih rekao da Mostar ovakve seljačke vašare ne zaslužuje. Njegove riječi nailazile su na odobravanje većine prisutnih. Posebno se zlorado smijala gospođa muške frizure i ispijenog lica, izražavajući svoje slaganje sa koleginim zaključcima.

Ta priča nije se dopadala dvojici mladih ljudi, koji su pili kafu u vrhu stola. Moglo se to jasno zaključiti po izrazima njihovih lica. Ali, u raspravu se nisu uključivali. Jedan stariji profesor stajao je pokraj prozora i zamišljeno gledao vani. U prvi mah, pomislio sam da je taj čovjek gospodskog izgleda potpuno nezainteresiran za raspravu koja se vodi iza njegovih leđa. Ali, kad je jedan od diskutantata rekao da su seljaci prvo srušili, a onda okupirali grad, stariji gospodin se naglo okrenu:

"Ko je to porušio grad, Gorane?!", upita, a njegov glas mi se učini poznatim.

"Zna se ko. Šta ja tu imam objašnjavati?!"

"Seljaci, reče li?"

"Seljaci, eto, ako baš hoćeš..."

"I ti to kažeš! Ti, koji si, čim je zapucalo, klizn'o u Njemačku. I, ti Mostarac, a oni seljaci?! Ti si niko i ništa, eto šta si ti! Da si pravi Mostarac i da ti je do grada stalo, branio bi ga, a ne bi uhvatio maglu. Meni je pedeseta prošla, a zna me svaki borac iz Šantićeve. I još da ti jednu kažem, da ne bi bilo zabune. Moji su ovdje otkako je Mostara, ako ćemo sad pričati ko je Mostarac a ko nije. Dobro znam kad ti je otac ovdje došao, i ti meni, sad, pričaš ko je Mostarac!? Samo, to nama, Gorane, koji smo ovdje bili, i nije toliko važno. Mi se po tim tvojim kriterijima nismo raspoznavali."

Nekoliko trenutaka potrajala je šutnja, a onda se stari profesor ponovo oglasi:

"A to za seljake... hoćeš li da ti kažem odkud to? I danas danile vas je, garibi jedni, strah reći da su Mostar rušili četnici i ustaše. Čekate ih da se vrate, pa da im dohaberite da vi niste bili tu, a! Lakše vam je reći seljaci. Te seljaci pucaju s brda. Te, ruralni pucaju na urbane, i šta ja znam. Sa ovih brda na nas su pucali četnici i ustaše. A ko je grad branio, to je pravo pitanje. Pošto ste pobjegli ti i takvi kao ti, među braniocima Mostara najviše je bilo onih koje si ti sinoć vidio na Musali i koje, umjesto da im se zahvališ što si sad ovdje, prezireš i nazivaš seljacima. I još nešto da ti kažem Gorane. Onaj Srbijanac Lilić, iz Mrčajevaca, najvećeg sela na svijetu, on ti nije bio seljak!? Po trideset hiljada vas je s njim revalo pod Bijelim Brijegom. I stadion vam je bio tjesan. Tada nisi govorio da su se okupili seljaci, a? A što? Jer on je Srbin, samim tim i nije seljak! Srbin, čim šljegne u grad i stavi kravatu, odmah urban, građanin, a naš, nije li mu i dedin dedo ovdje rođen, seljak!?"

Sva sreća da je u zbornicu ušao direktor, upozoravajući ih da je zvonilo za početak časa. Ko zna kako bi se razgovor završio.

Meni je rekao da malo sačekam.

"E jesu nas sasadili", reče profesor ljutito, čim je direktor izašao. Vidiš li ti čime se mi bavimo i o čemu raspravljamo? Čuo si ga? E, jesu nas sasadili. Ovako i Sarajlije laprdaju. Radovan im je prvo bio drug, onda gospodin, a kad ih je ubijati počeo, seljak s Durmitora. Samo biva

ne zbori da je četnik, jer ko zna može opet njihova vlast pa... E jesu nas zasadili, ne vele nam se avertiti za duga vakt", zamišljeno je ponovio riječi koje nisam mogao shvatiti.

Zato sam i zatražio objašnjenje.

"Ko je to, profesore, i koga je zasadio?", upitah ga.

"Partizani, mladiću. Partizani..."

"Kako to mislite, profesore, partizani?"

"Nisu džaba partizani najžešće na Mostar udarili. Ova čaršija je imala duha i valjalo ga je slomiti. K'o dijete se sjećam kad su akcijaši prošli mojim sokakom. S krampama, lopatama i kariolama. S pjesmom, a pošli da sruše džamiju. Ko zna bi li se danas toga i sjećao, da s dedom rahmetli nisam bio. Prvi put sam, toga dana, ugledao suze u njegovim očima. Koliko ih je samo u Mostaru uz pjesmu porušeno. Vidiš, danas se niko i ne pita zbog čega samo Mostarce pobiše, kad se, iza onog rata, sudilo Mladim muslimanima. Drugi u zatvore, a Mostarce pred streljački stroj. Četvericu mladića, i to kakvih, da ti ne pričam. Meni je jasno, ali, Boga mi, većini još nije. Od Udbe nisi smio pisnuti. Ali, morao je čovjek o nečemu pričati i na nešto ževkati. Ne smiješ lajati na državu, ne smiješ na Partiju, okani se džamije jer nećeš naprijed, i šta ti preostaje nego da pričaš o ribolovu i Podvelešcima. Navikli su nas da opasnost prepoznamo samo u najbližoj okolini. Sve što je izdaleka dolazilo smatrano je boljim i nadmoćnijim. I kad ti poklekneš pred tim što sa strane dođe, što se taj ne bi osjećao nadmoćnijim i boljim? Te sa strane su nam spremili da budu vlast. Pa i u vas ih je u Stocu podosta bilo. I vama je mutebernije s njima bilo kahvenisati, nego s kakvim čojekom s Njivica. S Njivica čojek nije mog'o biti vlast. Da ti ne pričam iz kakvih su vukojebina dolazili, ti što su nam ih spremali. Krilata koza se ne bi popela odakle je Petar došao. Jedan, što je ovdje radio. Ali Crnogorac. Vlast. Ne smiješ pričat. Prvi dan je iz VC-a k'o bez duše izletio. Povukao, zar, prvi put u životu ručku od vodokotlića, jer je ranije pored te ručke stajao natpis: "povuci". Samro od straha brate, kad je voda prema šolji krenula, šta ću ti pričati. Pomislio zar zemljotres, šta li... Ko bez duše na hodnik izletio. Ali za tri godine glavni u Komitetu, i

svakom muteber da ga sretne, pozdravi i nakloni mu se. Jer oni su bili vlast. Teških muda su hodali čaršijom. Vrijeme je da se nešto mijenja, ali podosta će vremena proći dok se herave kičme ne isprave."

Priča se posebno dojmila dvojici ljudi, koji su sjedili u vrhu stola. Jedan se okrenu prema profesoru i reče:

"Svaka vam čast, profesore. Boga mi, u pravu ste!"

Ali ni njima profesor ne osta dužan.

"Ni vi mi baš niste sjajni! Iza onog rata su vas silom u grad gonili, što jest jest, a sad vas je, čini mi se, podosta jedva dočekalo da vas četnici u čaršiju stjeraju. Nešto vam se uslašalo, jel' de?"

Zašutili smo.

Direktor je opet ušao u zbornicu. Razgovor s njim bio je kratak. Rekao mi je da navratim za sedam dana.

U gradu sam sreo rođaka. Jedva sam ga prepoznao Lice mu je prekrivala duga raščupana brada, a široke pantalone su mu bile zavrnutе do iznad članaka.

S kiše na krupu, pomislih.

"Šta si to od sebe uradio, moj Emire?! Kakva je to bradurina? Eto te, Boga mi k'o, ne budi primjereno...", nisam uspio ni izustiti, a Emir me prekinu strogim glasom:

"Pazi šta govoriš! Ovo nije nikakva bradurina. Da je sreće, i ti bi je nosio. Vakati nam je, Ramize, da se dozovemo pameti."

"I, ti to meni kažeš!?", ljutito ga prekinuh.

Emir kao da shvati da je pretjerao. Da mene nije bilo, ko zna gdje bi i kako bi završio. Ostavio je drogu zahvaljujući mojoj upornosti.

Iako nerado, prihvatih njegov poziv na kafu. Dugo smo razgovarali. Meni ljudi poput Emira, njihov način obavljanja namaza, ponašanja, oblačenja, nošenja posebnih brada, nisu smetali, ali me nisu

ni doimali. Jednostavno sam, prema momcima, kojih je bilo sve više, i za kojima se svijet znatiželjno okretao, bio ravnodušan. Kako i ne bih. Pet stotina godina mi u Bosni na sedždu padamo, dedo mu bio hafiz, a on me stao ubjeđivati kako je, biva, prava vjera u Bosnu stigla za vrijeme rata. Zato sam i prekinuo njegovu priču.

"Zbog čega, Boga ti, Emire sa ćafirima sjediš?"

"Kakvim ćafirima?", bio je iznenađen.

"Pa, evo sa mnom. Šta sam ja, po tvojoj priči, nego ćafir?"

Pošutili smo, pa sam opet ja progovorio: "Znaš šta, rođak, imam ti nešto reći."

"Šta?", opet se iznenadi.

"Allahimanet, i poselami ko uspita."

Pod kožu mi ovoga dana više nije moglo.

XXXIX

Sam ne znam zašto sam prihvatio poziv da prisustvujem stranačkom sastanku. Ne znam ni zašto su me zvali kad nisam stranački aktivist, razmišljao sam otvarajući kovertu, ali mi se razjasnilo čim sam pročitao poziv. Ljudi iz Stranke htjeli su čuti i mišljenje intelektualaca o pitanju povratka, bili oni stranački angažirani ili ne. Pretvorilo se to u jednu modu. Ako bi rezultat bio dobar, ljudi iz Stranke bi pokupili kajmak, u suprotnom krivicu bi podijelili sa svima. Mudro...

Lica ljudi ispred sale u koj se sastanak trebao održati bila su ozarena. U Daytonu je odlučeno da se odmah otvori pitanje povratka u Stolac.

"Gotovo!", govorio je jedan, grupi koja se oko njega okupila. "Kad Amerikanci kažu, to ti je k'o iz ćitaba", obrazlagao je uz odobravanje prisutnih.

Sastanak je počeo sa velikim zakašnjenjem. Kao i svaki. Nijednom našem skupu nisam prisustvovao a da je počeo u zakazano vrijeme. I onda, ako slučajno nešto progovoriš, uputiš zamjerku, kažu: Sabur, strpljen - spašen. Sabur je postao opravdanje za svako kašnjenje, neodgovornost, nepoštovanje tuđeg vremena... Mi smo to uzvišeno stanje duha, stoičko podnošenje nevolje, toliko unizili da to čovjek više ne može povjerovati.

Priču je brzo zamijenila svađa. Zavatrilu je nakon Asimove diskusije. Rekao je da podržava ideju o povratku, ali nikako na način koji je predložen. Ne sviđa mu se ideja "pilot projekta", kako su ga nazvali, jer on ne želi biti padobranac! Svi ili niko, to je njegov pristup.

Nakom Asimovog istupa, pametne besjede nisam se naslušao te večeri. Rasprava se pretvorila u divlju svađu i međusobna optuživanja.

Odnekud su se, iz mase koja je kutljala sa sastanka, pojavili Adil i Haso. S njima je bio i stariji čovjek, živahnih pokreta i vesele čehre. Ibro. Odavno ga nisam vidio. Još od prvih dženaza našim borcima, kad smo, Haso i ja bili na sijelu kod njegovog tetka Alije. Bilo mi je drago što ga vidim. Adila i Hasu sam, također, poželio. Sjeli smo u obližnju kafanu.

O čemu smo drugom mogli pričati nego o tek završenom sastanku? Htio sam čuti šta Ibro misli. Prilikom prvog susreta nije bio optimist, ali se obistinilo sve što je rekao one večeri. Kao da mu je neko šaptao šta će se dogoditi.

"Šta ti Ibrahim veliš, kakvi su nam izgledi?"

"Ne znam šta da vam kažem, djeco. Kažu, potpisano u Americi, i ljudi odmah misle da je gotovo. Spakuj stvari i kući! Neće to lahko ići. Čuli ste večeras onog tabijasuzza Džemala, usirćetio se dabogda. Rasprič'o se k'o kakva ženturina, hiljadu selameta. Prič'o sam ja nedavno s njim, kad je to potpisano. Sretah ga, usta od uha do uha. 'Ne fali dana dok se ne umrači, ni ženu dok ne umre, moj Džemo', kažem mu, u šali, ne bi li se dao razlogu, a on planu na me, da Bog mili sačuva. Stotinu nejednakijeh. Muhanat, tak'og ga Bog dao, osu po meni, k'o da sam ja, Boga mi, protiv.

Starac zastade na trenutak, pogleda u nas, pa nastavi:

"Moje je vrijeme prošlo. Bog zna, ali ja dočekati neću da rahat prohodam Stocem. Vi hoćete, samo ćete se načekati. Ne zna se ovdje br'te ni ko se pita, ni ko sluša, ni ko nešto zna, ni ko ne zna, nego svak' zna i svak' pametan i svak' bi se pit'o, a niko ne bi sluš'o."

U kafanu uđe stariji čovjek. I, kud će, pravo za naš sto.

"Ima li bujruma?", reče nakon što sjede.

"Alejkumu selam, Mešane! Vidi se da si vlast bio", reče mu Ibro. "Prvo utvrdi guzicu, pa onda: je li slobodno. E, mašallah ti bilo."

"Dok smo mi vlast bili, i znao se red. Zar onda nisi bio rahatniji nego sad?"

"Odavno prihmajem da te nešto upitam, Mešane. Gdje je to bilo bolje, evo rećemo prije dva'es' godina, u Jugoslaviji ili u Njemačkoj?"

"Pa.."

"Nema tu pa, odgovori. Nema te gdje prijaviti, sve da hoću. A ako i laneš, nećeš bez posla ostati."

"Eto, u Njemačkoj, ali..."

"Nema tu 'ali dok ja završim'. E, dobro, a u Jugoslaviji ili u Japanu?"

"U Japanu."

"A u Jugoslaviji ili Italiji, Austriji, Belgiji...?"

"Ma, hajde, Ibro, ne naprdivaj postaros'. T'like godine u prkno zbio a..."

"Odgovori mi i neću te više pitati."

"Pa, dobro, bezbeli da je u tim državama, što ih nabrajaš, bilo bolje. To su razvijene zemlje i..."

"A u Jugoslaviji ili Albaniji?", namigujući na nas dvojicu, upita Ibro.

"U Jugoslaviji, bezbeli! Šta se tu ima pričati!"

"Ja, moj Mešane, samo od Albanije bolji! A za ove razvijene, veliš... E, slušaj, Mešane, maloprije reče: bilo fino... Jest i ja kažem, ali poserem ti ja taj tvoj rahatluk, ako je samo bolji od Albanije i ratnog stanja, ili evo ovog poratnog. Pa i budala, moj Mešane, zna da je svaki mir, da je ne znam kakav, bolji od rata. Ali, ako ti tom tvom vaktu prednost nalaziš u tome što je samo bolji od ovog što je sad, poslije ovakog agareta, onda moreš misliti kakav je to rahatluk bio. Čuj, bolji od rata!"

Mešan je šutio dotučen Ibrinim riječima.

Valjalo je krenuti kućama.

Nastavio je Ibro sa sličnom pričom, kad smo se rastali sa starim

Mešanom.

"Šta ćeš?", kazuje nam dok smo išli pokraj Bune, "Mešan je bio u miliciji. Mor'o. Nije Huma od mala jada, rahmet joj duši, čuli ste za nju, Zulfi Hamiću zborila: 'Bog ti dao kašalj na provore'. Biva kad se god nakašlje - da ga ispod rebara žigne. Ugonio, na silu, narod u zadruge. Pa, Mahe Obradića kad se sjetim, grohotom se nasmijem i dan-danas, pa se sve osvrćem oko sebe, da me k'o ne vidi, jer znam, bit će ti odmah: Ibro skren'o! Mor'o si, iza onog rata, svakoga zvati družo, pa su se ljudi navikavali da tu riječ što više zборе. U Mahe izgorjela pojata, a znao je da mu je u njoj vazda čamio pas, i čim je vidio plamen, k'o bez duše je dotrčao kući, pa će, onako, ne razmišljajući o tome šta zbori: Družo nevjesta, je li drug ćuko živ? I, slušaj, u Udbu ga zvali da provjere da se slučajno nije šprd'o... Ne znate vi kako je to bilo, ali vlast jesu bili. Valjalo bi ovoj novoj, da bar nešto od njih jamiše, da malo očvrstu. Neću ja to pred Mešanom, i k'o Mešanom, da kažem, ali ova je vlast, Boga mi, tanahna. Niti šta čuje, niti hoće da čuje, ili prdio ili vjetar puh'o, hvalio je ili kudilo, njoj svedno. Lohotna, halavna, k'o kakav panj. Umelunila se, pa ili ti na nju laj'o ili je falio, ona ni mukajet. A ona prije, žalosna ti ne bila majka! Nisi se ti samo bojao da nešto kažeš, nego si se utsručav'o i da nešto pomisliš. Kad bi ti se kakva gadna misao u glavu uvukla, sam bi se u miliciju prijavio. Tako je to bilo. Za sitnicu su ljudi glave gubili. I sve se to zaboravilo. Ovaj rat je crvene spasio.

Da je iza komunizma doš'o mir, bilo bi svašta. Ovako, ima prešnjeg od prešnjeg."

Kasno sam došao kući. Prevrtao sam se, ali mi san dolazio na oči nije.

Uveseljavalo me to što mi dobro znamo šta nećemo, ali me rastuživalo što nismo načisto s time šta hoćemo. I zabludu je, čini mi se, bolje poštovati i slijediti nego ništa. Ako svi slijede zabludu, onda oni i ne znaju da je slijede, a to je, opet, bolje nego kad niti šta poštuju niti šta slijede.

Toliko je Tahir volio Rusiju, a mrzio Ameriku, da je između

lijeka iz Amerike i smrti, izabrao smrt! "Kad bih znao da će mi govno iz Rusije pomoći, pojeo bih ga", govorio je u zadnjim trenucima života, "ali nosite mi s očiju lijek iz kapitalističke Amerike!"

Jest da se Luka, što jest jest nije trijeznio, ali vinograd bi uskopao prije svih. Imao je razrađen sistem. Flašu rakije postavio bi navrh reda, a onda bi, kopajući, da je sve oko njega prašilo, krenuo u njenom pravcu. Ta flaša je bila njegov ideal, uzvišeni cilj, do koga je valjalo stići. I čim bi uskopao red vinograda, na vrhu bi ga, za uloženi napor, očekivala nagrada, ta flaša, čiji je sadržaj, uveseljavao njegovu dušu. Onda bi flašu prebacio navrh drugog reda i opet krenuo u njenom pravcu. Tako ga je i sumporao. A i kad bi došlo vrijeme trganju, na vrhu reda ga je uvijek čekala flaša.

Imamo li mi išta postaviti kao uzvišeni cilj prema kome bi valjalo krenuti?

XL

Sanjam. Preko livade obrasle raznobojnim cvjetovima, ispred četnika je bježala djevojka u bijeloj vjenčanici. Fatima! Približavale su joj se dvije bradate spodobе zakrvavljenih očiju i sa isukanim noževima. Jednog sam dobro poznao. Stojan, kolega s fakulteta...

Fatima se najednom spotaknu.

Prvi je doletio Stojan, i zgrabio je za kosu. Sijevnuo je nož.

"Ne! Fatimaaa!", iz sna me probudio vlastiti povik.

"Ramize, sine, smiri se!", čuh majku, koja se za tren našla u sobi. Prelazi rukom preko mog znojem orošenog čela i zabrinuto me gleda:

"Mora da si nešto ružno sanjao, Bože na hair i na dobro! Spominj'o si neku Fatimu... Hajde, ustani, uskoro će deset sati... Brzo će kahva..."

Nije mi bilo do kahvenisanja. Trebao sam se javiti u školu.

Pretprošli put direktor je bio zauzet važnim sastancima, dok je prošli put bio službeno odsutan. Ovoga puta sam se uvjerio da je direktorova zauzetost usko povezana sa mojim dolascima. Direktor je u zgradu ušao samo desetak minuta prije mene, a sekretarica mi je rekla da je otišao na kongres pedagoga u Njemačku.

Gotovo sa žaljenjem sam posmatrao njeno blijedo lice, iskrivljeno od podešavanja za svakojake prilike. Nisam izdržao:

"Koliko dugo obavljate ovaj posao, gospođice ili gospođo?"

"Gospođa...", odgovori. "Radim pet mjeseci."

"Dakle, stekli ste uvjete za penziju!", ironično primijetih.

"Kako?! Jeste li vi, gospodine..."

"Lijepo... Da sam ja vlast, uveo bih vam beneficirani radni staž. Svaki mjesec bih vam računao kao deset godina. Najmanje toliko. Deset puta pet pedeset, taman... Ne bih vam bio u koži za velike pare. Šala nije, onu slotu od čovjeka, benevrek, koji se skriva umjesto da mi u lice kaže šta je posrijedi, koji je, do maloprije, sjedio samo koji metar iza vaših leđa, za tako kratko vrijeme prebaciti odavde do Njemačke! I, doviđenja, gospođo! Recite direktoru da se iste sekunde može vratiti iz Njemačke, jer ja preko praga ove zgrade više ne mislim prelaziti. Rahat može izaći iz svog skrovišta i plašiti đake po hodnicima. I pozdravite mi ga, ili poselamite, kako vam je zgodnije", rekoh izlazeći.

U holu sam susreo starog profesora, kojeg sam dobro zapamtio, prilikom prvog boravka u školi, kad je bjesnila rasprava u zbornici.

"Uhvati li ga više, prijatelju?"

"Otputovao je u Njemačku", odgovorih osmjehujući se.

"Ma, kakva Njemačka?! Sad sam ga vidio. Evo, prije pet min..."

"I ja sam, dragi moj profesore! Ali, šta je danas trknuti u Njemačku? Čas posla! Jesmo li mi pred dvadeset prvim vijekom ili nismo?!", odgovorih i pozdravih profesora prije nego što je uspio bilo šta izustiti. Bezrazložnim mi je bilo da starog profesora opterećujem problemima.

Prije nisam razmišljao o traženju selameta van granica zemlje. Niti sam takvim mislima dozvoljavao da mi se primaknu. Prezirao sam i samu pomisao na odlazak u inostranstvo. Uopće nisam podnosio ljude preokupirane takvom idejom. Smatrao sam ih izdajnicima, osobama bez karaktera, nesposobnjakovićima koji, izvan sebe i vlastite sreće, ne prepoznaju nijednu jedinu svetinju ili vrijednost kojoj bi mogli ostati vjerni. Ljudi koji misle samo na sebe - i ne misle.

Prolazeći pokaj jednog od kafića, koji su nicali između mostarskih ruševina, osjetio sam kako me polahko obuzima pomisao o odlasku. Primakla mi se baš kad sam dvojici saboraca odbio poziv na kafu, pravdajući se da sam u žurbi. Ta pomisao uhvatila me kad sam osjetio trenutak slabosti. Uplašio sam se ne samo snage te pomisli nego i njenog lukavstva. Primakla mi se, i počela se vrzmati po mojoj glavi u trenutku kad sam bio prisiljen izgovoriti laž. A laž je laž, ma koliko bila bezazlena. Lagao sam da žurim. Lagao sam da nemam vremena za kafu, a nigdje mi se nije žurilo. Niti me ko čekao, niti sam ja koga tražio. Odbio sam sjesti jer nisam imao novca. Prebijene pare, što bi se reklo, nisam imao, a kafana je, znam, uvijek nepredvidiva. Šta ako se neko iz okupljenog društva našali i kaže da i ja platim turu? Šta reći? Kako objasniti? Odlučio sam da je iskušenje najbolje zaobići.

Pomislio sam da ću u džamiji umiriti dušu. Nije mi uspjelo.

Ima li išta gore od toga kad poželiš da se vaz što prije završi, kad ti u džamiji postane dosadno? Hodža je opet, po ko zna koji put, pričao o opasnostima koje sa sobom nosi alkohol, naglašavajući kako je to veliki grijeh i da direktno vodi u džehenemsku vatru... Priča ono što svako zna. I, tako svaki put. Pa, da se bar jednom godišnje sjeti i priče o nečem drugom. Da bar jednom spomene da je i neznanje teški grijeh. Jok! Nego uvijek rakija, pa rakija, i samo rakija. Dođe čovjeku, nakon takvih zastrašivanja, da se napije k'o crna zemlja! Koliko sam samo rakije, kao student, salio niz grlo i, evo, vidim, kako god okreni, Džehennem mi ne gine. Opet, računam slušajući ga, nije Bog dragi dželat, pa da samo kažnjava. Bog je Milostiv, ne poseže samo za kaznama, nego i prašta.

Na um pade mi kako je Dervo Mostarac umirio mladića koji mu se požalio da je počinio veliki grijeh. Pitao njega Dervo da slučajno nije ucvijelio siročić. Mladić će reći da nije. Dervo upitao da nije tuđu ženu iskoristio za koru hljeba. Mladić će odgovoriti da nije ni to. Dervi ništa nije bilo jasno. Tada će mladić utučeno kazati kako je te večeri popio dvije čašice rakije.

"A to je, veliš? Kažeš, popio dvije!? Pa, neće se, moj prijatelju, Božije prijestolje zatresti zbog jednog budale i dvije rakije? Arš se potresa radi drugih stvari kojih se treba kloniti. Ne kažem ti da si sevap uhvatio, ali i ne tuguj. Ne postaje se musliman preko noći, polahko to biva, niti se olahko prestaje biti..."

Sreća mladićeva da ne ode kod efendije. Uveo bi ga u najdublje džehenemske odaje. Preplašio bi ga do te mjere da mu druge ne bi bilo nego da se vrati u birtiju.

Moram priznati da je sjećanje na Dervu i mene podobro utješilo.

Nemilosrdno sam, uvlačeći duhanski dim do najdubljih plućnih zapečaka, grabio prema Blagaju. Osjećao sam se bezvrijednim i ništavnim, ali i ogorčenim. Istoga trenutka bih, bez razmišljanja, zaprašio iz zemlje.

Gdje? U ovom trenutku više nije bilo ni važno. Samo da nisam gdje jesam. Sve mi se sastalo. Prvo, taj teški san sa Fatimom u glavnoj ulozi. Zatim, taj direktor škole koji me samo obmanjivao. Na posao u Općini, gdje sam se - da mi je pameti doteklo, a viška patriotizma malčice nedostajalo - mogao zaposliti, primljen je povratnik iz Norveške. Malo pomalo, davno se izvuklo ono malo para što je majka uspjela pronijeti. Povrh svega, gadio mi se svaki vozač koji bi pokraj mene protutnjao prazan, a protutnjalo ih je bar dvadesetak za sat i po, koliko mi je trebalo do Blagaja. Zar im je toliko bilo teško zaustaviti vozilo i povesti me? Uхватiti sevap... Ali, ko je više držao do sevapa. Rat je prošao. Tada smo jedni od drugima i vodili računa, danas se više i ne pozdravljamo.

Obuzimao me neobjašnjivi osjećaj prezira prema svemu što me okružuje. Osjećao sam kako mi svakojake misli, poput vodene stihije koja sve nosi, kuljaju glavom i razaraju dušu, kako prezir nezaustavljivo nadvladava i bezočno ždere i posljednje ostatke ljubavi. Užasan je to ples duše razapete između prezira i ljubavi, igra iznad dubokog bezdana, u koji se može sunovratiti svakog trenutka. A, sunovrati li se, prezir nestaje i potpunu vlast nad dušom preuzima mržnja.

Riječima je teško opisati takav osjećaj. On je, donekle, i

razumljiv dok se prezir zadržava na ljudima koji zaslužuju da budu prezreni. Ali, kad se takav osjećaj polahko počne prenositi na sve drugo uokolo, kad razum izgubi sposobnost da razdvaja dobro i zlo, lijepo i ružno, kad čovjeka počne okruživati samo zlo i kad mu se sve oko njega počne činiti ružnim, riječima se to stanje više ne može objasniti. I ništa, iako ništa ne postoji, bilo je nešto spram toga kako sam se tada osjećao. Sve sam, prije, i mogao shvatiti, ali ne i Omera, koji je poželio vidjeti kako se ruši grad, kako sve nestaje u vatri, kako propada u čeljustima raspuknute zemlje. Toga dana sam njegov gnjev u potpunosti razumio.

Nema opasnijeg stanja od tog. Ne govore ljudi džaba da goreg stanja ne može biti kao kad se Bog, neuzubillah, ogлуši, a đavo priskoči. To je najveće iskušenje, najteži ispit duše. Položi li se, teško da čovjeka više išta u životu može iznenaditi. Ali, opet, ni Bog ne iskušava svakog, nego svoje najposlušnije robove. Ni šejtan na svakoga ne nasrće, nego samo na one jake, koji mu smetaju, prkoseći mu vjerom u Jednog Jedinog Stvoritelja. Takvi njemu smetaju. Ne napada on ljude bez pameti. Zašto bi ih napadao, kad su oni ionako njegovi.

Sjetio sam se Samira, momka iz Mostara, koji je, uoči rata, svakoga uvjeravao da viđa španskog konkvistadora, koji mu se smije i koji nestane čim bi on upozorio nekoga od ukućana na njegovo prisustvo u kući.

I, šta se pričalo? Samir pomahnitao, treba ga voditi u bolnicu, i tako. A zar konkvistadori ne dođoše u Mostar, i zar se, na naše oči, ne izmakoše da bi ustaše navalile na grad, i zar s njima, zajedno, ne podigoše križeve, obilježavajući dokle se došlo? Ali, šta je vrijedilo to što je Samir pričao i upozoravao kad ih ima koji ih ni dan-danile ne vide, iako zajedno s njima svakodnevno hodaju gradom...

Samir je, hvala Bogu, dobro, iako zadržava pravo da sve što se ovdje zbiva objašnjava na poseban način, zbog čega su ljudi koji su sve neobično već odavno sahranili, mogli zaključivati da Samir nije pri pameti.

Obistinila su se Samirova viđenja, ali se ljudi nisu promijenili.

I najnovija Samirova objašnjenja će prihvatati kao ludilo sve dok se vlastitim očima ne uvjere kako to što priča postaje stvarnost. Prije, nikako. I ni tad svi.

"Znaš li ti Ramize, zbog čega oni posadiše ovoliko križeva?", pita mene, jedne prilike, Samir, dok smo sjedili u jednoj od novih kafana, zagledan u Neretvu. "Ni ja nisam načisto, ali čuo sam priču da je Isus, prije nego što će ga Bog sebi uzeti, ali ne s križa, kako oni govore, jer je na križu završio onaj što ga je izdao, uspio izgovoriti da će se vratiti, i to negdje iza dvijehiljadite godine. E, sad, je li to baš tad ili koju godinu iza, i nije važno. Pa, i poslanik Muhammed je, kažu neki, kad je o tome pričao, pokazao dva prsta... E, sad, pazi: oni se ponašaju po evanđeljima koja su napisali ljudi, rođeni sto godina iza Isusove smrti, a pod noge bacili knjigu, koju je napisao Barnaba, koji je s Isusom svaki dan sjedio. Možeš li to zamisliti?! E, taj Barnaba, koji je svaki dan s Isusom sjedio, k'o ja sad s tobom, u tom evanđelju koje je Crkva zabranila, zapisao je da su na križu razapeli Judu, kome je Bog podario Isusov lik, spašavajući, tako, samog Isusa od rimskih legionara. Eto, oni to evanđelje, koje napisa čovjek koji je sve to gledao svojim očima, proglasiše lažnim, a vjeruju u ono što su napisali oni koji se tada nisu bili ni rodili... Ali, pusti to. Znajuju njihovi svećenici da je sve tačno što je Barnaba napisao. A pošto znanju, svjesni su i svoje krivice - da već dvadeset stoljeća zabeluhavaju ljude. I, logično je, onda, da strahuju od Isusovog povratka. Ne toliko od povratka koliko od strašne kazne, jer se on neće vratiti bez velikog razloga. Nije slučajno da će se, od svih vjerovjesnika, samo on vratiti! Neki posao je, očito, ostavio nedovršenim, a zna se koji. E, sad, pazi, oni misle da Isus od svega najviše mrzi krst, na kojem su ga htjeli razapeti. I, pošto njihove učene glave drže da bi se on trebao spustiti u srce svijeta, u zemlju koja se na karti svijeta nalazi otprilike gdje i ljudsko srce u organizmu, u zemlju koja, također, svojim izgledom podsjeća na srce, a to je Bosna, oni su ovu zemlju planirali prekriti križevima, kako bi spriječili njegov dolazak, odnosno silazak. A ne znaju, budale, da se on ovdje neće, niti se misli spustiti. A da će doći, hoće."

XLI

Seju nikad neću zaboraviti. Ni borbu ispod kote 707, kad smo naletjeli na četničku zasjedu. Zalijegajući, kako bismo izbjegli smrtonosne hlice, Seju, koji je uvijek išao barem pedeset metara ispred ostalih, mogli smo vidjeti kako stojeći puca u pravcu zaklonjenih četnika. Za nekoliko trenutaka je bio obavijen dimom... Pomirili smo se da je poginuo. Samo nam nije bilo jasno zašto je pucnjava trajala dobrih pola sata nakon našeg povlačenja. Zaključili smo da četnici šenluče ili se izživljavaju nad Sejnim tijelom. Šta bi drugo mogli pomisliti? Ali, on nas je, na naše zaprepaštenje, natovaren sa četiri zarobljena automata, sustigao dok smo se spuštali Drenovim klancem. S nevjericom smo ga posmatrali. Kao da je duh. Od tog trenutka više nisam sumnjao u Atifove tvrdnje da Seji metak ne može ništa.

Atif je s njim odrastao u jednom selu između Sarajeva i Foče. Pričao mi je da je Sejo rođen sa košuljicom i da mu je njegova majka, po nagovoru hodže, utrljala u tijelo dok je bio beba, predhodno mu zarezavši kožu na ramenu. Ako se to uradi, tako se priča, čovjeku metak ne može ništa.

Atif kaže da se i Sejin dedo rodio s košuljicom i da se za onoga rata samo bojao da mu neko kamenom ne razbije glavu. Bio je u partizanima. Metke je, svjedočili su njegovi zaprepašteni saboraci, nakon borbe istresao iz šalvara. Kad se to dogodilo prvi put, najviše poslao imao je politički komesar. Sejin dedo postao je ideološki problem, moguća zaraza, jer je borcima valjalo dokazati da ne postoje čuda. Uslijedila je naredba - prebacivanje u drugu jedinicu. Ali, i tamo se iz borbe vratio živ mada je njegov šinjel bio izbušen poput sita. Prekomandovan je u kuhinju i u komori dočekao kraj rata.

"Merhaba, Ramize! Ima li bujruma?"

"Merhaba, moj Sejo! Kojim ti dobrom do mene? Odavno te nisam vidio..."

Pređoćio mi je razlog iznenadne posjete:

"Ti znaš da ja nisam od velike priće. Došao sam ti reći da te poselamio Atif. Znaš da je on, ima pet mjeseci, otišao za Ameriku. Razgovarali smo danas. Kaže da se dobro snašao. Veli, kad bi ti i Ramiz došli, bilo bi posla za sve, a on bi, k'o biva, sredio papire. Ja sam odlučio ići, a red je da i tebi prenesem poruku. Dosta smo mi zajedno konzerva otvorili i svaćega se nagledali... Rekao sam Atifu da ne radiš, a, Boga mi, ko ne radi... znaš kako je. O havi se ne može živjeti, a danas bez para ništa nisi u stanju. Ništa na lijepe oći. Ja sam se danas ašićare uvjerio da ovdje života nema."

"I ti?! Kako? Šta je bilo?", prekinuh ga. "Ti znaš da je moja majka bolesna..."

"Znam..."

"E, danas je trebala biti operisana. Fino sam, s doktorom, sve dogovorio, ali zazva me prije operacije i... Znaš šta traži? Izvadim sto pedeset maraka. Šta ću? Više nisam imao. Kaže, malo! A ja nagal, znaš kakav sam, odmah za berikat. Da ne skoćiše oni okolo, udavio bih ga. I policija je imala posla. Sve sam im rekao, ali ništa. Kriv ja!"

Zašutili smo.

Ko će znati je li to bilo iskušenje ili nešto drugo? Znam samo da me to što će mi se toga dana dogoditi toliko uzdrvalo da sam sebe već vidio u avionu koji se približava Americi.

Svratili smo do diskonta. Jeftinije je. Trpajući ono malo potrebe u kesu, najednom sam začuo glas koji mi je zaparao dušu.

On! To je on. Nema ko drugi biti. Teško da bi me ušli mogle prevariti. Toliko sam puta taj glas ćuo.

Okrenuo sam se i ugledao mladića. Razgovarao je sa Avdom, laktom naslonjen na najnoviji "mercedes". Trgovina.

On je, nema biti ko drugi. On je, to je njegov glas, koji me u trenutku vratio u Vojno, najstrašnije mučilište u kom sam boravio.

U magnovenju me obuzeo kovitlac i počeo nositi u svijet tame. Nisam više slušao samo njegov glas. Brujalo je u mojim ušima. Ispreplitali su se glasovi žena koje su vrištale:

"Unutra, unutra! Neka balinkure rađaju ustaše", čujem ga.

Čujem krikove, zapomaganja. Čujem ih kako dahću, izivljavaju nad nemoćnim ženskim tijelima.

I nije ga strah da, nakon svega, dođe. Šta je to, hrabrost, drskost? Ni jedno, ni drugo. Uvjeren je da smo mi već sve zaboravili. To je...

Šta da uradim? Duša je brzo donijela odluku. Ubit ću ga! Ali Rasim je bio brži i odlučniji. Vidio sam ga kako, s pajserom u ruci, leti prema monstrumu iz Vojnog. Zajedno smo bili u logoru.

"Isusa ti, Avdo, ovaj je poludija! Zaustavi ga!", prodera se nakaza, ulijećući u automobil.

Ali, ne bi umakao da ne bi Avde. Avdo je kriv. Avdo je zaustavio Rasima. Avdo. Pare ustaške. Zbog toga mi ga nimalo nije žao. Neka. Osjećaće svaku promjenu vremena.

Dugo sam se te večeri, sučeljavajući misli, borio sam sa sobom. Šta to mene sprječava da ne idem? Šta to mene ovdje zadržava? Imam li ja, na kraju krajeva, ovakav kakav sam, pravo da s Avdom živim u istoj zemlji? Jednom od nas u njoj ne može biti mjesta. Ova država je tjesna za obojicu. A, koliko vidim, i Avdo bolje stoji s državom, a i država s Avdom, nego ja.

Razlozi za odlaskom su, što sam više razmišljao, pretezali. Vraćale su me samo Mustafine riječi:

"Ako se ovako nastavi," kaže mi, "nema nas za deset godina? Na mapi nas neće biti. Razići ćemo se po svijetu. Dvoje se", kaže, "rađa, troje umire, a jedno odlazi vani, pa ti, sad, računaj!"

XLII

Odavno nisam bio kod Ahmet-age. Ima i godina. Osjećao sam se pomalo i neprijatno, gotovo postišeno. Mogao sam se i sam sjetiti da ga posjetim, a ne da me preduhitri ovaj starac, prema kome sam izgradio posebno poštovanje, i po drugima poručuje da dođem. Nešto mi je govorilo da me ne zove bez posebnog razloga.

"Merhaba, dedo! Kako si?", rekoh mu.

"A malo se dršće, strepi, kašlje, ne spava, malka me snaga faća. Sve u svemu, dobro, ako Bog da."

Pomislio da samo ličnost snažna u svakom pogledu ovakav slijed riječi može završiti sa: dobro je, ako Bog da. Zaista ih može izgovoriti samo čovjek koji ne sumnja, uvjeren da neka jaća sila s nama vlada i određuje nam sudbinu.

Starac je razgovor otpočeo bez okolišenja. Saznao je, znači.

"Čujem, Ramize, da kaniš ići. Tvoja volja, sinko, i ja te ne bih zadržav'o. Znam da ne radiš, a kad čovjek, u tvojim godinama, ne radi... Ne trebam ti pričati, znaš i sam. Velim, niko nema pravo da te suzbija, da ti govori nemoj i okani se. Ali, ja znam da si ti razuman i da ćeš me saslušati. Ne bi bilo ured' da ti koju ne kažem, a ti sam procijeni. U Americi nisam bio, ali sam otprilike zaključio kakva je to zemlja. Mali si ti bio kad je umro Đuro Pajić. E, s njim sam ti ja podosta razgovar'o i svega se nasluš'o. On je, k'o mladić, tamo otiš'o.

Vratio se 'vamo, šta ću ti pričati, da umre. I, veli on meni: 'Ko se iz Amerike vrati s parama, znaj da je izgubio zdravlje. Ko dođe zdrav, budi siguran da je doš'o praznih džepova'. On se vratio s parama, ali uživ'o nije. Ali, im'o je ko raskućiti. Postaros' se oženio. Nauživala se ona rospija Danica. Prikazala mu se finom, k'o žensko, a čim je

mandrkn'o, okrenula po starom."

"Ma, i ja se mislim", rekoh mu. "Nisam još ništa utvrdo odlučio... Neko kaže da nije loše. Zavisi od toga kako se snađeš... Rasim mi reče da je tamo za neizdržati. 'Ti ', kaže mi, 'previše dumaš! Tamo nema šta da misliš. Ima ko je za to zadužen. Ti treba da radiš, radiš i samo radiš. Smrtimice se radi. Nemaš kad sjesti k'o čojek'. Zato se, priča mi, i vratio... Amerikanci, kaže, samo rade, žderu i spavaju, pa se udebljaju a onda treniraju ne bi li smršali... Panika koja se ne može opisati... Ne znam šta bih ti rekao. Strah da te jamiye ako je tako, ali, evo, ostani, šta? Živ ne znam šta da radim. Kad bih bar i za godinu znao da će biti nekog selameta, ni pola jada..."

Nisam nalazio za shodno da se pravdam, ali ispričao sam mu kako sam obijao pragove i nailazio na zatvorena vrata. Razočarali su me i oni od kojih sam očekivao da mi pomognu. Rekao sam mu kako me dočekaao Selim. Da se bar potrudio utješiti me, ni pola jada, nego me još i napao. Kaže mi da se vazda nešto bunim i vazda mi nepravo. Još mi reče da ga začuđuje kako, kao pametan čovjek, ne razumijem težinu situacije... Malo je falilo da mu razbijem labrnju, toliko sam se bio ražestio. Zmija bi crkla da me je ujela tog dana...

Starac je pažljivo slušao.

"Selim... Jadan, brate! Znam ja njega, trag mu rev'o, bolje nego ti, a i ti si naš'o od koga ćeš tražiti pomoć. Ta, Selim ti, moj Ramize, od svoje dvadeset i neke vlasti ne izlazi iz prkna, kakva god da je... Ostat će mi žao što će ta bagra ostati u finom u pamćenju najvišeg broja ljudi, iako od njih nije bilo gore sorte. To prežaliti ne mogu..."

Pošutio je malo, zamišljeno gledajući u mene.

"Narod je ogorčen. Nisu očekivali od ljudi koji su zbog ideja robijali da sad, kad su došli na vlast, i sami rade ono protiv čega su se borili, galamili, kritikovali i, što je najgore, zato robijali. Pa, evo, ako oni i ne krađu, ako je sve to priča, ne bi smjeli dopuštati da se krađe, ako su vlast i ako su oni postavili te što krađu na ovo ili na ono mjesto. Oni, taman, k'o da i ne znaju da se sve na njihovim otire. Strah me jamiye kad vidim koliko su mahlukata oko sebe okupili."

Ravnodušnim me nije ostavljao nijedan susret sa Ahmetagom. Svaka njegova priča i riječ imali su težinu sa kojom se valjalo nositi. Ali, ispriča mi Ahmet-aga te večeri nešto što će me toliko uzdrmati da se neću prestati tresti sve dok me ne ponesu tamo gdje nam se svima spremati.

"Bog, dijete, zna šta će biti. Ne stoji bez neke u ćitabima da samo Bog dragi zna šta će biti, ali ne treba zanemariti ni to da Bog nekim svojim najposlušnijim robovima dopušta da vide dio onoga o čemu samo On zna. Ti si se uvjerio da Ramine priče, rahmet mu duši, nisu bile tlapnja. Podosta toga iz njegovih pripovijedanja zbililo se ovih godina. Što se Bosne tiče, ispričat ću ti nešto o čemu bi mogao malo dublje promisliti. Ovo nikom nisam pripovjed'o... Jedan stari hodža iz Visokog kazivao mi je priču još iza onog rata. Priča se u njihovoj familiji prenosila s koljena na koljeno... Kad su Turci pali pod zidine Jajca, s namjerom da ga zauzmu i pokore Bosnu, sultan Mehmed Fatih ispričao je san svom šejhul-islam. U onaj vakat se u vojsci držalo do njihovih tumačenja. To im je bio običaj prije svake bitke. Prvo bi se rastumačio vojskovođin san, pa bi se tek onda udaralo. Pit'o šejhul-islam Mehmeda šta je sanj'o? Odgovori mu: 'Muhameda, pejgambera!' 'Mašallah', rekao je šejhulislam, 'mašallah. A jesi li još štogod sanj'o?' 'Hazreti Aliju! I njega sam usnio', odgovorio je Mehmed. 'Mašallah!' 'Sanjao sam i Ebu Bekra Sidika!' 'Mašallah', opet će njegov tumač...

E, ne znam koga je još sanj'o, zaboravio sam, ali, uglavnom, ovako će njemu šejhul-islam rastumačiti san: 'Sanj'o si Muhammeda, a. s.', kaže on njemu. 'Znači bit će islama u Bosni do Sudnjeg dana. Sanj'o si hazreti Aliju, bit će dobrih boraca i šehida u Bosni. Sanj'o si Ebu Bekra Sidika, bit će učene uleme i ljudi od nauke, ali nisi sanj'o hazreti Omera, nikad pravde u Bosni neće biti!'"

Posljednje riječi Ahmet-aga je izgovorio vidljivo uznemirenim glasom, značajno podižući kažiprst. Prvi put sam u njegovim očima ugledao suze. Nije se ni trudio da ih sakrije. I da je, ko bi ih, nakon takve priče, mogao zaustaviti?

Zanijemio sam. Valjalo je prihvatiti teret koji se najednom, poput kakve goleme planine, svalio na mene. Valjalo je u jedno spojiti

radost i tugu.

Njegova šutnja ne potraja duže. Vjerovao je da imam dovoljno snage, ali i razloga da čujem priču koju je za mene čuvao do momenta, kad mi je trebala. Kad mi je, po nekom njegovom računu, najviše zatrebala. Gledao je pravo u mene, stavljajući mi do znanja da ja zaslužujem posebnu pažnju.

"Ovo se svakom ne priča, Ramize, da znaš. Tebi ovo govorim, jer po očima vidim da ti je puna kapa. Tebe nepravda boli. Lahko bi ti za drugo. Ali, takva ti je Bosna. A mi u njoj, da i ne govorim. Svi u ovoj zemlji računaju na Božiju milost, o kazni niko ne razmišlja!"

Bio je upravo. Dušu mi zaista nikad ništa nije zaboljelo osim nepravde. Ništa je, osim nepravde, nije razdiralo. Znao sam šta znači kad imaš, ali i kad nemaš. Kad imaš, u redu je, i oslobođen si briga. Kad nemaš, ne smeta ti samo to što nemaš, kako se obično misli. Više ti smeta ako tuđim svetom nemaš, a nepravda najčešće počinje tuđim svetom. Da imam i posjedujem, to nikad nisam ni postavljao kao uzvišeni životni cilj, ali nisam se mogao ni miriti sa objašnjenjima da snagu duha treba mjeriti veličinom neimaštine. To i jesu izmislili oni koji žive od nepravde.

XLIII

Valja se zamisliti nad stanjem duše kad je baš ništa nije ustanju uveseliti, pa čak ni probuditi, a da oko sebe ne osjeća samo nepravdu, bol, nesreću i patnju. Ako među grupom ljudi koji se grohotom smiju uočite smrtno ozbiljnog čovjeka, budite sigurni da on i nije tu, da je daleko od mjesta na kome se nalazi. Ali, i od goreg ima gore. Najtragičnije je kad se izgubi sposobnost zamjećivanja vlastitog stanja, Najgore je kad čovjek prestane uočavati da se njegovo ponašanje razlikuje od ponašanja drugih, čak i kad njegove oči vide sve što druge vide i uši čuju ono što čuju i druge. Nisam, na moju sreću, dolazio u takvu situaciju. Neko je, možda, takav zaključak i mogao izvući, ali ja dobro znam da nisam. Nešto se u meni samo bunilo, zabranjujući mi da vlastito ponašanje nasilu podešavam, uljepšavam, i usklađujem ga sa ponašanjem okoline.

Jest da se moja duša povukla iz očiju i sa lica, gdje se najočitije i da primijetiti. Zbog toga i jesam izgledao kao da nisam tu gdje jesam. Čehra i oči najbolje svjedoče u kakvom se stanju duša nalazi. Ako je plemenita, ona se povlači u najmračnije zapečke tijela, jer je lažna svijetlost po nju najkobnija. Zato oči zabrinutih ljudi i izgledaju drukčije. Povučena duboko, ona prestaje misliti i na igru, koje je svaka duša željna, a kad joj i životna radost počne smetati, onda prestaje priznavati sam život. Život, dakako, pod kojim ne mislimo na puko disanje i kurlanje crijeva. Plemenitu dušu uveseljava nešto iznad toga.

Ljudi oko mene valjali su se od smijeha, mada njihovo životno stanje nije bilo posebno različito od mog. Čim smo u toj povorci zajedno bili, jasno je da nije... Ali, nismo svi isti, i ne daj Bože da smo. Ispred mene, u podužem redu za humanitarnu pomoć, stajao je čovjek koji je, pošto je imao automobil, preuzimao je hranu i za komšije.

"Koliko vas ima?", upita ga zaduženi za dodjelu hrane.

"Dvadeset i sedam", uslijedi kratak odgovor.

"Nije vas toliko bilo kad se hodža plać'o, jelde?! Nešto mi se množite u posljednje vrijeme!", reče mu, značajno ga gledajući preko naočala.

Dajući znak mladiću koji mu je pomagao da pripremi šta treba, čovjek letimično pregleda spisak korisnika pomoći, koji je držao u ruci, pa će mu, opet ga zagonetno gledajući: "Odakle Osman na spisku? Koliko ja znam, on baš i nije ugrožen, vazda nešto raducka, pa on'like pčele..."

"On pčele drži iz hobija."

"Što, onda, ne uzgaja ose, ako je iz hobija? Lakše bi mu bilo deverati oko osinjaka... Čuj, iz hobija! Iz hobija je, jelde, i tegla meda deset maraka?!"

Svi su se valjali od smijeha. Osim mene.

Neugodno sam se osjećao kad god sam morao do prostorija Mjesne zajednice. Valjalo je preuzeti ono nafake koliko se dijelilo. Da je haira, ni išao ne bih, ali moralo se, ma koliko je to čovjeku teško padalo. Srećom, nisam bio sam u jadu. Sa mnom, u redu, stajali su ljudi koji do jučer nisu ni sanjali da bi im se tako nešto moglo dogoditi.

Posebno me nervirala sporost sa kojom se to odvijalo. S druge strane, čovjek koji - po prirodi stvari - u ovakvom redu ne bi ni trebao stajati, ima osjećaj da su oči i prisutnih i prolaznika uprte samo u njega, što mu stvara posebnu neugodnost. Ja sam takav osjećaj imao kad god bi se dijelila fasunga. Mislio sam da svi gledaju u mene. Samo nisam bio siguran, hvatajući njihove poglede, sažaljevaju li me ili me preziru.

"Ne bi mlijeka u prahu, Ramize?", upita me majka prebirući po paketu koji sam spustio.

"Ne bi", odgovorih.

"Zauhar bi Fatimi bilo", opet će ona, ne sluteći koliko me te riječi razdiru.

Majka mi je samo otkrivala ono o čemu sam ja trebao brinuti, a o čemu, kao muškarac, nisam dovoljno razmišljao. Iz nje je govorilo iskustvo. Majka me, zapravo, samo upozoravala da mi se valja starati za mnogo toga što će Fatimi trebati. Htjela me samo pokrenuti da se trgnem. A onda je, iz zavežljaja koji je čuvala, izvadila nešto novca. Sačuvala je to i od mene i od sebe. To je ono veliko kod naših starijih. Život ih je naučio da se suočavaju sa svakakvim nevoljama, zbog čega su uvijek, u kakvu zaškoljinu, znali nešto sakriti. Neka se nađe za ne daj Bože. Zar je to već došlo?

"De, sinko, otiđi do Keme i kupi jedno kilo meda, a donesi i mlijeka u prahu. Kad već nema u Mjesnoj, ima u prodavnici."

Nije mi uspio pokušaj da prođem neopaženo pokraj dvojice poznanika koji su sjedili ispred kafane. A i kako bih? Niti sam ja bio duh, niti su oni bili ćoravi. Problem je, kasnije sam shvatio, u tome što sam ja, opterećen problemima u posljednje vrijeme, na priglasni način izbjegavao susrete, kao da se tijelo može sakriti skretanjem pogleda.

Menso Borčić zadržao se tek toliko da nas podsjeti da je svaki put u vrijeme dženaza borcima, čija bi tijela prethodno bila razmijenjena, puhao vjetar i da to nije slučajno, jer vjetar puše na krv. Brzo je, nakon toga, srknuo kafu i otišao. Imao je hitnog posla. Amer i ja smo ostali. I zadržali se u dužem razgovoru. S Amerovim bratom bio sam u onoj borbi, kad smo ostali bez najboljih ljudi. U sjećanju mi se očuvao njegov lik. Smrtno pogođen, ostao je u sjedećem položaju, oslonjen na veliku stijenu, za koju smo se sklonili. Sanelu nije poslužila kao zaklon. Smrtonosni hitac našao je put do njegovog vrata.

"Hvala Bogu, bar da znamo gdje su mu kosti. Babo i majka su sad mirniji. Iscrpilo ih je to iščekivanje, pa priče da je možda i živ, i šta ja znam... Sanjao sam ga noćas, zar pod utiskom svega, dženaze, raje koja je dolazila, a i legao sam kasno."

San mu je zaista bio čudan. Težak.

"Ja, kao," priča mi Amer, "sjedim ispred kuće, kad se on, iznenada, pojavi. Na njemu crna uniforma, u ruci automatska puška, sablja za pojasom. Još mu i brada narasla; brižljivo podkresana i crna kao ugalj. Da mu glas nisam prepoznao, ne bih ni znao da je Sanel. Pita za babu i majku. Kažem da su dobro. 'Znam', kaže, 'jer često ovuda prođem i gledam vas kako hodate ispred kuće. Vidim i tvoju dječicu kako se igraju. Lijepi su. Znam da im mene često spominjete. To je dobro, i to će ih čuvati, i njih i vas'. To mi reče, a onda me pozva da po'em s njim. 'Vidiš li ono brdo?', pita me pokazujući mi rukom. 'Mi smo tamo. Ima nas na hiljade. Jednoga dana ćemo doći zajedno. Teško onom ko ne bude s nama. Najgore će biti onima koji nas ne vole', kaže mi. 'Ja i ti ćemo se vi'ati, a babi i majci ne govori da si sa mnom bio... Sad moram ići.' Pozdravili smo se i lijepo sam ga mogao vidjeti kako se udaljava u pravcu brda, gdje, kaže, boravi s tom vojskom."

Amer je poznao moju sklonosti ka tumačenju snova. Rekao sam mu samo da je san zaista neobičan i da zaslužuje malo više razmišljanja, ali da kafana nije pogodno mjesto za razmišljanje o takvom snu.

Nisam mu htio reći da i sam, u dubini duše, osjećam njihovo prisustvo. Ili ga, možda, samo priželjkujem, prisjećajući se Halidovih riječi: "More će se krvlju zamutiti kad ta vojska jednoga dana krene". Šta bi Amer mogao pomisliti kad bih mu to rekao? Toliko bih želio dočekati dan kad ćemo uspostaviti savezništvo sa najvećim dušmaninom, pa krenuti na još većeg. Možda ću i dočekati. Bolje je da mislim kako hoću, nego da neću. Jer, budem li uvjeren da hoću, lakše ću podnijeti sve nevolje koje me okružuju i težu.

"Med sam našao, ali mlijeka nema", rekoh majci po dolasku.

Nervirao me Fatimin zadovoljni izraz lica. Ja u kuću s teglicom meda, bez pare i dinara u džepu, a ona razvukla usta od uha do uha, kao da je u svili i kadifi.

Kasno popodne oraspoloži me Hasin dolazak.

"Dvije ti imam reći. Imaš pismo i paket. Od Kerima. Iz Njemačke. Juso mi jutros daje. Kaže da ti nosim i, evo, ja, s jednim kolegom, dotjerao. Neću se zadržavati. On me čeka u autu. Žuri mu se. I još nešto... Neki profesor, ja sam mu, Boga mi, ime zaboravio, poručio ti je da što prije dođeš do njega. Koliko sam ga ja mogao shvatiti, nešto je u vezi s tvojim poslom. Rekao mi je da za mjesec dana ide u penziju."

Otvorio sam pismo. Pismo? Roman! Unutra, petsto maraka!

Čitam... "Svega i svašta, Ramize, osim rahatluka", piše mi. A o čemu mi piše? O ratu, borbama, pogibijama, da Bog sačuva. Nisam razumijevao potrebu da se čovjek vraća ratu. Mora da se, opet, treba negdje izmaknuti - da bi se mogla shvatiti takva vrsta unutrašnje potrebe. Lijepo kaže da mu ništa ne fali osim rahatluka, a u pismu se raspisao o ratu i borbi. Nije, valjda, to taj rahatluk?! Opet, kad bolje promislim, nema šta drugo biti. Obično se piše o onome što čovjeka tišti ili mu nedostaje. "Nema ovamo rahatluka", piše, dopisuje: "Sječaš li se kad smo ih, Ramize, potprašili...", te na ovom, te na onom mjestu, ali i: "Boga mi, i kad smo i mi dobijali po nosu, kad smo skapavali od gladi", i šta ja znam... Opet, mislim, imalo je to vrijeme neki svoj rahatluk. Da nije, zbog čega bi se mene Kerim sjetio? I još mi šalje petsto maraka, i paket... Danas mislim da je to vrijeme, na neki način, čvršće povezivalo ljude. Kerim prema meni nije mogao imati nikakve obaveze. Nije mi rod. Prije rata gotovo da se nismo ni poznavali. Ali, nešto nas je, ipak, povezalo. A šta drugo osim to vrijeme koje smo svi što prije nastojali zaboraviti?

Misli okrenuh na drugi Hasin haber. Zbog čega mi je stari profesor poručio da dođem? Šta ako će za mene biti posla, a zakleo sam se da više neću prekročiti prag škole u kojoj sam se nadao zaposlenju. Treba li se te zakletve kruto držati? Zar je nije u stanju potirati profesorova dobrota? Pitao sam se suočavajući misli poput kakvih

vojski željnih okršaja.

Sa nesanicom se te noći ne borim posebno. Ipak, ne treba griješiti dušu, prethodnog dana bilo je dovoljno razloga za zadovoljstvo, miran i tvrd san. Konačno ću do burazera Hakije, koji ostade bez noge i jedva sastavlja kraj s krajem, otići k'o čojek. Obradovat ću Azru i Mustafu, k'o nekad. Najveće čokolade ću im kupiti.

XLIV

Ne pamtim da sam se ikad lošije osjećao kao kad je došao Sejo i prenio mi da papiri stižu za desetak dana. Stižu, a ja još nisam načisto sa sobom - jesam li sam spreman poći ili mi za takav korak treba više odlučnosti? Bačen u brigu, zaboravio sam i na profesorov poziv.

Fatimi se nije dopadala ideja o odlasku. Ponekad su me i nervirali njena staloženost i mirnoća sa kojima je gledala na budućnost. Pogadalo me, zapravo, što ja, ma koliko nastojao, za razliku od njene lahkoće u tome, nisam bio ni miran ni staložen.

Stomak joj je svakim danom bio veći, a njena briga mi se činila sve manjom. Kao da joj je to malo stvorenje, što je u njoj svakodnevno jačalo, pomagalo da rastjerava sve brige, umjesto da joj ih pojačava, kao što je bio slučaj sa mnom. Kod mene je sve teklo obrnutim redom. Moja briga rasla je brže od njenog stomaka.

"Predeverat će se nekako. Koga je Bog dao, dat će mu i nafaku", govorila bi mi smireno, misleći da su te dvije rečenice dovoljne da rastjeraju sve moje brige. Kao da ja, Boga mi, prvi put za to čujem.

Znam, Bog sve s mjerom stvara i daje. Gluho bilo da ne bih vjerovao da se uz čovjeka rađa i nafaka. Nema sumnje, naravno, ali čini mi se da Bosanke više do toga drže i, nekako, više u taj slijed riječi vjeruju nego mi u Hercegovini. Mi smo naprešitiji. Kao da posve nismo sigurni je li to baš tako ili nije. S jedne strane, i nije to čudno ako stvari sagledamo očima, koje su, kao i sve drugo kod čovjeka, nesavršene. Bošnjak u Hercegovini, čim progleda, vidi kamen i odmah ga obuzme strah: Kako iz krša izbiti nafaku? U Bosni je sve drukčije. Dan i nafaka, ali je sekiracije manje. Sutra ne stvara paniku i ne remeti unutarnji mir. Zato Bosance, valjda, nikad u potpunosti nisam mogao shvatiti. Kad

god dođi, istegli se pod šljivom, pijuckaju, a ne fali ni pojesti. Mi se živi razgulismo radeći i opet jedva kraj s krajem, k'o da šejtan, nalet ga bilo, izvlači. Ali, džaba, ja i dan danas držim da ljudi pogrešno razumijevaju hadis koji kaže da briga pojačava nevjerstvo. Ne sumnjam u vjerodostojnost ni tačnost hadisa, ne dao Bog, ali, opet, mislim da tu mudru izreku ne bismo smjeli uzimati kruto. Jer, ako briga vodi u nevjerstvo, znači li to da bezbriga vodi u vjeru? Ne znači, sigurno. Držim da čovjek mora biti negdje na sredini između zabrinute i bezbrižne osobe. Sredina je istina, uvjeren sam. Pa i islam je vjera sredine, i nije to bez razloga. Zato smisao i treba tražiti negdje na sredini. Zbog toga i mislim da čovjek uvijek treba biti makar malkice zabrinut. Ni nafake nema bez imalo brige. Ne kažu ljudi džaba: Ako ti je sve ravno, biva, ako nemaš briga, stavi kamenčić u cipelu - neka te žulja. Briga nagoni da radiš. Ne pada čovjeku s nebesa. Nema obješena komada, što bi rekli. Nafaku valja tražiti, a ne čekati da sama dođe. Ako sama dođe, dobro došla.

Ali, svejedno, bolje je što Fatima razmišlja tako. Šta da mi prigovara što živimo kako živimo, zašto nemamo para, kad ću joj kupiti novu haljinu? Šta da priča o svemu što nam nedostaje? Toliko smo imali da bi o tome koliko nemamo mogla pričati dan-noć. Šta da me ona nagoni da negdje prtimo i tražimo selameta, šta bih onda govorio?

Čim se pojavio Vahid, zaboravio sam i Seju i na papire. Uletio je u sobu:

"Babo je na samrti, Ramize, i traži da dođeš!" Skočio sam.

Na vratima kuće u kojoj je stanovao Ahmet-aga, susreli smo ljekara.

"Halalite se, Vahide, s njim. Dedo je kraju. Dao sam mu injekciju za smirenje. Bog zna... Daj Bože da izdura do akšama."

Lekar se nije prevario. Kasno popodne, Ahmet-aga preseli na Ahiret, rahmet mu lijepoj duši.

Dugo sam, dok me san nije slomio, razmišljao o posljednjim susretima sa starcem.

Bio je neobičan čovjek. Za razliku od najvećeg broja ljudi koje sam poznao, nije pokazivao uskogrudost. Čak je i rijetko govorio o kraju u kome je rođen, gdje je doživio starost, odakle je protjeran. Izuzetak je bilo prisjećanje na Hamzi-bega. Uvijek je govorio o Bosni. Od avlije nije pravio državu, kako je to činila većina. Posebno me se dojmila njegova priča o zemlji koje će biti do Sudnjeg dana, ali u kojoj nikad neće biti pravde. Ne znam, nisam načisto je li me razočarala i razdražila, učinila me ravnodušnijim, ili me, možda, osnažila da i nepravdu priglim kao sudbinu. Istina, tešku, ali sudbinu.

Ahmet-aga se one večeri kad mi je ispričao to što se svakome ne priča, potrudio da mi sve o čemu je govorio pojasni na malo drukčiji način.

"Sudbinu", govorio mi je, "treba prihvatiti onakvom kakva je i o njoj ne treba mnogo pričati. Ona ima razloge svog postojanja. Kakva god je, drukčija ne može biti. Ništa ne biva bez Božijeg određenja. Pa kad nam se i najcrnjom čini, ona sama od sebe nije crna. Sudbina je samo upozorenje razumnim. Ona nas podsjeća da smo mi crni, a ne ona. Ne prate nas nevolje, nego ih mi izazivamo. Nikad ne zaslužujemo bolju sudbinu od one koja nas je zadesila."

"Pogledaj ti samo naše glavešine", kazivao mi je. "Znam da nema čo'jeka bez mahane, ali što je naš čo'jek sklon mahanama, to malo gdje možeš naći. Nema uzaludnijeg posla od traženja idealnih ličnosti među nama. Bošnjo ti je u stanju daleko dogurati i onda, kad te oduševi, kad te zadivi, sve to nečim pokvari - da čo'jek ne može povjerovati."

Pričao mi je, tu večer, o nekom Bošnji koji je bio toliko pametan i učevan da je do reisa dogurao. Izabran za reisa, a onda ga, negdje u Crnoj Gori, u nekakvoj birtiji našli - vino se toči, pjevačica mu na stolu igra, on rahat. Narod pisao peticije i od najviših islamskih ustanova tražio njegovu smjenu.

Dugo smo razgovarali i o Rami, rahmetli. Ni Ahmet-aga nije bio načisto na šta je Ramo mislio govoreći da ćemo mi pobjednici biti kad najvećeg dušmanina uzmemo za saveznika. A ko bi, pored ovolikih

dušmana, još mogao znati koji nam je najveći među njima. Još su nerazumljivije Ramine riječi da nam selameta neće biti dok Kina ne prođe ispod Rima. Kad li će, opet, stići ta vojska u bijelom koja će nas pritjerati da jedni pored drugih živimo kao vukovi pored koza, ali da jedni druge krivo ni pogledati nećemo smjeti?

I rahmetli Halida smo spominjali.

Halid, derviš iz Sarajeva, kao dijete je sanjao Ali-pašu Rizvanbegovića. Ispričao je san ocu i on mu protumači da će ga, kad umre, ukopati kod Ali-pašine džamije. Misleći da je to džamija u Sarajevu, nikad se Halidu nije dogodilo da prođe pored Ali-pašine džamije a da ne izučí fatihu. Jednom je zaboravio, žureći na željezničku stanicu, ali se vratio iz voza, izučio fatihu, pa opet na stanicu. Negdje pred očevu smrt, upitao je da li je baš moguće da će njega pokopati kod Ali-pašine džamije. Podsjetio je oca da tu sahranjuju samo uglednije i poznatije. Otac mu reče da nije mislio na tu džamiju. Rekao mu je da, osim one u Sarajevu, ima još jedna džamija koja se zove istim imenom i da je ona u Stocu. I rekao mu je da će ga, pred smrt, put okrenuti u tom pravcu, i da se tom putu, kakav god mu se činio, ne bi valjalo otimati... Tako i bi. Halid se usred rata našao u Stocu i bio načisto s time da mu se suđeni čas primakao. Umro je baš kad su ustaše redom hapsili. Pokopan je pored Ali-pašine džamije, koja je još bila uzgor, kako je i bilo u vasijetu. Tražio je i da ga, uz tekbire, do džamije ponesu trčecí! Toga dana, dok dženaza nije obavljena, u Stocu je bilo neuobičajeno mirno, kao da i nije bio rat. Čak su i ptice propjevale. Čim su, onih osamnaest ljudi, koliko je pred smrt rekao da će ih na dženazi biti, zagnuli zemlju i proučili tekbire, grad se počeo tresti iz temelja. Granate su padale svuda sve do akšama.

I majstor Rizvo mi je pričao o Halidu. Govorio mu je derviš, prije nego je iko išta mogao naslutiti, da će u Stocu biti agaret i da će malo šta nauzgor ostati. Toliki agaret da se ni za njegov mezar neće znati, a kamoli za džamiju. Ali, pripovijedao mu je i da će doći vrijeme kad će ova čaršija ne samo vratiti svoj prijašnji izgled, nego će postati centar kakav ranije nikad nije bila. Kakav centar? Čega? To Rizvo nije

znao reći. Halid je, iz samo njemu poznatog razloga, ostao nedorečen.

Da ljudi ne umiru, da se momci ne žene i djevojke ne udaju, ni rodbina se na ovom vaktu ne bi vidala. Ahmet-agino ovozemaljsko vrijeme je isteklo. Velika povorka kretala se ispred džamije prema mezarju. Prihvatio sam tabut s bismillom, tražeći od Boga da mu podari Džennet.

U mejtefu su me učili da je namaz ispravan samo ako se misli i osjećanja okrenu prema Stvoritelju. Nisam ih uspio usredsrediti. Nešto jače u meni odvlačilo je i rasipalo moje misli i osjećanja, ma koliko sam se trudio da ih okupim i usmjerim u željenom pravcu. Ispraćao sam čovjeka kojeg sam zavolio kao najrođenijeg. Njegove posljednje riječi, izgovorene na samrti, odjekivale su poput najstrašnije muzike, miješajući se sa tekbirima koji su se prostirali haremom.

"Neću ti sevet biti, sinko, ako kaniš ići. Ti ćeš sam odlučiti, ali dužan sam ti nešto reći: Čuvaj se ako odeš, jer nama je, ovdje, u Bosni, ostalo da se suočimo sa još jednim velikim belajem. Njih tamo, gdje se ti spremaš, čeka hiljadu i jedan!"

PREPOZNAVANJE ZNAKOVA ZABORAVA - Džafer Obradović³

Recenzija knjige Enesa Ratkušića *"Zaboravljeni govor probuđenih"*

Literarni prvijenac Enesa Ratkušića *"Zaboravljeni govor probuđenih"* zavrijeđuje pažnju iz nekoliko značajnih razloga. Prije svega, radi se o svojevrsnom i zanimljivom osvježenju u našoj sumornoj književnoj svakidašnjici, opterećenoj brojnim nesporazumima sa samom sobom, ali i sa zahtjevima vremena kojeg ne uspijeva ni pratiti a kamoli ga anticipirati. I pored svih svojih ograničenja i nedorečenosti, Ratkušićeva knjiga zna šta hoće, situirana je u vrtlog aktuelnih vremenskih zbivanja i ima jasnu i preciznu poruku. Osim toga, u poplavi literarnih nedonoščadi koje nas zapljuskuju svojom neinventivnošću i ispraznošću, ovo je jedno od onih rijetkih ostvarenja zanimljive i dinamične fabule, sa nizom karakterističnih likova i stvarnih životnih situacija. Stoga nas njezino čitanje ni za trenutak ne čini ravnodušnim. Možda je njezina najveća vrijednost upravo u činjenici što se iščitava u jednome dahu i što nas u duševnoj oskudici ovog gluhog vremena makar malo razgaljuje i oplemenjuje. Teško da neka knjiga može imati ljepšu i uzvišeniju misiju od te.

Svojom zanimljivom žanrovskom formom dokumentarističkog romana knjiga *"Zaboravljeni govor probuđenih"* otvoreno i bez ustezanja elaborira tok zbivanja u posljednjih desetak burnih godina stolačke tragične zbilje i po tome je uveliko slična knjizi *"Sudeni Stolac"* Mehmeda Dizdara. U oba slučaja pokazuje se kako takozvana

³ Objavljeno u časopisu za obrazovanje, nauku i kulturu *"Most"*, broj 128-129, juli-avgust 2000. god., Mostar, Bosna i Hercegovina.

”vremenska distanca” nije neophodan uvjet da bi se o važnim i sudbonosnim, a istovremeno i smutnim i zapetljanim događajima naše nedavne prošlosti moglo relevantno govoriti i pisati. Uostalom, čak i onim najneupućenijim i najnaivnijim su već odavno jasne sve okolnosti i razlozi stolačke i hercegovačke kataklizme. Sve igre su razotkrivene, sve maske su pale i svi akteri su pokazali za koga su i za šta nastupali.

Prelamajući kroz svoju osobnu životnu priču sudbinsku golgotu, ali i preporodno buđenje i duhovni uzlet svoga naroda, Ratkušić se ne ustručava istini pogledati u oči, priznati svoje i naše zablude i posljedice svega zadržati čistu savjest i ljudske nazore. Jer nama se nije desilo ništa neobično i neočekivano, sve se to višekratno već dogodilo, samo što je ovoga puta sve bilo okrutnije i perfidnije. Zar nas priča o pljački Hamzi-begovog blaga ne uvjerava u to i zar su novi projekti o našem istrebljenju i po čemu novi osim po taktici i svireposti njihovih izvođača!? Trezvenim i analitičkim uvidom u stoljetni povijesni kovitlac hercegovačke (ali dakako i bosanske) životne pragme, Ratkušić nam pokazuje kako naši zakleti dušmani imaju samo jedan neupitan i postojan politički cilj, a on je sadržan u strašnoj i nepojmljivoj nakani da nas izbrišu sa lica zemlje. Jedino su u tome međusobno saglasni i jedino se u tome drže kontinuiteta.

Međutim, politički aspekti tog zlokobnog kontinuiteta i očajničkog opiranja njegove žrtve da opstane Ratkušiću nisu u prvom planu. Oni su tek okvir u kojem se odigrava svakidašnja životna drama običnog bošnjačkog čovjeka, prostodušnog i zatečenog ljudskim beščašćem, pritješnjelog između privrženosti svome kućnom pragu i osjećanja napuštenosti od svih. Tek u trenucima bezizlaznosti i bespomoćnosti, on u sjećanje priziva stare priče i narodnu mudrost, zaboravljene pouke i predskazanja i tek mu se tada razotkrivaju sve tajne. I tek tada postaje svjestan svog stvarnog stanja i činjenice da je život i rodnu grudu moguće obraniti jedino ustrajnom i odlučnom borbom i sahranjivanjem svih zabluda o pravičnosti i milosrdnosti ovoga svijeta. Dodatni argument toj spoznaji dat će surova logorska dresura uspravane bošnjačke svijesti, kojoj je bila podvrgnuta većina Ratkušićevih sunarodnjaka.

Ratkušićeva priča je iskrena, jednostavna i poučna. Ako bi u njoj nešto trebalo stilski dotjerivati i uljepšavati onda bi joj se više moglo dodati negoli oduzeti. Čini se da se on svjesno opredijelio za pretežno faktografsko modeliranje radnje, sa uvjerenjem kako je sam život dovoljno zanimljiv, nepredvidiv i "literaran" da bi mu bile potrebne znatnije estetičke preinake i suvišna objašnjenja. Tek rijetko i djelimično on pravi "izlete" u oblast imaginativnog diskursa stvarnosti, nastojeći da svojoj priči obezbijedi univerzalnu važnost. Ne bi se moglo ustvrditi kako mu to ne polazi za rukom, ali je u takvim prilikama njegovo kazivanje lišeno nepatvorene i sočne životnosti, koja je ovoj knjizi možda i najjača strana.

Osobenost Ratkušićevog stila vjerovatno proističe iz njegovog dugogodišnjeg bavljenja novinarstvom. Ali, treba reći kako za književni oblik kojim se izražava radnja ovog romana to nije nedostatak, nego mu je to možda čak i prednost. Biti jednostavan ne znači biti i prost, a pravo umjetničko umjeće sastoji se u tome da se i one najzamršenije i najteže stvari saopšte jednostavno, a to znači razumljivo i bez "izražajnih trikova" kako bi rekao Krleža.

Na isti je način jednostavan i razumljiv jezik ove knjige. Bez suvišnih intelektualističkih akrobacija i ispraznog akademskog dociranja Ratkušić sočnim jezičkim izrazom hercegovačkog krša potvrđuje Heideggerovu misao kako je "jezik kuća bitka", što će reći čuvar duhovne srčike jednog naroda i ključ za njegovo razumijevanje. Treba pozdraviti i podržati njegovo nastojanje da oživi mnoge već zaboravljene riječi ovog jezičkog podneblja, da ih, uprkos raznovrsnim "standardizacijama" i novokomponovanom jezičkom čistunstvu, sačuva od zaborava i tako, što je jedan od naših mnogobrojnih paradoksa, obogati našu jezičku baštinu. Ali bi se isto tako trebao čuvati prevelike upotrebe hiperpučkog vulgarizma koji počesto poprima obilježje prostakluka. Naravno, ne po svaku cijenu, ali neizostavno tamo gdje je taj "malo slobodniji" način, izražavanja svrha samom sebi. Jer, nijedno umjetničko djelo nije avangardno tek po upotrebi prizemnog žargona, a niti su spomenute riječi i izrazi baš toliko prisutni u govoru Ratkušićevih zemljaka.

No, ozbiljniji i kritičkiji sud Ratkušićeva literarnog pregnuća bit će moguće izreći tek nakon pojave njegove druge knjige, koju priprema i koju sa zanimanjem i znatiželjom očekujemo. Tek će se tada moći određenije ustvrditi je li Stolac dobio još jednog "probuđenog govornika" ili je knjiga "*Zaboravljeni govor probuđenih*" bila samo izraz Ratkušićeve trenutačne inspiracije, potaknute poukama velike ratne predstave.

Iskreno vjerujemo kako je ona prva mogućnost mnogo izvjesnija.

Sarajevo, 4. 5 .2000.



Enes Ratkušić; rođen je 7. aprila 1957. godine u Ošanjićima kod Stoca. Osnovnu i srednju školu završio je u Stocu, studij sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Radio je kao profesor sociologije u Srednjoškolskom centru u Stocu, Građevinskom školskom centru u Mostaru i Univerzitetu "Džemal Bijedić" u Mostaru. Najviše novinarskih tekstova objavio je u listovima "Ljiljan" i "Dani", te "Zambaku" iz Čikaga, čiji je dopisnik za Bosnu i Hercegovinu. Tekstove teorijska naravi objavljivao je u časopisima "Dijalog" i "Most". Zaposlen je na RTV Mostar, kao urednik informativnog programa. Roman "Zaboravljeni govor probuđenih" mu je prva knjiga.